

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

PRISPEVKI

ZA

NOVEJŠO

ZGODOVINO

Contributions to the Contemporary History
Contributions a l'histoire contemporaine
Beiträge zur Zeitgeschichte

UDC 949.172"18/19" (05)
UDK
ISSN 0353-0329

Uredniški odbor:
dr. Jerca Vodušek Starič (glavna urednica), dr. Zdenko Čepič (odgovorni urednik),
dr. Damijan Guštin, dr. Boris Mlakar, dr. Avguštin Malle,
dr. Janko Prunk, dr. Franc Rozman

Redakcija zaključena 9. 6. 2008

Za znanstveno vsebino tekstov in točnost podatkov odgovarjajo avtorji.

Lektor: Tine Logar

Naslovnica: Janez Suhadolc, dipl. ing. arh.

Prevodi: Borut Praper - angleščina

Bibliografska obdelava: Nataša Kandus

Izdaja:

Inštitut za novejšo zgodovino
SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, Republika Slovenija
tel. (386) 01 200 31 20, fax (386) 01 200 31 60
e-mail (odgovorni urednik) zdenko.ceplic@inz.si

Številka vpisa v razvid medijev:

720

Založil:

Inštitut za novejšo zgodovino s sofinanciranjem Javna agencija za raziskovalno
dejavnost Republike Slovenije

Računalniški prelom:

MEDIT d.o.o., Notranje Gorice

Tisk:

Grafika - M s.p.

Cena: 15,00 EUR

Zamenjave (Exchange, Austausch):

Inštitut za novejšo zgodovino
SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, Republika Slovenija

Prispevki za novejšo zgodovino so indeksirani v bazi Historical Abstract

Kazalo

RAZPRAVE - ARTICLES

- Peter Vodopivec, O kmetijskih družbah na Kranjskem, Štajerskem
in Koroškem v predmarčni dobi 7
*On Agricultural Societies in the Carniola, Styria and Carinthia
in the Pre-march Period*
UDK 631.1(497.4)"1791/1848"
- Žarko Lazarevič, Gospodarski koncepti slovenskega liberalizma 21
Economic Concepts of Slovenian Liberalism
UDK 330.831-8(407.4)"19"
- Vesna Aleksić, Ameriška tehniška misija v Kraljevini SHS 1919-1920 29
*The U.S. Technical Mission to the Kingdom of Serbs, Croats and
Slovenes 1919-1920*
UDK 341.232.3(73:497.1)"1919/1920"
- Andrej Pančur, Teritorialni obseg judovskih verskih občin na ozemlju
sedanje Slovenije pred drugo svetovno vojno 43
*Territorial Scope of Jewish Religious Community in the Territory of Today's
Slovenia before World War II*
UDK 296.1(497.4)"1867/1941"
- Jure Gašparič, Poslanske plače v prvi Jugoslaviji 55
Wages of Members of Parliament in the First Yugoslav State
UDK 331.22:342.534(497.1)"1918/1941"
- Dunja Dobaja, Obravnavanje socialne in zdravstvene problematike na
sejah ljubljanske oblastne skupščine v letih 1927-1929 69
*Consideration of Social and Health Issues at the Ljubljana Administrative
Unit Assembly Sessions between 1927 and 1929*
UDK 352(497.4 Ljubljana):364.44"1927/1929"
- Marko Zajc, K zgodovini naborov v Kraljevini SHS/Jugoslaviji.
"V Dravski banovini je že od pamti veka v navadi, da rekruti veseljačijo" 91
*On the History of Conscriptio in the Kingdom of SHS/Yugoslavia. "It has Always
Been a Tradition in the Drava Banate that the Recruits Indulge in Revelry"*
UDK 355.21(497.4)"1937/1940"
- Serge Hoffmann, Velika vojvodina Luksemburg med drugo svetovno vojno ... 105
The Grand Duchy of Luxembourg During the World War II
UDK 94(493.8)"1940/1944"
- Mojca Šorn, Preskrba Ljubljane s hrano 1941-1945 123
Ljubljana's Food Supply 1941-1945
UDK 351.778.2(497.4 Lj.)"1941/1945"

Silvija Kavčič, Spominjanje na spolno nasilje ob koncu druge svetovne vojne	131
<i>Recollections of Sexual Violence at the End of World War II</i> UDK 343.54:343.819.5"1945"	
Brigitte Entner, Pozabljene žrtve? Koroški "odvlečeni" iz majskih dni 1945 v zrcalu regionalnega zgodovinopisja in regionalne politike zgodovinopisja	139
<i>Forgotten Victims? The Carinthian "Dragged Away" from May 1945 in the Light of Regional Historiography and Regional Historiography Policy</i> UDK 343.337(436.5)"1941/1945"	
Jože Prinčič, Primorsko gospodarstvo v času vojaških zasedbenih con (1945-1954)	147
<i>The Primorska Region economy in the Time of Allied Occupied Zones (1945-1954)</i> UDK 330(497.4-15)"1945/1954"	
Marta Rendla, Džez v Sloveniji kot subkultura	161
<i>Jazz in Slovenia as a Subculture</i> UDK 78.036.9(497.4)"1920/1980"	

 ZAPISI - NOTES

Pavel Kolář, Socialistična diktatura kot miselni svet: uvodne opombe k splošnim karakteristikam projekta in razlogom za njegov nastanek	173
--	-----

 OBLETNICE - JUBILEES

Dušan Nečak - šestdesetletnik (Mirko Stiplovšek)	177
Stane Granda - šestdesetletnik (France Kresal)	180

 IN MEMORIAM

Olga Janša-Zorn (1938-2008) (France Kresal)	183
---	-----

 OCENE IN POROČILA - REPORTS AND REVIEWS

Enrico Mazzoli, La guerra di Kugy (Ivan Vogrič)	187
Tone Kregar, Med Tatrami in Triglavom (Jurij Perovšek)	189
Jure Gašparič, SLS pod kraljevo diktaturo (Jurij Perovšek)	195

1938: Auftakt zur Shoah in Österreich: Orte - Bilder - Erinnerungen; Werner Koroschitz, Lisa Rettl, Tu smo bili doma ...: O judovski družini Scharfberg v Železni Kapli / Wir gehörten hierher ...: Über die jüdische Familie Scharfberg in Eisenkappel. (Avguštin Malle)	202
Frauen 1938: Verfolgte - Widerständige - Mitläuferinnen (Avguštin Malle) ...	204
Samo Kristen, Meje in misije (Boris Mlakar)	208
Jože Prinčič, Neven Borak, Iz reforme v reformo (Aleksander Lorenčič)	212
Jože Prinčič, Tovarna vijakov Plamen Kropa (Aleksander Lorenčič)	217
Nina Vodopivec, Labirinti postsocializma (Mojca Šorn)	221

Uredniška navodila avtorjem

1. *Prispevki za novejšo zgodovino* so znanstvena revija, izdaja jo Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, Kongresni trg 1. Revija objavlja izključno članke s področja novejše zgodovine.
2. V reviji so objavljeni prispevki v slovenskem jeziku, povzetki (summary) pa v angleškem ali nemškem ali italijanskem ali francoskem, izvleček (abstract) pa v angleškem.
3. Prispevek oddan uredništvu lahko obsega do 24 enostransko tipkanih strani s po 30 vrsticami na stran (43.200 znakov). Prispevek mora biti oddan na disketi (z navedbo urejevalnika) in v odtisu. Avtor mora navesti sledeče podatke: ime in priimek, akademski naslov, delovno mesto, ustanovo zaposlitve, njen naslov in morebitni naslov elektronske pošte (e-mail).
4. Oddani prispevek mora imeti tudi **izvleček** in **povzetek** (praviloma do 3000 znakov - 45 vrstic). **Izvleček** (do 250 besed) mora biti razumljiv sam po sebi brez branja celotnega besedila članka; pri pisanju se uporabljajo celi stavki; izogibati se je treba slabše znanim kraticam in okrajšavam. Izvleček mora vsebovati avtorjev primarni namen oziroma doseg članka, razlog zakaj je bil napisan ter opis tehnike raziskovalnega pristopa (osnovna metodološka načela). K izvlečku mora avtor dodati **ključne besede**, ki odražajo vsebino prispevka in so primerne za indeksiranje. Oddani prispevek mora imeti navedbo ustrezne klasifikacije - kategorije uveljavljene v sistemu COBISS (izvirni znanstveni članek, pregledni znanstveni članek, poljudni članek, ...).
5. Besedilo prispevka mora biti pregledno in razumljivo strukturirano, tako da je mogoče razbrati metodo dela, rezultate in sklepe. Na koncu mora biti navedena **uporabljena literatura in arhivski fond**.
6. **Opombe** morajo biti pisane enotno. So vsebinske (avtorjev komentar) in bibliografske (navedba vira, uporabljene - citirane literature). Bibliografska opomba mora ob prvi navedni vsebovati celoten naslov oz. nahajališče: ime in priimek avtorja: naslov dela (ko gre za objavo v reviji ali zborniku naslov le-tega), kraj in leto izida, strani (primer: monografija: Jurij Perovšek: Liberalizem in vprašanje slovenstva : nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918-1929. Ljubljana: Modrijan, str. ...; revija/zbornik : Ervin Dolenc: Slovensko zgodovinopisje o času med obema vojnama in kulturna zgodovina. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 38, 1998, št. 1-2, str. 43-57.), nato pa se uporablja smiselna okrajšava (navajati: dalje ...). Pri navajanju arhivskih virov je treba navesti najprej arhiv (ob prvi navedbi celotno ime, v primeru da ga uporabljamo večkrat navesti okrajšavo v oklepaju), ime fonda ali zbirke (signaturo, če jo ima), številko fascikla (škafle) in arhivske enote; mogoče ja navesti tudi naslov navajanega dokumenta.
7. Prispevki so recenzirani; **recenzije** so anonimne. Na osnovi pozitivnega mnenja recenzentov je prispevek uvrščen v objavo.
8. Za znanstveno vsebino prispevka in točnost podatkov odgovarja avtor.
9. Uredništvo prejete prispevke lektorira, avtor **lekturo** pregleda in jo avtorizira. Uredništvo posreduje avtorju prvo **korekturo** prispevka, ki jo mora vrniti uredništvu v roku treh dni. širjenje obsega besedila ob korekturah ni dovoljeno. Pri korekturah je treba uporabljati korekturna znamenja navedena v Slovenski pravopis (1962), Slovenski pravopis 1. Pravila (1990). Drugo korekturo opravi uredništvo.
10. Dodatna pojasnila lahko avtorji dobijo na uredništvu (zdenko.ceplic@inz.si).

1.01
Prejeto 21. 4. 2008

UDK 631.1(497.4) "1791/1848"

Peter Vodopivec*

O kmetijskih družbah na Kranjskem, Štajerskem in Koroškem v predmarčni dobi

IZVLEČEK

Članek obravnava delovanje treh kmetijskih družb na Slovenskem in opozarja, da so se v prvih letih predmarčne dobe v načinu dela še zgledovale po kmetijskih družbah 18. stoletja, od dvajsetih let 19. stoletja dalje pa so pod vplivom štajerske kmetijske družbe in njenega predsednika, cesarjevega brata nadvojvode Janeza (Erzherzog Johann), širile svojo dejavnost in člansko zaledje. Med družbami je bila le štajerska organizirana v podružnicah in je imela med člani edina tudi večje število kmetov. Družbe so se posvečale preizkušanju novih kultur, orodij in pridelovalnih postopkov, v tridesetih in štiridesetih letih pa so spodbujale še gojenje industrijskih rastlin, uvajanje umetnih gnojil in zaščito pred nalezljivimi boleznimi. Hkrati so se zavemale za razdelitev srenjskih pašnikov in za ureditev (gozdnih) služnostnih pravic, vprašanja kmetovega družbenega položaja in zemljiške odveze pa se vse do leta 1848 skoraj niso dotikale, čeprav so posamezniki že ugotavljali, da je za učinkovito gospodarjenje tudi v kmetijstvu potrebna svoboda. Avtor sklene z mislijo avstrijskega zgodovinarja Ernsta Bruckmüllerja, da predmarčnih kmetijskih družb ne kaže ocenjevati le po neposrednih gospodarskih učinkih njihove dejavnosti. Njihov glavni pomen je bil v oblikovanju modernizaciji naklonjenega ozračja in odpiranju kmetijstva novostim. V tej luči pa so tudi obravnavane družbe opravljale pomembno modernizacijsko delo.

Ključne besede: Slovenija, kmetijske družbe, kmetijstvo, modernizacija, predmarčna doba

ABSTRACT

ON AGRICULTURAL SOCIETIES IN THE CARNIOLA, STYRIA AND CARINTHIA IN THE PRE-MARCH PERIOD

The article focuses on the activities of three agricultural societies in Slovenia, and emphasizes that in the first years of the 19th century these societies were still modelled after the 18th century agricultural societies, while since 1820s they have expanded their activities and membership under the influence of the Styrian agricultural society and its president Archduke John Baptist of Habsburg, the Emperor's brother. The Styrian agricultural society was the only one of these societies to be organised in branches and have a more significant number of farmers among its members. Agricultural societies dedicated themselves to trying out new cultures, tools and production processes, and in the 1830s and 40s they also encouraged the cultivation of industrial plants, introduction of chemical fertilisers and disease prevention. At the same time they strived for the division of common pastures and regularisation of (forest) easement, but they have not touched upon the peasants' social position and abolishment of serfdom until as late as 1848, even though individual realisations have already been made that freedom was also necessary for efficient

* Dr., redni profesor, znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: peter.vodopivec@inz.si

management of agriculture. The author concludes the article with the statement of the Austrian historian Ernst Bruckmüller: that the agricultural societies in the pre-March period (1815-1848) should not only be evaluated in regard to the immediate economic effects of their activities. Their main significance lies in the establishment of an atmosphere open to modernisation and agricultural innovations. In this regard, agricultural societies that the author focuses on have carried out important work in the field of modernisation.

Key words: Slovenia, agricultural societies, agriculture, modernisation, pre-March period

V 19. stoletju so imele v prizadevanjih po modernizaciji kmetijstva, pri uvajanju novih kmetijskih postopkov, orodij in kultur in izobraževanju kmečkega prebivalstva posebno pomembno vlogo kmetijske družbe. V habsburški monarhiji in tako tudi na ozemlju, poseljenem s Slovenci, so kmetijske družbe, kot je znano, delovale že v terezijansko-jožefinskem času, vendar so po ukinitvi državne podpore v osemdesetih letih 18. stoletja omejile ali povsem prekinile svojo dejavnost in ponovno zaživele v prvih desetletjih 19. stoletja, ko jim je država obnovila podporo. Tedaj je prva začela z delom kmetijska družba v Celovcu (1803), za kar je imel posebne zasluge njen kancler, znani avstrijski kmetijski strokovnjak J. Burger. Leta 1807 so nato oblasti obnovile podporo tudi družbi na Kranjskem, toda zaradi vojn s Francozi se je lahko konstituirala šele leta 1814, z rednim delom pa je začela leta 1820, ko ji je uspelo izoblikovati stalnejši odbor. Leta 1819 je bila ob prizadevanju v Gradcu živčevega, liberalneje usmerjenega cesarjevega brata nadvojvode Janeza (Erzherzog Johann) znova ustanovljena še štajerska kmetijska družba. Vse tri družbe so v predmarčni dobi tesno sodelovale in posebej na Kranjskem so kaj radi sledili štajerskim pobudam in zgledom. Pomembna vez med družbami je bil nadvojvoda Janez sam, ki je postal predsednik štajerske kmetijske družbe in pokrovitelj koroške in kranjske in je na najrazličnejše načine vplival tudi na njuno delo. Zanimivo je, da je bilo sodelovanje treh "notranje-avstrijskih družb" z goriško - po gradivu in literaturi sodeč - manj živahno, čeprav je goriška družba v predmarčnem času prav tako nadaljevala s svojim delom (po letu 1822 je bil v njenem vodstvu, večkrat tudi namestnik predsednika družbe, Valentin Stanič).¹

Na obseg in metode dela predmarčnih kmetijskih družb nazorno opozarjajo njihova pravila, ki govorijo o njihovem namenu in sredstvih za njegovo uresničitev. Po statutu kranjske kmetijske družbe je bil tako njen glavni namen "izpopolnjevanje kmetijstva v vseh njegovih panogah", kar naj bi družba poskušala doseči s spodbujanjem zanimanja za znanstveno ukvarjanje s poljedelstvom, s podpiranjem v

¹ Literatura o kmetijskih družbah, njihovem pomenu in njihovi dejavnosti je obsežna. Poleg splošnih zgodovinskih del obravnavajo kmetijske družbe v predmarčni dobi še: Ernst Bruckmüller: *Landwirtschaftliche Organisationen und gesellschaftliche Modernisierung, (Vereine, Genossenschaften und politische Mobilisierung der Landwirtschaft Österreichs vom Vormärz bis 1914)*, Geschichte und Sozialkunde, Salzburg 1977; Vlado Valenčič: *Organizacije za napredek agrarne proizvodnje, specialno šolstvo in strokovna literatura - Kmetijske družbe*. V: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, I. Agrarno gospodarstvo*, Ljubljana 1970, str. 525-556; Marjan Britovšek: *Razkroj fevdalne agrarne strukture na Kranjskem*. Ljubljana 1964; *Zgodovina ces. kraljeve kranjske kmetijske družbe s statističnim popisom kmetijstva na Kranjskem*, Zložil dr. Janez Bleiweis, Ljubljana 1855; Janez Bleiweis, *Zgodovinske črtice važnejšega delovanja c.kr. kmetijske družbe na Kranjskem od pričetka njenega delovanja v letu 1767 do konca leta 1867*. Ljubljana 1867; K. Dinklage: *Geschichte der Kärntner Landwirtschaft*. Klagenfurt 1966, str. 183-191; Ana Barth: *Erzherzog Johann und die k.k. Landwirtschaftsgesellschaft in Steiermark mit besonderer Berücksichtigung ihrer Anfänge*, Inaugural Dissertation an der Philosophischen Fakultät der Karl-Franzens Universität in Graz. Graz 1968.

Ljubljani uvedenega kmetijskega študija, s pridobivanjem in posredovanjem starejših in novejših kmetijskih spisov in del ter s sodelovanjem z drugimi kmetijskimi družbami. V isti sapi naj bi s pomočjo svojih članov zbirala podatke o stanju kmetijstva v deželi ter o pomanjkljivostih in ovirah, ki so preprečevale njegov dvig, pozorno pa naj bi spremljala tudi informacije o odkritjih, napredku in izboljšavah v poljedelstvu drugih dežel monarhije in v tujini ter si prizadevala odpravljati napake in predsodke doma. Člani naj bi o zbranih podatkih in informacijah razpravljali na polletnih zborih ter poročali o svojih izkušnjah in poizkusih. Pri tem naj bi preizkušali ne le nova orodja, kulture in gnojila, temveč tudi nove metode obdelovanja in organizacije kmetijskih obratov. Šele po opravljenih poskusih naj bi si nato preizkušeno s poučevanjem in zgledi prizadevali uveljaviti širše v deželi.² Podobno kot pravila kranjske so bila sestavljena pravila štajerske kmetijske družbe, ki so posebej poudarjala pomen znanosti (tudi kameralističnih) za razvoj kmetijstva in tesno povezanost družbe z graškim, leta 1811 prav tako na pobudo nadvojvode Janeza ustanovljenim izobraževalno tehničnim in muzejskim središčem Joanneumom.³ Koroška kmetijska družba je med tremi družbami sprva, kar zadeva elitno sestavo članstva in metode dela, še najbolj vztrajala pri posnemanju kmetijskih družb 18. stoletja, saj je svoja pravila odločneje posodobila šele leta 1830.⁴

V predmarčni dobi je bila med kmetijskimi družbami na tedanjem slovenskem ozemlju le štajerska organizirana v podružnicah, ki so delovale v manjših krajih in na podeželju, in je imela zato tudi največje število članov. Sedem podružnic naj bi imela že ob ustanovitvi, nato pa naj bi njihovo število naglo raslo, saj se je v treh letih (do leta 1822) povečalo kar na petindvajset (od tega jih je bilo šest na spodnjem Štajerskem).⁵ V odboru štajerske kmetijske družbe sta bila že v prvih letih po njeni predmarčni obnovitvi aktivna Slovenca zgodovinar Simon Povoden in Jurij Alič, dekan iz Vidma pri Ščavnici, ki je pravila družbe prevedel v slovenščino. Koroški in kranjski kmetijski družbi podružnic do leta 1848 ni uspelo ustanoviti, čeprav jih je kranjska načrtovala (iz nekega nedatiranega dokumenta je razvidno, da so jih v štiridesetih letih načrtovali kar enajst).⁶ Leta 1843 so o ustanavljanju podružnic razpravljali tudi na občnem zboru, vendar so oblasti na prošnjo, naj dovolijo njihovo ustanovitev, pozitivno odgovorile šele po revolucionarnih dogodkih leta 1848. K živahnemu prizadevanju za ustanovitev podružnic naj bi odbornike kranjske kmetijske družbe nagovoril nadvojvoda Janez, ki je skupaj s somišljeniki pripravil statut in organizacijsko shemo štajerske kmetijske družbe.⁷ Podružnice so

² Annalen der k.k. Landwirtschaft Gesellschaft in Laibach (dalje Annalen), Jg. 1833 und 1823, Laibach, 1830, str. 21 in naprej.

³ Verhandlungen und Aufsätze der k.k. Landwirtschaft Gesellschaft in Steiermark (dalje Verhandlungen), I. Heft, Grätz, 1819, str. 4 in naprej.

⁴ Blätter für Landwirtschaft und Industrie, Hsg. Von der k.k. kärntnerischen Gesellschaft zur Beförderung der Landwirtschaft und Industrie, I. Heft, Klagenfurt 1931, str. 3-23.

⁵ Vlado Valenčič, v op. 1 nav. delo, str. 527; Gl. tudi Josef Steinberger: Erzherzog Johann und der Bauernstand, Leseheft für die Bauern-Jugend der Hauswirtschaftlichen Fortbildungsschulen der Volksbildungsheimes St. Martin, St. Martin 1949, str. 15. Štajerska kmetijska družba je imela leta 1825 v 25 podružnicah 2710 rednih in 71 dopisnih članov, kranjska kmetijska družba pa v istem času le 130 rednih članov. Za Kranjsko: Schematismus von Krain und Kärnten vom Jahre 1826, Laibach - Leopold Egger Gubernial Buchdrucker, str. 317-329.

⁶ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Kranjska kmetijska družba v Ljubljani (AS 533), fasc. C 3 s korespondenco.

⁷ Zgodovinske črtice važnejšega delovanja c.kr. kmetijske družbe na Kranjskem..., cit. v op. 1, str. 27.

seveda štajerski kmetijski družbi zagotavlja večjo odmevnost na podeželju in spodbujale včlanjevanje kmetov med njeno članstvo. Vseeno se je tudi socialna in poklicna sestava članstva štajerske kmetijske družbe razmeroma počasi spreminjala. V predmarčni dobi so med člani vseh treh družb še naprej prevladovali zemljiški gospodje, graščinski upravitelji, državni in deželni uradniki, duhovniki, trgovci in izobraženci, kmetje pa so bili v manjšini in so kazali za delo družb nekoliko več zanimanja šele v zadnjem desetletju pred marčno revolucijo.

Do leta 1830 je med tremi družbami sicer formalno ovirala pristop kmetom le koroška kmetijska družba, ki je v pravilih izrecno določala, da mora imeti kmetovalec, ki želi postati njen redni član, po načelih "znanstvenega kmetijstva" organiziran obrat.⁸ V nasprotju s koroško nista štajerska in kranjska kmetijska družba postavljali za sprejem v članske vrste nobenih posebnih pogojev. Kranjska družba naj bi po statutu sprejemala za redne člane zemljiške gospode, kmetovalce in osebe, ki so imeli za razvoj kmetijstva posebne zasluge, po statutu štajerske kmetijske družbe pa so lahko njeni redni člani sploh postali predstavniki "vseh stanov".⁹ Kot je opozorila avstrijska zgodovinarica Ana Barth, se je v štajerski kmetijski družbi nadvojvoda Janez osebno zavzemal za pravila, ki bodo kmetom olajševala pristop. Tako je leta 1813, ko je pripravljala prvi osnutek družbinih pravil, menil, da je bila tedanja "organizacija kmetijskih družb preveč aristokratska". Svoj sedež "so imele v glavnih mestih", kjer so zvečine tudi delovale, to pa je koristilo predvsem velikim posestnikom, kar naj bi bilo tam, kjer je bilo veliko velike zemljiške posesti (npr. na Ogrskem in Češkem), resda dobro. Toda: ali "je mogoče v deželi z majhnimi posestniki, kjer je bogastvo bolj razdeljeno in so kmetje po svojem položaju premožnejši ter posedujejo svojo zemljo, medtem ko se gospodje omejujejo na 'suhe' dohodke, osnovati prav takšno družbo", se je spraševal Janez. Po njegovem mnenju bi morale kmetijske družbe pritegniti vse kmetovalce, ki imajo vsaj malo "dobre volje in so vsaj malo dovezetni za novosti, zanje bi morala biti značilna "popolna svoboda in demokratičen čut v znanstvenem oziru", hkrati pa ne bi smele biti omejene na deželne prestolnice in bi morale imeti po vsej deželi pododdelke, saj bi lahko le tako pritegnile kmetovalce ne glede na njihov stan.¹⁰ Takšna stališča so se zdela preveč demokratična celo znanemu dunajskemu profesorju kmetijstva Leopoldu Trautmanu, ki je sicer prav tako kot Janez ugotavljal, da kmetijske družbe ne smejo biti vodene "aristokratsko", vendar je istočasno nasprotoval njihovemu širokogrudnemu odpiranju, saj je bil prepričan, da kmet še ni "dosegel kulturne stopnje", ko bi lahko postal njihov neodvisen član.¹¹

Kmetov je bilo v štajerski družbi tako res precej več kot v koroški in kranjski. V koroško so lahko začeli kmetje sploh vstopati šele, ko je odbor ob prizadevanju Burgerjevega naslednika Matije Ahacla leta 1828 sprožil postopek za spremembo pravil in so oblasti dve leti pozneje nova pravila potrdile. Že leta 1833 je bilo v koroško kmetijsko družbo včlanjenih 29 kmetov in v naslednjih letih se je njihovo število še povečalo.¹² Očitno so se za vključevanje kmetov med člane družbe najmanj trudili na Kranjskem. Še leta 1840 so bili namreč člani kranjske kmetijske

⁸ Dinklage, n. d., str. 184-185.

⁹ Annalen..., Jg. 1822 und 1823, Laibach, 1830, str. 21; Verhandlungen..., I. Heft, Grätz, 1819, str. 11.

¹⁰ Barth, n. d., str. 31-34.

¹¹ Prav tam, str. 36.

¹² Dinklage, n. d., str. 184-185.

družbe le štirje kmetje.¹³ O problemu vključevanja kmetov so v družbi obširneje spregovorili že leta 1836, ko je nadvojvoda Janez, ki je bil navzoč na občnem zboru, glasno obžaloval, da med prisotnimi ni predstavnikov kmečkega stanu. Podobno je na občnem zboru kranjske kmetijske družbe pet let pozneje kmete pogršel guverner ljubljanskega gubernija J. Weingarten. Predsednik družbe grof Lichtenberg mu je odgovoril naslednje: "Če pogrša vaša ekscelenca tu članov kmetskega stanu, moram z obžalovanjem pripomniti, da je razlika pokrajinskega jezika, v katerem se razprave na občnem zboru ne morejo dobro vršiti, zadržek njih osebni udeležbi".¹⁴ Lichtenbergovega argumenta - jezikovne ovire - seveda v resnici ne gre podcenjevati, toda v odboru kranjske kmetijske družbe in na njenih občnih zbora se z vprašanjem, kako v večjem številu pritegniti kmete, niso obširneje ukvarjali. Spoznanje, da bodo modernizacijska prizadevanja resnično učinkovita le, če bodo zajela tudi kmečko prebivalstvo, se je v kranjski kmetijski družbi očitno razmeroma počasi uveljavljalo. Sicer pa naj bi bilo skromno število kmetov med člani kmetijskih družb v predmarčnem času širši avstrijski pojav. Tržaški Journal avstrijskega Lloydja je npr. še leta 1847 ugotavljal, da so "naša kmetijska združenja le delno že prej, delno pa šele v novejšem času začela sprejemati kmete med svoje člane", in pozval k intenzivnejšemu delu s kmeti.¹⁵

V zgodovinopisni literaturi prevladuje mnenje, da so predmarčne kmetijske družbe, kar zadeva praktično delo, zvečine posnemale kmetijske družbe iz časa reformnega absolutizma in se vedle kot svojevrstne "znanstvene ustanove", ne pa kot združenja, ki bi se zavzemala za razvoj kmetijstva na vseh ravneh in v vsem obsegu. Takšno sodbo potrjuje tudi podrobnejši pregled predmarčnega delovanja štajerske, koroške in kranjske kmetijske družbe, ki razkriva, da so se njihova vodstva in člani v prvi vrsti posvečali preizkušanju in uvajanju novih kultur, orodij in obdelovalnih postopkov ter iskanju novih proizvodnih možnosti v posameznih pokrajinah. Poskuse z novimi metodami, kulturami in orodij so delno opravljali na svojih posestvih, delno pa so družbe novosti organizirano preizkušale na svojih vrtovih in zemljiščih. O rezultatih poskusov so člani družb poročali v letnih poročilih in razpravljali na sestankih ter občnih zbora. Hkrati so zbirali podatke o stanju kmetijstva in živinoreje po pokrajinah in sestavljali statistične preglednice, štajerska in koroška kmetijska družba pa sta se na svoje članstvo obračali tudi s problemskimi vprašanji o možnostih uvajanja posameznih oblik kmetijstva in živinoreje ter pasem in kultur in odgovore nagrajevali in objavljali. Toda v opisanih prizadevanjih je, kot je razvidno iz letnih poročil, sodeloval le skromen del dejavnejših in podjetnejših članov. Na občnem zboru kranjske kmetijske družbe leta 1830 je njen predsednik grof Hohenwart npr. omenil, da se je na njegovo pobudo k poskusnemu sejanju ajde odzval le en član, pl. Scheuchenstuel, drugi člani ga pa niso posnemali.¹⁶ Podobno neuspešni so bili tudi pozivi članom, naj pogosteje segajo po strokovnih knjigah v družbini knjižnici. Kljub natančnim navodilom, kako se knjige izposojajo, in ponavljajočim se opozorilom na knjižnični fond, za pridobivanje znanja s pomočjo knjig in pisane besede, kot vse kaže, ni bilo pravega zanimanja. Predsednik kranjske kmetijske družbe grof Hohenwart se je v

¹³ Valenčič, n. d., str. 526.

¹⁴ Stane Mihelič: Kmetijska družba in ustanovitev Novic. V: Slavistična revija I, Ljubljana 1948, str. 30.

¹⁵ Journal des oesterreichischen Lloyd, XII, N. 94, 13. Juni 1847, str. 374-75.

¹⁶ Annalen..., Jg. 1829-30, Laibach, 1838, str. 5.

prvem zvezku Letopisov družbe, ki je z letnico 1822/23 izšel leta 1830, pritoževal, da je "na Kranjskem novejša kmetijska literatura skoraj povsem neznana", zato tudi Letopisi obravnavajo probleme, ki so jih "druga dela že pretresla".¹⁷ Pri tem so knjižnicam in pridobivanju novejših strokovne literature, ki naj bi bila zemljiškim lastnikom in kmetovalcem slabo poznana, v vseh treh družbah posvečali razmeroma veliko pozornosti. V knjižnici kranjske kmetijske družbe so imeli v tridesetih in štiridesetih letih 19. stoletja najnovejša dela kmetijskih strokovnjakov, kot so bili Liebig, Thaer in Trautmann.

Kljub omejenim uspehom predmarčne kmetijske družbe niso ostajale le pri poskusih, nagradnih nalogah in zbiranju strokovne literature. Spodbujale so tudi k živahnejšemu in posodobljenemu ukvarjanju s čebelarstvom ter k plemenitenju živinskih pasem, sadnih dreves in vinskih trt. Kranjska in koroška kmetijska družba sta se hkrati lotili obsežnejših izsuševalnih del, na pobudo štajerske kmetijske družbe pa je bila leta 1828 ustanovljena "notranje-avstrijska protipožarna zavarovalnica", ki so jo vse tri družbe vneto popularizirale. Medtem ko se je štajerska kmetijska družba tako pri praktičnem kot strokovnem in izobraževalnem delu lahko opirala na graški Joanneum, je bilo v Ljubljani in Celovcu treba ustrezne strokovno-izobraževalne ustanove še uestanoviti. Kranjska in koroška kmetijska družba sta zato aktivno sodelovali pri ustanavljanju deželnih muzejev (v Ljubljani leta 1821, v Celovcu 1844), ljubljanski škof Gruber pa je leta 1821 na seji kranjskega stanovskega odbora, ki je sprejel sklep o ustanovitvi muzeja v Ljubljani, opozoril, da mora ta postati tudi industrijsko-obrtna in trgovskoizobraževalna ustanova, ki bo z razstavljenimi predmeti posredovala znanja fizike in mehanike, sčasoma pa po zgledu graškega Joanneja poskrbela celo za pouk navedenih smeri. Na povezanost muzejskega naravoslovnega fonda in domače tehniške proizvodnje je opozoril tudi kurator muzeja in predsednik kmetijske družbe grof Hohenwart, ki je k oblikovanju muzeja povabil kmete in rokodelce, saj naj bi to - kot je menil - koristilo razširitvi njihovega obzorja.¹⁸

Miselnost vodilnih članov predmarčnih kmetijskih družb slikovito ponazarja razmišljanje Matije Ahacla ob preoblikovanju koroške kmetijske družbe in potrditvi njenih novih pravil leta 1830. Ahacel je v prispevku, objavljenem v glasilu koroške kmetijske družbe, ugotavljal, da ima kmetijstvo posebej odlično mesto med gospodarskimi panogami, saj je najpomembnejša dejavnost za zadovoljevanje človekovih potreb. "Obrtna industrija" ("Gewerksindustrie") naj bi v tej luči le predelovala in "izboljševala" surovine, ki jih dobavlja kmetijstvo. Kmetijstvo in obrt bi se morala zato razvijati v medsebojnem ravnovesju, kajti v trenutku, ko pride do neasorazmerja v razvoju ene ali druge gospodarske panoge, ko je "die Industrie als Hauptsache gleichsam treibhausartig in die Höhe getrieben, die Landwirtschaft aber als Nebensache behandelt und vernachlässigt ...", nastane nenaravno stanje, ki - kot vse, kar je nenaravno - ne more dolgo trajati. Človeški rod pač, kot je pisal Ahacel, stalno (čeprav z občasnimi omahovanji in zastoji) napreduje in od časa do časa se morata spreminjati tudi kmetijstvo in industrija, da zadostita spremenjenim potrebam. Takšno spreminjanje naj bi bilo pri industriji zvečine hitrejše, medtem ko se kmetijstvo že zaradi svoje narave spreminja počasneje; med vzroki, ki naj bi

¹⁷ Annalen..., Jg. 1822-1823, Laibach 1830, str. IV.

¹⁸ Zmago Bufon: Začetki slovenskega meščanstva v industrijski družbi. V: Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 2, Ljubljana 1974, str. 127.

onemogočali hitrejši razvoj kmetijstva, je Ahacel omenjal raznolikost kmetijskih del, odvisnost kmetijstva od zunanjih, vremenskih in klimatskih razmer, razmeroma nizko ceno prehranskih proizvodov ter nizko izobrazbeno raven večine v kmetijstvu zaposlenega prebivalstva. Izobraževanje kmečkega prebivalstva naj bi bilo sploh pereč problem: medtem ko naj bi v obrti in industriji bodoče delavce in pomočnike tako rekoč od mladih nog pripravljali na njihov poklic, naj bi kmetijski delavci - brez posebnega predpouka in v različnih letnih časih - opravljali najrazličnejša dela. Tako naj bi ne bilo nenavadno, da je bilo ob slabi izobrazbi in (dvomljivem) socialnem izvoru kmečkih poslov toliko pritožb nad njimi. Z nemajhnimi težavami naj bi se srečevala tudi prizadevanja po izobraževanju kmečkih gospodarjev: ti naj bi si pogosto težko kupili knjige, hkrati pa naj bi ne znali ali ne hoteli brati, saj naj bi jim bil "urejen način mišljenja in dojemanja" tuj. Sicer pa naj bi kmet za urejen šolski pouk ne imel "niti veselja, niti časa" (redni šolski pouk je bil, kot je menil Ahacel, slabo prilagojen njegovim možnostim in potrebam), za "pot po svetu", na kakršno se je lahko odpravil obrtniški pomočnik, pa tudi ne denarja. In ne nazadnje: nikoli naj bi ne bilo gotovo, da je tisto, kar je uspelo na tujem, dobro za domače razmere. Za kmeta naj bi bilo pač najboljšo tisto, kar je uspelo sosedu, in uspešen sosed mu naj bi bil tudi najboljši zgled.¹⁹

Ahacel je menil, da lahko posamezniki ali kmetijske družbe sami zase le v omejenem obsegu vplivajo na spremembo razmer. Zato si morajo na izboljšanje razmer prizadevati vplivati z združenimi močmi, najustreznejša pot, ki naj bi jo pri tem ubrali, pa naj bi bilo "razširjanje novih znanj in izkušenj ter oblikovanje smotrnih, praktičnih zgledov". To naj bi bila tudi glavna naloga leta 1830 reorganizirane koroške kmetijske družbe in ta naj bi v prihodnje zbrala okoli sebe predvsem takšne člane, ki bi lahko - ob sredstvih, ki so jim na razpolago - služili za zgled in manj spretnim sosedom nudili potrebno pomoč. Družba naj bi več takšnih članov že imela, vendar bi si morala prizadevati, da bi se njihovo število še povečalo in bi se njena dejavnost razširila po vsej deželi. Koroška kmetijska družba naj bi torej uporabljala podobne metode dela kot družbi na Kranjskem in Štajerskem, stik z zaupniki na deželi pa naj bi vzdrževala s pomočjo dopisovanja in rednih zborov v deželni prestolnici.²⁰

V vseh treh družbah so se v soglasju s prizadevanji po racionalnejši izrabi zemlje in gospodarnejšem ravnanju z gozdovi zavzemali za razdelitev srenjskih pašnikov ter za odkup oziroma ureditev služnostnih pravic. Proces razdeljevanja srenjske zemlje je bil po prepričanju vodilnih članov družb prepočasen, kar naj bi bila predvsem posledica kmetovega nezaupanja do novih metod dela (med drugim prepričanja, da bo razdelitev srenjskih pašnikov škodljivo vplivala na razvoj živinoreje) in njegovega strahu, da bo dobil pri razdelitvi slabši kos zemlje ali pa bo kako drugače prikrajšan. Matija Ahacel se je zato v poročilu guberniju leta 1836 zavzel za odločnejše ukrepe in je predlagal, naj se zemljišča razdelijo, če ne v celoti, pa vsaj deloma tudi tam, kjer del upravičencev razdelitvi nasprotuje, saj naj bi nasprotniki razdelitve srenjskih zemljišč kmalu spoznali, da omogoča razdelitev boljšo izrabo deleža, in sledili zgledu tistih, ki so na razdelitev že pristali.²¹ K razdelitvi srenjskih zemljišč so vse od začetka izhajanja spodbujale tudi Novice. "Ako bi vse per starim ostali bi še vi tudi

¹⁹ Blätter für Landwirtschaft und Industrie..., nav. kot v op. 4, str. 30 in naprej.

²⁰ Prav tam.

²¹ ARS, fond Gubernij v Ljubljani (AS14), fasc. 31, 1837-8, št. 20764.

turšice in podzemlejskih hrušek (krompirja) ne sadili", so pisale. "Koliko jih je reklo: Kdo bo zemljice (krompir) sadil, so le za svinje. Koliko ljudi pa zdaj od njih živi?"²² V Novicah so leta 1844 z aktualiziranim, kranjskim razmeram prilagojenim povzetkom spisa koroškega kmetijskega strokovnjaka J. Burgerja²³ zavračali očitno še močno razširjene ugovore proti razdeljevanju srenjskih pašnikov in posebej kmečki strah, da bo povzročila opustitev srenjske paše škodo živinoreji. "Res je, de kmet na shtevilo vezh shivine redi, zhe jo pase, kakor zhe jo ne; pa nihzhe ne more tajiti, da se le slabo redi shivina na obzhinskih pashnjah. Zhe hozhes od krav kaj prida namolsti, njim morash sraven pashe doma she dvakrat na dan poloshiti; ali bi ne bilo bolji, ko bi ti nekaj manj glav shivine, pa tisto bolji redil? Veliko bolji bi bilo sa kmeta, da bi ne le samo shita in slame, ampak tudi pizhe ali klaje sa shivino dosti perdelovali. Od shivine, ktero zhes poletje pasete, in jo dalezh na pasho gonite, nimate rasun malo pustiga gnoja nizh dobizhka. Koliko dobriga gnoja se potem takim pogubi? Dokler kmet ne sposna, da mora shrivino vezhidel tudi savoljo gnoja imeti, ne saslushi zhastitljivega imena kmetovavz".²⁴

Hitrejšje razdeljevanje srenjskih zemljišč naj bi med drugim ovirali večji in bogatejši kmetje, ki naj bi kajzarjem in ubožnejšim odrekli pravico do deleža. Novice so se v tem pogledu postavile na stališče oblasti, da je treba srenjske pašnike razdeliti med vse, ki so bili tradicionalno upravičeni do paše (ne glede na to, ali imajo živino ali ne), torej tudi med kajzarje in revnejše, čeprav naj bi pri tem deleže določali glede na velikost kmetijskih zemljišč, kar je pomenilo, da so veliki kmetje avtomatično dobili največ. Po Bleiweisovem mnenju je bila v tej luči leta 1845 povsem pravična in ustrezna razdelitev srenjskega (občinskega) travnika "na Dobravah", kjer so na priporočilo "ljubljsanske mestne gosposke" razdelili zemljo po kriteriju velikosti kmečkih zemljišč. "Kmetje s celim gruntom" so dobili "7 oralov", kmetje "s pol grunta po tri orale in pol" in tako naprej vsak svoj delež" ... vse do kajzarjev, ki so dobili oral, so poročale Novice. Gruntarji naj bi sicer "dolgo ne hoteli dovoliti", "da bi se tudi kajzarjem kaj dalo", toda "gruntna gosposka, ki je po očetovo tudi zanje skrbela, je gruntarjem razločno pokazala, de bi to prav ne bilo...", saj so "vendar dosihmal pravico imeli, na imenovani pašnji pasti", "pa tudi zato ne, ker bi se jim po tem takim njih živež tako okrajšal, de bi sicer ne mogli pošteno izhajati".²⁵ Bleiweis se je v isti sapi zavzemal tudi za to, da bi ob razdelitvi srenjske zemlje določili del za učitelja, kar bi po njegovem prepričanju prispevalo k hitrejšemu ustanavljanju šol na deželi.

Drug problem, ki je od srede tridesetih let 19. stoletja zaposloval kmetijske družbe, je bilo vprašanje novega gozdnega reda in gozdnih služnostnih pravic. Leta 1836 je stališče kranjske kmetijske družbe v zvezi z gozdnimi služnostnimi pravicami opredelil odbornik F. Galle, ki je menil, da so gozdne služnostne pravice nezdržljive z zahtevami po zaščiti in racionalni izrabi gozda, predvidene kazni za kršitelje gozdnega reda pa "ob nizki stopnji izobrazbe upravičencev gozdnih služnosti" ne dosejajo namena. Nerešeno vprašanje servitutov naj bi bilo tako glavni krivec za uničevanje gozdov, ki naj bi postalo ob rastoči porabi lesa pereč gospodarski problem. Galle se je zato v imenu več odbornikov in članov kranjske kmetijske družbe

²² Novice, list 42, 16. kozoperska 1844.

²³ Britovšek, n. d., str. 72.

²⁴ Novice, list 47, 20. listopada 1844, str. 185-186.

²⁵ Novice, list 50, 10. grudna 1845, str. 199.

zavzel za odpravo služnostnih pravic "proti primerni in pravični odškodnini v naravi" oziroma tam, kjer upravičenci do lesa takšne odškodnine ne bi mogli koristiti, v denarju.²⁶ Kmetijska družba se je torej, kar zadeva gozdne služnostne pravice, postavila na stališče zemljiške gosposke in lastnikov gozdov, ki so spoznali, da je les pomemben kapital in so poskušali dobiti gozd povsem v svoje roke. Predsednik kmetijske družbe grof Lichtenberg je na zasedanju kranjskih deželnih stanov v tem smislu predlagal, naj se - glede na to, da bo določanje višine odškodnine za služnostne pravice podložnikov dolgotrajno delo - takoj odmeri in začasno prepusti dotedanjim upravičencem polovica servitutnega gozda, v drugi polovici pa naj zemljiški lastnik "uvede umno gospodarstvo". Po Lichtenbergovem predlogu bi postali kmetom odmerjeni gozdni deleži sestavni del podložnega zemljišča in bi morali zato zanj plačati davek.²⁷ K odpravi služnostnih pravic so spodbujali tudi železarji, ki so dokazovali, da so kmetom gozdovi le v breme, njihove težnje po razširitvi paše na gozdne površine pa v nasprotju z interesi domače železarske industrije.

O najpomembnejšem kmetijskem vprašanju - kmetovem družbenem in gospodarskem položaju, njegovih obremenitvah ter o zemljiški odvezi pa v kmetijskih družbah na Štajerskem, na Koroškem in na Kranjskem vse do leta 1848 - vsaj po letnih poročilih sodeč - skoraj ni stekla beseda. Različni sestavki, ki so dokazovali nerentabilnost organizacije zemljiškega gospodarstva so sicer že v dvajsetih in ponovno v štiridesetih letih 19. stoletja izšli v praškem časopisu *Gospodarske novosti* (*Oekonomische Neuigkeiten*), ki ga je v letih pred marčno revolucijo urejal prvi upravnik vrta kranjske kmetijske družbe Franc Ksaver Hlubek, toda vprašanje o zemljiški odvezi je ostajalo vse do konca predmarčne dobe politično močno občutljiva tema. V deželah s slovenskim prebivalstvom so v predmarčnem obdobju na "težavnost in krivičnost" kmetovega položaja občasno opozarjali le redki, razsvetljensko ali zgodnje liberalno usmerjeni posamezniki. Med njimi naj bi bili nekateri duhovniki, posebno župnik Šraj, ki je v svojem slovenskem katekizmu (1819) obsodil tlako in je cenzura zato preprečila njegov izid. V literaturi se kot kmetu naklonjen liberalneje misleč graščak-meščan omenja tudi Andrej Smole, ki naj bi na oskrbnikovo pritožbo, da kmetje niso poravnali niti polovico dajatev, dejal: "Boga hvalimo, da so nam hoteli še toliko dati, saj jim nismo nič posodili".²⁸ V tridesetih in štiridesetih letih pa so se na raznih delih slovenskega ozemlja že oglašali tudi z gospodarstvom se ukvarjajoči možje, ki so trdili, da spodbuja k odpravi ostankov fevdalnega razmerja preprosta gospodarska računica, saj je za učinkovito gospodarjenje v kmetijstvu potrebna svoboda. Leta 1833 je npr. Mathias Riebenwein iz Poreč na Koroškem v poročilu o gospodarskih razmerah v celovški kresiji, ki ga je poslal ljubljanskemu guberniju, ugotavljal, da mora "človek slediti naravi in dopustiti industriji, trgovini in kmetijstvu svobodo v njihovem delovanju".²⁹ Dve leti pozneje je zemljiški posestnik Tadaus Lanner v podobnem poročilu - prav tako s Koroške - menil, da bi pravičen patent o odvezi in odpravi desetine močno spodbudil kmetovo prizadevnost, združen z liberalnejšo ureditvijo arondacije in delitve

²⁶ *Annalen...*, Jg. 1836, Laibach, 1837, str. 18-19.

²⁷ Josip Apih: *Deželni stanovi kranjski od 1818-1847*. V: *Letopis matice slovenske za leto 1890*, Ljubljana 1890, str. 165-167.

²⁸ Lino Legiša: *Zgodovina slovenskega slovstva*, II. del - *Romantika*, Ljubljana 1959, str. 9.; Josip Mal: *Zgodovina slovenskega naroda*, Zvezek 10. Celje 1931, str. 479-480.

²⁹ *ARS*, AS 14, fasc. 31-2, 1835-36, št. 1872/246, 28. Jänner 1833.

kmetij pa pospešil večja vlaganja v kmetijstvo.³⁰ Na (pre)visoke dajatve in velike obremenitve kmeta je sredi tridesetih let opozarjal tudi Jakob Scheliessnig, železarski strokovnjak, doma iz Libuč pri Pliberku in poznejši nadzornik Eggerjevega železarskega podjetja, ki je pozival k posnemanju nemških držav in k sporazumnim dogovorom med kmeti in zemljiškimi gospodi, s katerimi bi kmetje postali svobodni lastniki zemljišč.³¹ Še določnejši je bil Franc vitez Moro, lastnik znane tekstilne tovarne v Vetrinju pri Celovcu, ki je dokazoval, da je "dvema gospodarjema, ki si vedno sovražno stojita nasproti, pripadajoča posest" pravi nesmisel. "Komu bo padlo na pamet, da bo dvignil kulturo zemlje, od katere je treba plačevati desetino?" se je spraševal in se zavzel za "vzpostavitev pravičnega in primerne merila, ki naj na izrecno željo lastnika (torej kmeta), da želi osvoboditi svojo posest nadlastnika (tj. zemljiškega gospoda), služi za osnovo (zemljiške) odveze". Na ta način bi zemlji končno "pripustili sile, ki so primerne za njeno kultiviranje" in se kmalu lahko prepričali, "kako postanejo kapitalije, vložene v osvoboditev kmetije in zemlje", produktivne tam, kjer so imele dotlej le pasivne učinke.³²

V tridesetih letih 19. stoletja je o "prednosti neomejene svobode zemljiške lastnine" pisal tudi kmetijski strokovnjak in dolgoletni aktivni član koroške kmetijske družbe J. Burger, toda članek, v katerem je trdil, da je za "dvig kulture tal" treba kmeta najprej napraviti za dejanskega lastnika zemlje, saj brez lastnine ni spodbude, omejena lastnina pa je le polovičen ukrep, ki ima več škodljivih posledic kot prednosti, je glasilo koroške kmetijske družbe objavilo šele maja leta 1848.³³ Sicer pa so bila lastniška razmerja v kmetijstvu tema, ki so se je do srede štiridesetih let 19. stoletja izogibali celo časopisi, ki so se drugače zavzemali za liberalnejšo obrtno in trgovinsko politiko - kot v Gradcu izhajajoči Notranje-avstrijski in obrtni list in tržaški Journal avstrijskega Lloydja. Kako občutljivo je bilo vprašanje v očeh dunajskih oblasti je razkril ponatis Hlubekovega članka o nerentabilnosti tlake in fevdalne organizacije zemljiškega gospodarstva iz praških Gospodarskih novosti, ki ga je leta 1847 priobčila Grazer Zeitung. Avstrijski policijski ravnatelj grof Sedlnitzki je ostro pogrjal graške policijske oblasti in cenzorje, ker so si privoščili takšen spodrseljaj in poudaril, da članek, objavljen v glasilu, ki je namenjeno ozkemu krogu strokovnjakov, še zdaleč ne spada v širše razširjen časopis.³⁴

Toda potem ko je cesar septembra 1846 s posebnim patentom priporočil odkup naturalnih dajatev, je začelo časopisje vprašanju kmetovih obremenitev in lastniških razmerij v kmetijstvu vseeno posvečati nekoliko več pozornosti. V glasilu koroške kmetijske družbe je še oktobra leta 1847 res izšel članek, ki je odločno zavračal "liberalno miselnost v kmetijstvu". Njegov avtor - Thomas Khackl - je celo zastopal stališče: "Wo der Bauer nicht muss, Rühret er weder Hand noch Fuss,"³⁵ čemur je še pred izbruhom revolucije - februarja 1848 - na straneh istega glasila odločno ugovarjal J. Rainer (kmetovalec iz Štajerske - Landwirth aus Steiermark),

³⁰ ARS, AS 14, fasc. 31-4, 1837, št. 15 892, 24. August 1835.

³¹ Prav tam, 8. in 15. Mai 1836. Za Scheliessniga gl. tudi: Jože Šorn: Začetki industrije na Slovenskem, Maribor 1984, str. 187.

³² ARS, AS 14, fasc. 31-4, 1837, št. 15 892, 9. April 1836.

³³ Mitteilungen über Gegenstände der Landwirtschaft und Industrie Kärntens, N. 5, Mai 1848, str. 39-40

³⁴ Peter Vodopivec: O gospodarskih in socialnih nazorih na Slovenskem v 19. stoletju. Ljubljana 2006, str. 244.

³⁵ Mitteilungen über Gegenstände der Landwirtschaft und Industrie Kärntens, N. 12, Oktober 1847, str. 97-99.

ki je Khacklovo pisanje razglasil za "rokokojevsko humorsko" in pozval k liberalnim reformam v kmetijstvu.³⁶ Leta 1846, po objavi cesarjevega patenta, so se o "tlaki in gosposkih davkih" prvič obširneje razpisale tudi Novice. Članek, ki ga je po vsej verjetnosti napisal Peter Hicinger, je očitno nastal v strahu, da bodo kmetje cesarjev patent razumeli kot napoved odprave obveznosti in dajatev brez kakršne koli odškodnine, saj je dokazoval, da so kmetove obveznosti rezultat v preteklosti sklenjenih dogovorov med obdelovalci zemlje in njenimi lastniki (zemljiškimi gosposdi) in jih zato ni mogoče enostavno prekiniti. "Zveza med "gosposkami in njih kmeti" ali "zveza med večjimi in manjšimi posestniki" je pisca spominjala na zvezo "podložnih vsake dežele" z "višim deželskim poglavarjem, kraljem ali cesarjem". "Kakor jih on vlada (viža), varuje notranjih in vunanjih sovražnikov, in skerbi sploh za njih častno srečo, tako so mu tudi oni dolžni pokoršino skazati, s častjo in ljubeznijo vred in davke zvesto in voljno odrajtovati," je ugotavljal Hicinger. O upravičenosti dajatev vladarju naj bi torej ne bilo mogoče dvomiti, podobno upravičen pa naj bi bil do dajatev in kmetovih služnosti tudi zemljiški gospod.³⁷

Vendar se pisec, kot kaže, sam sebi ni zdel posebno prepričljiv in se je zavedal, da bo kmete s svojo razlago cesarjevega patenta neprijetno razočaral. Tako je obširno opozoril na vladarske reformne ukrepe v zadnjem stoletju in opomnil, da "ni pozabiti koliko je stan kmetov od milosrdnih avstrijskih vladarjev v poslednjih letih polajšan in izboljššan". "Se vzame vse do zdaj rečeno vkupej, je lahko soditi, de gosposkini davki, tlake in desetine imajo svojo posebno lastnost in pravico ..., de jih nihče ne sme odvreči, ali se jim odpovedati," je menil. "Kmetovavci so nekadaj dobili svojo zemljo le s to pogodbo, de so se volili tudi opravljati, kar se je od njih tirjalo. Drugači bi se jim tudi posestvo ne bilo dalo ... Ako se hoče kdo tlake ali desetine znebiti, ali čisto oprostiti, ne gre drugači, kakor de se s svojim gospodom pogodi, in ali naenkrat vse odplača, ali vsako leto nekaj da. Bi hotel in mogel kdo se tem nakladam ustaviti, bi po taki poti tudi kupec prodajavcu, dolžnik posojavcu, nazadnje tudi otrok očetu se smel odpovedati. Pa kam bi potem takim svet prišel? Ali bi ne bilo vse narobe ...?".³⁸

Hicinger v svojem članku nedvomno ni povzegal le svojih in Bleiweisovih stališč, temveč tudi stališča večine odbornikov kranjske kmetijske družbe. Pri tem so zelo verjetno vsi poznali v Oekonomische Neuigkeiten in Grazer Zeitung objavljen Hlubekov članek, v katerem je Hlubek opozarjal ne le na nerentabilnost tlake in ostankov fevdalnih obveznosti, temveč tudi na spremenjen odnos med zemljiškimi gosposkami in podložniki, s katerim je postalo nekdanje "patriarhalno razmerje" (kot je pisal) stalen vir preprirov, nesporazumov, kmečkih pritožb, nezadovoljstva in nemira. Toda medtem ko je bil Hlubek leta 1847 kljub pohvalam cesarjevemu patentu mnenja, da ta ni izpolnil pričakovanj, so se v kranjski kmetijski družbi in v Novicah omejili na opozorilo kmetom, "de po ti novi postavi ni nikakor tlaka ali desetina overžena, ampak le odkupovanje od tlak in desetini polajšano", kar pa naj bi zopet ne pomenilo, da je "zapovedano", saj naj bi se k odkupu ne "silila" ne zemljiški gospod, ne podložnik.³⁹ Hlubekova strokovna dela in prizadevanja so v kranjski kmetijski družbi sicer cenili, toda njegovim pogledom na odpravo tlake in kme-

³⁶ Prav tam, N. 2, Februar 1848, str. 15-16.

³⁷ Novice, list 45, 11. listopada 1846, str. 178-79, list 46, 18. listopada 1846, str. 182-83, list 47, 25. listopada 1846, str. 186, list 48, 2. grudna 1846, str. 191.

³⁸ Novice, list. 48, 2. grudna 1846, str. 191.

³⁹ Novice, list 11, 17. sušca 1847, str. 42.

tovih obveznosti do zemljiškega gospoda vsaj javno niso sledili.

* * *

Medtem ko so obravnavane tri družbe v prvih predmarčnih letih glavno pozornost posvečale predvsem uvajanju novih prehrabnih kultur, intenzivnejši živinoreji in sadjarstvu, so v njihovih odborih v tridesetih in štiridesetih letih vse več razmišljali in razpravljali tudi o gojenju industrijskih rastlin (murv sviloprejk, hmelja, lanu, sladkorne pese), gnojenju in umetnih gnojilih ter o zaščiti pred rastlinskimi škodljivci in nalezljivimi živinskimi in človeškimi boleznimi (npr. o cepljenju proti kozam). V Letopisih kranjske kmetijske družbe so leta 1843 objavili popis kranjskega rastlinstva, pripravljali pa so tudi kmetijsko topografijo. V vseh treh družbah so hkrati spodbujali in podpirali kmečke obrti, ki naj bi bile in ostale pomemben vir kmetovega dodatnega zaslužka. Predsednik graške podružnice štajerske kmetijske družbe je tako leta 1831 ugotavljal, da na Štajerskem kmetom ob ugodnim vremenskih razmerah resda ne primanjkuje hrane, toda denarja zvečine nimajo. Zato se je zavzel za posnemanje čeških, šlezjskih in saških kmetovalcev, ki naj bi uspešno gojili, trli in predli lan. Za gojenje in predelavo lanu ter podeželsko tekstilno obrt naj bi imela, kot je menil, Štajerska prav tako ugodne pogoje kot Češka, Šlezija in Saška, poživitev kmečke tekstilne obrti pa bi pomembno okrepila kmetov materialni položaj.⁴⁰ O tem, kako poživiti gojenje in predelavo lanu, so razpravljali tudi v kranjski kmetijski družbi, kjer so bili v štiridesetih letih posebej zaskrbljeni zaradi vse bolj očitnega propadanja nekdanj razvitega platnarstva in suknarstva na Gorenjskem. Letopisi kranjske kmetijske družbe so leta 1843 poročali, da pripravlja profesor kmetijstva v Ljubljani Schubert v "kranjskem jeziku" napisan priročnik "über Leinbau und Zurichtung des Flaches", v zadnjih predmarčnih letih pa si je družba prizadevala ohraniti in spodbuditi platnarsko obrt z navduševanjem za nove, učinkovitejše češke kolovrate. Prepričanje, da bi bilo s pravočasno modernizacijo kmečke obrti mogoče preprečiti njeno propadanje, je delil tudi predsednik kranjske kmetijske družbe grof Lichteberg, ki je leta 1836 v Ilirskem listu trdil, da je eden glavnih vzrokov za upad gorenjskega platnarstva in suknarstva slabo poznavanje modernih metod in orodij ter "sodobnega okusa". Lichtenberg, ki je bil po ustanovitvi kranjske podružnice Notranjeavstrijskega industrijskega in obrtnega društva tudi njen predsednik, je opozarjal na pomen "skladnega" razvoja kmetijstva in obrti, vendar pri tem še naprej zastopal v kmetijskih družbah zelo priljubljeno stališče, da je bilo "na začetku gospodarstva kmetijstvo" in ima tudi "industrija" v kmetijstvu svoje korenine. "Kultura tal" naj bi tako bila in ostala glavna in prva moč kranjskega gospodarstva, saj se Kranjska - kot je ugotavljal v začetku štiridesetih let - ni uspela "z razširjeno trgovino, rudarstvom in predelavo domačih produktov v pomembnejše fabrikate /.../ povzpeti na tisto stopnjo blagostanja, ki so se je "veselili" njeni sosedge.⁴¹

V štiridesetih letih 19. stoletja je bil problem pomanjkanja denarja na podeželju in kapitala za vlaganja v kmetijstvo očitno že tako pereč, da so mu morali tudi v kmetijskih družbah posveti več pozornosti. Matija Ahacel je sicer že v tridesetih letih opozarjal, da je padec cen kmetijskih proizvodov, ki ga je povzročila deflacija po letu 1820, močno razvrednotil kmetovo delo in povzročil pomanjkanje denarja na podeželju. "Menschenfreund" lahko z bolečino opazuje, kako kmetovalec - ne

⁴⁰ Verhandlungen..., Heft XXVII, Grätz, 1831, str. 162.

⁴¹ Annalen, Jg. 1840-41, str. 51.

zaradi premajhne marljivosti ali nesmotrne uporabe svojih sil, temveč "durch die Preislosigkeit seiner Produkte und die unverhältnismässige Grösse der Auslagen, die mit der Erzeugung seiner Produkte direkt oder indirekt in Verbindung stehe" propada, njegovo zemljišče in nepremičnine pa izgubljajo vrednost, je pisal.⁴² V takšnih razmerah sta v začetku štiridesetih let najprej štajerska in nato tudi kranjska kmetijska družba pozvali graško in ljubljansko (kranjsko) hranilnico, naj olajšata dodeljevanje posojil lastnikom podložnih zemljišč. V kranjski hranilnici pa so bili do pobude precej zadržani, saj so menili, da pomenijo takšna posojila za hranilnico preveliko tveganje. Vseeno so leta 1843 odboru družbe sporočili, da so posojila v znesku 52.867 goldinarjev že dodeli 115 "Rusticalbesitzern" in bodo posojilni fond predvidoma še povečali. Pogojev, ki so jih morali izpolniti posojilojemalci za najem posojila in višine posojil, ki so jih podeljevali, pri tem niso omenjali.⁴³

Kranjska kmetijska družba je bila med tremi kmetijskih družbami hkrati edina, ki je poskušala kmetovo zanimanje za nove oblike dela, postopke, kulture in orodja - kot je znano - spodbuditi tudi z bolj sistematično izdajateljsko dejavnostjo v slovenskem jeziku. Za izdajanje kmetijskih priročnikov v "obeh deželnih jezikih" se je sicer v dopisih guberniju že v letih 1833 in 1835 zavzel tedanji kancler koroške kmetijske družbe Matija Ahacel, ki pa se sam kljub svoji slovenski izdajateljsko-zbirateljski literarni dejavnosti ni lotil priprave kmetijskega priročnika v slovenščini. Po slovensko govorečemu kmetu namenjenih poučnih publikacijah, ki so zvečine izšle kot plod individualnih pobud in prizadevanj avtorjev konec 18. in v prvih desetletjih 19. stoletja, je začela šele kranjska kmetijska družba bolj načrtno skrbeti za izdajanje slovenskih kmetijskih knjig. Sadjarski priročnik Kranjski vertnar župnika Franca Pirca, ki ga je družba izdala v dveh delih (I. del 1830, II. del 1834), je bil več desetletij priljubljena učna knjiga slovenskih sadjarjev, podobno pa so se priljubile tudi Bleiweisove Bukve sa kmeta, ki so pod okriljem kranjske kmetijske družbe izšle leta 1843. Kmetijsko kemijo Matije Vrtovca, župnika iz Šent Vida pri Vipavi so najprej objavljale Novice, ki jih je nekaj časa - kot svoje glasilo in s pomočjo tiskarja Blaznika - prav tako izdajala kranjska kmetijska družba, leta 1847 pa je izšla še v knjižni obliki.⁴⁴

* * *

Obravnavane kmetijske družbe so se torej v prvih letih predmarčne dobe v načinu in oblikah dela še zgledevale po terezijansko-jožefinskih kmetijskih družbah 18. stoletja, toda že od dvajsetih 19. stoletja dalje so zlasti pod vplivom štajerske kmetijske družbe, njenega predsednika nadvojvode Janeza in njegovih somišljenikov širile svojo dejavnost in svoje socialno zaledje. Proces modernizacije kmetijstva je bil sicer v prvi polovici 19. stoletja - kljub prizadevanjem kmetijskih družb in v njih zbranih kmetijskih strokovnjakov - še razmeroma počasen, saj se je - kot je znano - hektarski donos le počasi zviševal, število živine pa je nekaj časa celo upadalo. Toda uspešnosti kmetijskih družb, kot je večkrat opozoril Ernst Bruckmüller, ne kaže ocenjevati samo po neposrednih gospodarskih učinkih njihovih dejavnosti in pobud ali njihovih kratkoročnih zaslugah za spreminjanje razmer v kmetijstvu.⁴⁵ Njihov glavni pomen je bil v oblikovanju modernizaciji naklo-

⁴² K. Dinklage, n. d., str. 185.

⁴³ Annalen..., Jg. 1843, str. 42-43.

⁴⁴ Valenčič, n. d., str. 550-553.

⁴⁵ Bruckmüller, n. d., str. 99-100.

njenega ozračja in razširjanju spoznanja, da so spremembe neizogibne, odpiranje novostim in novim znanjem pa predpogoj vsakega razvoja, ker pač - kot so svarile Novice - "v diru časa vtone, kdor z njim ne plava". In v tem pogledu so tudi predmarčne kmetijske družbe na Štajerskem, Kranjskem in Koroškem opravljale in opravile pomembno gospodarskomodernizacijsko delo, ki je med drugim dolgoročno zaznamovalo Bleiweisove nazore ter obzorje in pisanje njegovih Novic.

Peter Vodopivec

ON AGRICULTURAL SOCIETIES IN THE CARNIOLA, STYRIA AND CARINTHIA
IN THE PRE-MARCH PERIOD

S u m m a r y

The article focuses on the functioning of the agricultural societies in the Carniola, Styria and Carinthia regions in the pre-March period (1815-1848), emphasizing that in the first years after the wars with the French, these three societies were still modelled after the 18th century societies of Maria Theresa and Joseph II, while already since 1820s they have expanded their activities and social background, especially under the influence of the Styrian agricultural society and its president Archduke John Baptist of Habsburg. The Styrian region agricultural society was the only one of these societies to be organised in branches, operating in smaller towns and rural areas. The Carinthia and Carniola agricultural societies failed to establish any branches, even though they planned to do so in the Carintian, and both of them also had significantly fewer peasants among their members as the Styrian society. In Styria, Archduke John Baptist strived to include peasants in the agricultural society, and he also called upon the Carniolan society to open the door wide to the farmers. However, the Carniolan society claimed that the participation of peasants was hampered by their poor knowledge of the German language, and it did not focus on the issue of how to attract more of them.

So the agricultural societies mostly dedicated themselves to trying out new cultures, tools and production processes. In the Carniolan only a modest number of members participated in these endeavours. Despite that, the activities of the societies expanded. They promoted the modernisation of beekeeping, rearing of livestock breeds, cultivation of fruit trees and vines, undertook land drainage and popularised fire insurance. In the 1840s they also encouraged the cultivation of industrial plants, introduction of chemical fertilisers and animal and human disease prevention. In 1843, the Carniolan agricultural society prepared the list of plants in that region, and all three societies also supported craft trades (especially flax cultivation and processing as well as linen weaving). In the years before the March Revolution, more attention was also paid to the monetary issues of the peasants. The Carniolan savings bank was not very favourably inclined to lending money to the peasants ("den Rustical Besitzern"), but they were already lending it to more wealthy peasants. The Carniolan agricultural society was the only one of these three to have encouraged the peasants' interest in innovations by publishing materials in the Slovenian language since 1830s.

Furthermore, the three societies strived for the division of common pastures and regularisation of (forest) easement. They argued that the pastures should be divided among everyone entitled to them (regardless of whether they owned livestock or not), and that the shares should be determined in regard to the size of the agricultural land that the beneficiaries owned. Similarly, they argued for the abolition of forest easement "subject to appropriate and equitable compensation in kind". However, they have barely touched upon the most important issue in regard to agriculture - the peasants' social position and abolishment of serfdom - before as late as 1848, even though individuals, especially in the Carniola and Styria regions, already claimed that simple economic calculations spoke in favour of abolishing the remaining dues and services of feudal origin, because freedom was necessary for efficient management of agriculture. In 1846, when it was recommended by the Emperor's edict that the dues and services in kind be purchased, newspapers for the first time wrote more extensively about the issue of ownership relations in agriculture. They argued that farmers should arrange the purchase with their lord.

The author concludes the article with the statement of the Austrian historian Ernst Bruckmüller: that the agricultural societies in the pre-March period (1815-1848) should not only be evaluated in regard to the immediate economic effects of their activities. Their main significance lies in the establishment of an atmosphere open to modernisation, agricultural innovations and changes. In this regard, the agricultural societies that the author focuses on have carried out important work in the field of economy and modernisation.

1.01
Prejeto 21. 3. 2008

UDK 330.831-8(407.4)"19"

Žarko Lazarevič*

Gospodarski koncepti slovenskega liberalizma

IZVLEČEK

V razpravi avtor obravnava ekonomske koncepte slovenskega liberalizma do druge svetovne vojne. V dolgoročni perspektivi izpostavi specifične in omejeni domet ekonomsko-liberalnih idej v slovenski socialno in ekonomsko nestrukturirani družbi. Posebej opozori tudi na ideološki preobrat v tridesetih letih, v časih velike gospodarske krize, ko so se nosilci ekonomskega liberalizma za obrambo lastnih položajev odrekli temeljnemu postulatoma liberalne gospodarske misli. Ekonomski liberalizem je bil tako potisnjen na robne družbenega dogajanja, v intelektualne kroge, ki so ekonomsko liberalno misel gojili še naprej.

Ključne besede: Slovenija, gospodarstvo, liberalizem, ekonomski liberalizem, Slovenci

ABSTRACT

ECONOMIC CONCEPTS OF SLOVENIAN LIBERALISM

In the following deliberation, the author focuses on the economic concepts of the Slovenian liberalism until World War II. In the long-term perspective, he emphasises the specifics and limited range of liberal economic ideas in the Slovenian socially and economically unstructured society. He also brings a special attention to the ideological change in the 1930s, in the time of the great economic crisis, when the advocates of economic liberalism renounced the basic postulates of the liberal economic thought in order to preserve their own positions. Thus economic liberalism was pushed to the brink of social developments, into the intellectual circles, which kept nourishing the liberal economic thought.

Key words: Slovenia, economy, liberalism, economic liberalism, Slovenians

* Dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg1, 1000-Ljubljana; e-mail: zarko.lazarevic@inz.si

V razpravljanju o gospodarskih konceptih slovenskega liberalizma je nedvomno potrebno kot celoto vzeti čas stoletja od srede devetnajstega stoletja do druge svetovne vojne. Glede na značilnosti je doba enotna, sam nastanek Jugoslavije ni pomenil velike prelomnice v idejnem smislu. Zato lahko brez bojazni, da bomo veliko zgrešili, zatrdimo, da so dvajseta leta, ko govorimo o slovenskem liberalizmu, podaljšek miselnega okvira izpred prve svetovne vojne. Pravo prelomnico na idejni ravni je povzročila velika gospodarska kriza v tridesetih letih 20. stoletja, ko je bila liberalna gospodarska misel na velikih preizkušnjah. Samoumevno je, da ne samo v Sloveniji. Hkrati je treba opozoriti, da ta čas zaznamuje tudi velika fragmentacija liberalnega tabora ne samo na organizacijskem, temveč tudi na idejnem področju. Da bi lažje ilustrirali dolgi gospodarsko-idejni historični lok in v tem kontekstu tudi prelom tridesetih let, je nujno potrebno na shematični ravni predstaviti gospodarske in socialne okoliščine, v katerih so se oblikovali in delovali zastopniki liberalizma na Slovenskem. Iz konkretnega historičnega okolja namreč izvirajo značilne poteze slovenskega liberalizma na ekonomskem področju, in to v celotnem loku dinamičnega stoletja od druge polovice devetnajstega stoletja pa do druge svetovne vojne.

Če se ozremo nazaj v devetnajsto stoletje, vidimo, da na ravni modernizacijskih jeder in protoindustrializacijskih pojavov Slovenija pravzaprav ni nič zaostajala za bližnjo soseščino. Prvi pojavi industrijskih podjetij ali denarnih zavodov segajo že desetletje ali dve pred sredino devetnajstega stoletja, se pravi v čas, ko je industrializacija kot kontinuiran proces že preskočila z britanskega otoka na zahodnoevropske atlantske obale. Potem pa se pokaže temeljna dilema slovenskega prostora in gospodarskega razvoja. Sorazmerno zgodnjim modernizacijskim vzklikom ne sledi proces in tako prvi poskusi za dolgo ostanejo osamljeni poskusi, tujki v tradicionalnem prevladujoče agrarnem gospodarskem okolju. Tudi odprtje Slovenije v evropski prostor z izgradnjo južne železnice ni prineslo pospeška v tej smeri. Prej nasprotno, vsaj za Kranjsko je mogoče reči, da je imela v drugi polovici devetnajstega stoletja bolj agrarni videz kot prej. Pričakovane koristi od železniškega omrežja so bile potisnjene nekam v oddaljeno prihodnost. Nekoč razvito obrtno proizvodnjo je izpodrivala industrija.

Industrializacija na Slovenskem dobi značilnost kontinuiranega procesa v osemdesetih oziroma v devetdesetih letih 19. stoletja, torej približno pol stoletja po prvih obetavnih začetkih. Podobno kakor v primeru denarnih zavodov, le desetletja so malo bolj vsaksebi. S tako poznim izhodiščem se Slovenija ni zmogla industrializirati v času do prve svetovne vojne. Slovenija pa je za povrh vsega za kaki dve desetletji zamudila tudi živahno ustanoviteljsko mrzlico v Avstriji. Gospodarski dosežki so Slovenijo uvrščali v sivo avstrijsko povprečje in s tem glede na primerjalni mednarodni položaj habsburške monarhije na obrobje evropskih gospodarskih modernizacijskih procesov. Tudi stopnje gospodarske rasti v slovenskih deželah, ki so malenkostno odstopale navzgor v primerjavi z drugimi avstrijskimi deželami, niso, tudi na dolgi rok ne, obetale konvergence z razvitejšimi sosednjimi predeli.

Iz teh besed je očitno, da se slovensko okolje ni zmoglo enakovredno vključevati v modernizacijske procese. V ekonomskem razvoju je znatno zaostajalo za svojo okolico, kar je določalo oziroma bilo pogojeno tudi s socialno strukturo. Ob prelomu v dvajseto stoletje je bila Slovenija še vedno enostransko strukturirana

družba. Absolutno je prevladovala agrarna struktura, približno 80% prebivalstva je bilo odvisno od kmetijstva. Meščanstva, naravnega okolja za vznik ekonomskega liberalizma, je bilo malo. Pa tudi njegova struktura je bila skromna. Prevladovali sta dve plasti. Na eni strani izobraženci in uradništvo, na drugi množica malih obrtnikov in trgovcev. Svet velikega in ambicioznega podjetništva je bil v slovenskem okolju bolj redka pojava. Slovenci so bili gospodarsko in socialno v podrejenem položaju.

Obe prevladujoči značilnosti, se pravi relativno zaostajanje za okolico in prevlada drobnogospodarskega sektorja, sta determinirali družbene odzive. Med seboj sta bili vzajemno soodvisni in součinkujoči. Prevladujoči drobnogospodarski sektor je bil nenehno ogrožen ob počasnem napredovanju domače industrializacije in predvsem zaradi konkurence iz drugih predelov habsburške monarhije ali širše. Gospodarski stiski se je pridruževal tudi občutek nacionalne ogroženosti. Nema-lokrat se je namreč zdelo, da gresta družbena in gospodarska modernizacija z roko v roki z raznorodovanjem oziroma asimilacijo.

Te okoliščine so porodile dva pojava, ki sta obvladovala slovenski prostor v drugi polovici devetnajstega stoletja. Gre za latentni protikapitalizem in za prav tako latentni nacionalizem. Protikapitalizem kot odgovor na primerjalno nižjo stopnjo gospodarske učinkovitosti in gospodarske nekonkurenčnosti, denimo nasproti Nemcem. Nacionalizem pa kot izraz emancipacijske težnje na političnem, socialnem in gospodarskem področju. Oba pojava sta se združila v ideologiji ekonomskega nacionalizma kot orodja družbene in gospodarske modernizacije slovenskih pokrajin. Tako so na eni strani stalnica klici državi po protekcionizmu, ne samo navzven, temveč tudi na notranjepolitičnem področju. Oblikujejo se jasno oblikovane zahteve za zaščito oziroma ohranitev ekonomskega položaja predstavnikov drobnogospodarskega sektorja, da bi država z njimi amortizirala za ta sloj neugodne učinke liberalnega tržnega sistema. Na drugi strani pa nacionalizem učinkuje kot dodatni motivacijski element, ki naj spodbudi hitrejšo modernizacijo gospodarske in socialne strukture znotraj lastne narodnosti.

V takem okolju je bilo, kot še marsikje v Evropi, kaj malo prostora za čisto liberalno misel. Vsako vztrajanje na klasičnem ekonomskem liberalizmu brez upoštevanja gospodarskih in socialnih značilnosti slovenskega prostora bi lahko obstajalo le na ravni intelektualnih abstraktnih teoretskih modelov. Liberalizem kot politična praksa je moral v svojo konceptualizacijo vgraditi prevladujoče značilnosti gospodarskega in socialnega razvoja, če se je želel uveljaviti v slovenskem političnem prostoru. To je pomenilo, da so zastopniki liberalnih konceptov na gospodarskem področju morali vključiti tudi močno socialno noto in zahteve drobnogospodarskega sektorja, ki je bil njihova ciljna skupina. Deklarativno izjavljanje za liberalca je bilo že na političnem področju prava izjema,¹ še manj ga je zaslediti na področju ekonomije. Od liberalnih postulatov je v programih ostajala na prvem mestu pravica do zasebne lastnine in priznanje velike vloge dobička v gospodarskem življenju. Profitni motiv torej kot gibalno gospodarskega napredka. Seveda pa so ob tem terjali usklajeno in široko državno pobudo za ustvaritev spodbudnega okolja za lažjo prilagoditev drobnogospodarskega sektorja tržni eko-

¹ Vasilij Melik: Slovenski liberalni tabor in njegovo razpadanje. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1982, št. 1-2, str. 19.

nomiji. Pozabljali pa niso niti na poudarjeno vlogo samoodgovornosti posameznika za lastni položaj oziroma gospodarski uspeh.²

Slovenski liberalci so v vsakdanje gospodarsko življenje vpeljali združništvo. Bili so njegovi pglavitni pobudniki v začetnem obdobju, in to kljub njegovim izrazito kolektivističnim poudarkom. To je bilo mogoče, ker so ga prilagodili svojim potrebam. Niso mu dajali druge konotacije kot priložnostnega orodja, blažilca za olajšano prilagoditev drobnogospodarskega sektorja prevladujoči logiki kapitala. Ideoloških primesi je bilo v začetnem obdobju "liberalnega združništva" malo, če odmislimo močno nacional(istič)no noto.³ S prevzemom modificiranega Schulze-Delitschevega modela so oblikovali tako zvrst združništva, ki je v svojih izhodiščnih načelih izpostavljalo značilnost meščanskega okolja. Meščansko okolje, bolj prežeto s pridobitniškim duhom, manj obremenjeno s skupnostjo, bolj individualizirano, gospodarsko in premoženjsko bolj diferencirano, je pač narekovalo prevzem ustrezne organizacijske oblike, ki je zadovoljevala navedene gospodarskosocialne značilnosti. In organizacijsko načelo tega združništva je bilo blizu delniški družbi, nemalokrat so ga uporabljali kot nadomestek za delniške družbe ob siceršnjem pomanjkanju kapitala in izkušenj⁴ ter prisotnem nezaupanju. Kasneje se je združna oblika izkazala za preveč omejujočo in začelo se je medsebojno oddaljevanje "liberalnega" združništva in političnega liberalnega tabora.⁵ Proces je bil dokončan po prvi svetovni vojni, po prestopu v jugoslovansko državo,⁶ čeprav so že od devetdesetih let devetnajstega stoletja v ospredje zanimanja stopile delniške družbe.

V Jugoslaviji so se razmere večplastno spremenile, zlasti na ravni gospodarsko-socialnega okolja. Slovenija je v novem okolju kljub svojim relativno skromnim dosežkom postala gospodarsko najnaprednejši del. Kot pri drugih vzhodno-evropskih narodih je tudi v Sloveniji v tem času začela prevladovati retorika in praksa ekonomskega nacionalizma.⁷ Kot zelo pomemben dejavnik je vstopila država, in to država kot kompenzacija za nezadostno oblikovano družbeno in institucionalno okolje za hitrejši gospodarski razvoj. Kot konstitutivni element nove države so Slovenci pridobili tisto, kar jim je manjkalo znotraj habsburške monarhije: dostopnost državnih mehanizmov za uveljavljanje lastnih interesov. Država je zagotavljala pospešeno akumulacijo kapitala, kar ni bilo v nasprotju z večdesetletnimi slovenskimi hotenji. In v takem protekcionističnem okolju, v pogojih

² Vsekakor jih je navedeno najbolj razlikovalo od konservativnega pola slovenske politike, ki je svoj verbalni antikapitalizem utemeljeval bolj ideološko. Vodilo jim je bil boj proti dobičku kot osnovnemu gospodarskemu gibal, kot viru vsega zla v liberalno ustrojeni ekonomiji. Več v *Narodni gospodar*, 1907, št. 16, str. 257-258.

³ Vladimir Pušenjak: Slovensko združništvo in sodelovanje učiteljstva pri istem. *Zadruga*, 1907, št. 9, str. 194-195.

⁴ Več v Žarko Lazarevič: "Aristokrati" in "demokrati" med združniki? V: *Gestrinov zbornik*. Ljubljana 1999, str. 351-364.

⁵ K temu je veliko pripomoglo nekaj zapovrstnih odmevnih polomov "liberalnih" zadrug, v katere so bili vmešani tudi vodilni liberalni politiki, zlasti sodno razčiščevanje poloma zadruge Agro-Merkur. Več v *Narodni gospodar*, 1914, št. 10, str. 105-110; *Slovenec*, 6. 4. 1914, št. 77.

⁶ Odmikanje je bilo tudi posledica dejstva, da so bili interesi organiziranih združnikov nemalokrat v nasprotju z interesi posameznih profesionalnih skupin znotraj liberalnega tabora. V tem pogledu je značilna polemika, ko so pri "katoliški" Združni zvezi začeli z intenzivnim snovanjem potrošniških zadrug. Le-te so s povezovanjem nabavnih in prodajnih poti z nižjimi cenami neposredno ogrožale trgovce. V začetku resda le na podeželju, a strah je imel velike oči tudi v mestih. Takrat se je v liberalnem Slovenskem narodu začela prava gonja proti konzumnemu združništvu.

⁷ *Slovenski narod*, 25. 12. 1919, 6. 7. 1918.

spremembe relativne ravni cen v korist industrijskega sektorja, je v Sloveniji prišlo do industrializacijskega sunka. Tako kot drugje v Vzhodni Evropi je prednjačila tekstilna industrija, tako da se je tehtnica ustvarjenega domačega proizvoda oziroma dohodkov že nagnila v prid neagrarnih dejavnosti. Obdobje med obema vojnama je temeljito zaznamovala velika gospodarska kriza. Za trideseta leta ni bilo mogoče uporabljati glagolov, ki bi gospodarsko življenje opisovali s pozitivnim napredovanjem ali rastjo, govorimo lahko le o upadanju, zdrs, zniževanju ali izgubljanju. In take razmere so terjale nov premislek.

Znotraj slovenskega liberalnega tabora, ki je začel razpadati na različne skupine, je v dvajsetih letih vladal konsenz glede prepričanja o umestnosti liberalnodemokratskega modela družbene ureditve. Na gospodarskem področju je vladna aktivna politika ekonomskega nacionalizma z namenom krepitev domačega podjetništva povsem ustrezala dotedanjim programskim izhodiščem o nujnosti razvoja velike industrije in trgovine. Socialni poudarek tudi v novih razmerah ni zbledel. Bolj pa je prišlo do izraza prizadevanje za skladen družben razvoj, želja po preprečevanju gospodarsko-socialnih konfliktov v družbi. S tem modelom so dejansko stopili v novo državo, saj ga je že leta 1918 izoblikoval Milko Brezigar. Njegova načela je mogoče strniti v naslednje točke: 1) na notranjem trgu liberalna gospodarska načela, navzven proteccionizem, da bi se okrepila domača podjetnost, 2) spodbujanje podjetništva ali z drugimi besedami priznavanje profitnega motiva kot gibal gospodarskega napredka, 3) gospodarsko šibkejši naj bi se še naprej oprijemali združništva, da bi lahko ekonomsko obstali, 4) tehnološki in organizacijski prehod od ekstenzivnega k intenzivnemu gospodarjenju, 5) nujnost ustrezne socialne politike za uravnoteženje gospodarskega razvoja.⁸

Prav gotovo lahko zatrdimo, da je bil tak koncept prevladujoč znotraj liberalnega pola slovenske politike ne glede na to, da so ga različni akterji ali skupine liberalcev reproducirale z nekoliko diferenciranimi poudarki.⁹ Stalnica dvajsetih let je bil tudi nacionalizem, tako v zagovarjanju ekonomskega nacionalizma kot v pristajanju na unitarno jugoslovanstvo ali slovenstvo.¹⁰

Kljub drugačnim razmeram, navsezadnje so dvajseta leta "zlata doba" slovenskega kapitalizma, se miselni svet nosilcev liberalizma v dvajsetih letih torej ni prav veliko spremenil. In v tem se potrjuje izhodiščna teza. Se je pa močno spremenil položaj posameznikov iz liberalnega tabora. Mnogi so namreč prevratni čas izrabili za napredovanje na socialni in premoženjski lestvici. Prevratna doba, ki je liberalno časopisje zaznamovala z močno nacionalistično noto, je s procesi "slovenizacij" gospodarskih subjektov ponujala priložnost za bogatenje. In to bogatenje je bilo s stališča sodobnikov sporno moralno, ne zakonsko. Ni bilo plod dela, temveč izkoriščanja položajev,¹¹ tudi oblastnih. Pojma liberalec in liberalno sta pridobila še nekoliko več slabšalnega prizvoka.¹² Ni se spremenilo veliko, tudi v obdobju

⁸ Milko Brezigar: Osnutek slovenskega narodnega gospodarstva. Celje 1918, str. 11-28.

⁹ Jurij Perovšek: Programi slovenskih političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918-1929). Ljubljana 1998.

¹⁰ Več o tem v Jurij Perovšek: Na poti v moderno. Ljubljana 2005, str. 43-48, 145-190.

¹¹ Daleč najbolj razvpita in sporna gospodarska osebnost tega časa je bil Avgust Praprotnik, ki je bil povezan z vsemi velikimi gospodarskimi škandali v Sloveniji v dvajsetih letih. Veljal je za simbol nebrzdanega kapitalizma v slovenski različici. Več o tem v Žarko Lazarevič, Jože Prinčič: Bančniki v ogledalu časa. Ljubljana 2005, str. 80-86.

¹² V katoliškem taboru sta izraza veljala domala za psovko. Glej v Vasilij Melik: Slovenski liberalni tabor in njegovo razpadanje. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1982, št. 1-2.

med obema vojnama so slovenski liberalci še vedno nagovarjali omejen krog Slovencev, podobno kot v devetnajstem stoletju. Ni jim uspel prodor med širše sloje prebivalstva, kot nekdanj so imeli še naprej podporo med bogatejšimi meščani in kmeti, izobraženci in uradništvom.¹³

Opora je bila ista, gospodarsko-socialna stvarnost tridesetih let pa nekaj povsem drugega. Globina sprememb, obseg in dolgotrajnost krize so se dotaknili tudi zaledja slovenskega liberalizma. V tridesetih letih so bili prizadeti tudi bogatejši sloji v mestih in na podeželju. Pojavi, kot so bili padec cen in kupne moči, upadajoči dohodki, dolžniška kriza in obsežna brezposelnost, so postali stvarna grožnja blagostanju vsega prebivalstva. Obubožanje in ogrožanje ekonomske eksistence se ni ustavilo samo pri majhnih kmetih in delavcih. Vsakodnevno so jih izkušali tudi sloji, katerih interese so zagovarjali slovenski liberalci. To je bila novost, saj tako velike in globoke krize do tedaj še niso pomnili. In takrat, ko je bilo ogroženo njihovo blagostanje, sta se teh "liberalnih" slojev polastila negotovost in strah. Dotaknili sta se jih socialna in ekonomska stiska. V prvi vrsti so sicer čutili svojo bolečino, a pot za poslušanje tegob in razumevanje nezavidljivega položaja drugih slojev je bila odprta.

Trideseta leta tako predstavljajo točko preloma. Prišlo je do velikega idejnega preobrata. Že tako nekonsistentno definiran slovenski ekonomski liberalizem je izgubil družbeno legitimnost. In to ne samo v krogih, ki mu še zdaleč niso bili blizu, temveč tudi med znatnim delom prebivalstva, ki ga je sicer sprejemalo za podlago svojega ideološkega profila. Trideseta leta so bila čas, ko se je zdelo, da se je liberalni model družbene in gospodarske zasnove povsem izčrpal. Znova je prišlo do močnega porasta antikapitalizma. Razmišljanja o gospodarskem ustroju so šla v smeri načrtovanega, preglednega in predvidljivega gospodarskega in družbenega razvoja z odpravo ali omejitvijo tržnih zakonitosti. Nastopil je čas velikih socialno-gospodarskih doktrin in njihovih gorečih zagovornikov, ko so terjali spremembo človekove narave, to je odpoved zasebnim gospodarskim koristim in pridobitniškemu duhu v korist družbe kot celote, in povečanje družbene odgovornosti individualnega podjetniškega udejstvovanja. Posameznik bi moral svoje interese podrediti višjim kolektivnim skupnostim: razredu, stanu/korporaciji, narodu ...¹⁴

V tako dramatičnem okolju za liberalizem ni bilo več prostora, še zlasti zato ne, ker so tudi njegovi dotedanji zastopniki začeli dvomiti v svoje ideološko prepričanje. Tako ni presenetljivo, da so načela ekonomskega liberalizma začeli zapuščati tudi liberalci sami. Ekonomsko-socialna slika Evrope, Jugoslavije ali Slovenije jih je prepričevala, da je treba iskati rešitev v drugačni smeri. In so jo našli v tem, da so se oprijeli naukov o usklajenem družbenem in gospodarskem razvoju, o družbeni solidarnosti. Prihodnost so videli v načrtnem gospodarstvu in s tem v velikem ekonomskem in socialnem državnem intervencionizmu. Celo več, odrekli so se individualizmu in pristali so tudi stanovskokorporativno ureditev in tudi na omejitve demokratičnih svoboščin, če bi to zagotavljalo, da kriza tridesetih let ne bi obstala kot "stalno stanje".¹⁵

¹³ Melik, n. d., str. 20.

¹⁴ Žarko Lazarević: Prebivalstvo, družba, gospodarstvo pri Slovencih v tridesetih letih. V: Slovenska trideseta leta. Ljubljana 1997, str. 33-42.

¹⁵ Perovšek, Na poti v moderno, str. 48.

Čeprav je liberalizem ostal na obrobju prevladujočih ideološko-političnih konstrukcij tedanje stvarnosti, pa kot misel, tudi na ekonomskem področju, ni povsem poniknil. V slovenski družbi so se našli posamezniki in skupine, ki so z analitično pronicljivostjo videli prek plotov prevladujoče miselnosti. Tako je, denimo, Drago Potočnik, urednik revije Tehnika in gospodarstvo, spoznal in izrazil tisto, kar drugi v svoji veri o koncu kapitalizma niso hoteli/zmogli opaziti. Podatki o stabilnejšem in dolgoročnejšem izboljševanju gospodarskih razmer v demokratičnih državah so ga prepričevali, da je kapitalizem še daleč od izumrtja, s prilagajanjem danim razmeram le privzema drugačno, do tedaj neznano obliko.¹⁶ Bančnik Otmar Pehani je ta porajajoči se novi sistem poimenoval "reformirani, relativni ali socialni liberalizem".¹⁷ Pa tudi Keynesove ideje, ki so ohranjale liberalno gospodarsko ureditev, so bile v slovenskem prostoru znane, vsaj intelektualcem že vse od leta 1934. Bistveni poudarki njegovega gospodarsko-socialnega teoretskega okvira so bili znani v interpretaciji Filipa Uratnika.¹⁸

Vse te ideje niso bile sestavni del vodilnih političnih strank ali skupin. Ostajale so v senci kot rezultat intelektualnega iskanja brez javno opaznega vpliva. In ravno na tem področju se je tik pred drugo svetovno premaknilo. Znotraj mladinskega odseka slovenskega dela Jugoslovanske nacionalne stranke (Omladina JNS) je prišlo do ponovne liberalne gospodarske misli, resda krepko popravljene oziroma posodobljene v smislu proticikličnosti, socialnih poudarkov in velike državne intervencijskoprerazdelitvene funkcije. Prepričanje te skupine lahko strnemo v nekaj točk. Prva bi bila pristajanje na liberalnodemokratični model družbene ureditve, se pravi na parlamentarno demokracijo in tržno gospodarstvo, v katerem je dobiček motiv podjetniškega udejstvovanja. Naloga države bi bila odpravljati največje vrzeli klasičnega ekonomskega liberalizma. Z intervencijo bi zagotavljala ublažitev cikličnega nihanja med blagostanjem in obubožanjem, gospodarski napredek bi moral potekati zlagoma. Pomembna naloga države bi morala biti zagotovitev uravnovešenega gospodarskega razvoja; vzpostavili naj bi tak sistem, v katerem bi se podjetniška pobuda neovirano sproščala v korist nosilca in družbe. Tako ekonomsko politiko bi morala spremljati tudi aktivna socialna politika, ki bi blažila premoženjske in druge socialne razlike v družbi z določitvijo obveznega zdravstvenega in pokojninskega zavarovanja ter določanjem minimalnih mezd in drugih prejemkov prebivalstva v taki višini, ki bi zagotavljale vsakemu delovnemu članu družbe dostojno življenje.¹⁹ In v tem prepričanju so se povsem ujeli s pristaši Andreja Gosarja, ki je sicer izhajal iz katoliškega nazorskega kroga, vendar se je s

¹⁶ Drago Potočnik: Konjunktura v svetovnem gospodarstvu. V: Tehnika in gospodarstvo, 1936-1937, št. 5-6, str. 107-108.

¹⁷ Otmar Pehani: Proti anarhiji v gospodarstvu. Gospodarska in sociološka študija s posebnim ozirom na sodobno krizo človeka, njegovega gospodarstva, družbe, kulture, civilizacije in duha. Samozaložba, Ljubljana 1932.

¹⁸ Filip Uratnik: Teorija konjunktarnog kretanja po J. Maynardu Keynesu. Sadašnja kriza. Filip Uratnik, Ivo Lah: Aktualni problemi iz socialne politike in gospodarstva. Ljubljana, Maribor 1934, str. 25-46.

¹⁹ O njihovem idejno političnem razvoju in različnih strujah v Anka Vidovič - Miklavčič: Mladina med nacionalizmom in katolicizmom. pregled razvoja in dejavnosti mladinskih organizacij, društev in gibanj v liberalno-unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929-1941 v jugoslovanskem delu Slovenije. Ljubljana 1994, str. 193-242. Konkretno videnje slovenskega razvoja Omladine JNS pa je razvidno iz njihovega obsežnega programskega besedila "Politična, gospodarska in socialna načela", ki ga je izdal Banovinski odbor OJNS v Ljubljani 1940. leta.

svojim prepričanjem zelo oddaljil od prevladujočega miselnega toka znotraj tega tabora.

Žarko Lazarević

ECONOMIC CONCEPTS OF SLOVENIAN LIBERALISM

S u m m a r y

Two phenomena ruled the Slovenian space in the second half of the 19th century - latent anti-capitalism and latent nationalism. Anti-capitalism existed as an answer to the comparatively lower level of economic efficiency and lack of economic competitiveness in comparison with Germans, for example; and nationalism was an expression of aspirations for the emancipation in the political, social and economic areas. Both of these phenomena came together in the ideology of economic nationalism as a tool for social and economic modernisation of the Slovenian territories. This way of thinking, continuing well into the 1920s, was not favourably inclined towards a wider resonation of the liberal economic thought. It was adapted to the Slovenian space with its prevalent small business structure and, consequently, an extraordinarily important social note.

Liberal economic thought was put to a hard test in the 1930s, during the great economic crisis. The depth of changes, the scope of the crisis and its duration also influenced the foundations of Slovenian liberalism. Slovenian economic liberalism, already inconsistently defined, lost its social legitimacy. Not only in the circles which were not even close to it, but also among a significant percentage of the population, which otherwise accepted it as a background for their ideological profile. Thus it is not surprising that the principles of economic liberalism were soon abandoned also by the liberals themselves.

At the same time a serious fragmentation of the liberal camp is characteristic of this time, not only in the organisational sense. Thus economic liberalism was pushed to the brink of social developments.

1.01
Prejeto 3. 12. 2007

UDK 341.232.3(73:497.1)"1919/1920"

Vesna Aleksic*

Ameriška tehniška misija v Kraljevini SHS 1919-1920**

IZVLEČEK

V razpravi avtorica analizira delo Ameriške tehniške misije, ki je prispela v Beograd oktobra 1919. leta. Njena naloga je bila nuditi ekspertno pomoč vladi Srbije in nato novonastali Kraljevini SHS pri obnovi železniškega in drugega prometa kot tudi pri rekonstrukciji dela starih in odprtja novih rudnikov v državi. Zaradi politične nestabilnosti z mnogimi menjavami vlad je bilo delo članov misije skoraj povsem onemogočeno. Nemočni, da bi opravljali delo, za katerega so bili vendarle plačani, so se člani misije po enoletnem bivanju v Kraljevini SHS umaknili iz države.

Ključne besede: ZDA, Jugoslavija, Kraljevina SHS, Ameriška tehniška misija, železnice, rudarstvo, obnova

ABSTRACT

THE U.S. TECHNICAL MISSION TO THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES 1919-1920

The author of the following deliberation analyses the work of the U.S. Technical Mission, which arrived to Belgrade in October of 1919. Its task was to provide expert assistance to the government of Serbia and the newly established Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes with the renewal of railways and other traffic as well as with the reconstruction of the old mines and opening of new ones in its territory. Due to political instability and frequent government changes, the work of the mission members was rendered almost completely impossible. Unable to carry out the work they were, after all, paid to do, the mission members left the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians after a one-year stay there.

Keywords: USA, Yugoslavia, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (Kingdom of SHS), U.S. Technical Mission, railways, mining, renewal.

* Dr., doc., Megatrend Univerzitet Beograd, Geoekonomski fakultet, 11000 Beograd, Obilićev venac 12

** Članek je nastal na osnovi raziskovalnega dela v Hoover Institution Archives, Univerze Stanford, kjer je avtorica bivala in raziskovalno delala od januarja do maja 2007 v okviru programa The Junior Faculty Development Program, pod okriljem organizacije American Council.

Združene države Amerike (ZDA) so v času trajanja politike nevtralnosti med prvo svetovno vojno ustanovile več kot 130 humanitarnih organizacij za pomoč med vojno ogroženemu prebivalstvu v Evropi. Ena najpomembnejših tovrstnih ustanov je bil Committee for the Relief in Belgium, ki ga je ustanovil in vodil Herbert Hoover. Z vstopom ZDA v prvo svetovno vojno je H. Hoover odstopil z vodstvenega položaja in postal direktor izjemno vplivne in centralizirane agencije, American Food Administration. Pristojnosti te agencije v vojnih razmerah so bile široke, saj je bila pristojna za prehransko oskrbo ameriškega trga, a tudi za oskrbovanje ameriških zaveznikov s hrano. Po preteku enega leta je Hoover na zahtevo ameriškega predsednika Woodrowa Wilsona 18. novembra 1918 odšel v Evropo, da bi tam nadaljeval svoje delo kot vodja službe za oskrbo zaveznikov (Director General for Relief the Allied Governements). Po uspešno opravljenih pogovorih in pogajanjih z vladaми Francije, Britanije in Belgije so v Parizu osnovali poseben organ za pomoč evropskim zaveznikom, Supreme Council of Supply and Relief, ki ga je kot direktor vodil Hoover.¹

Na začetku februarja 1919 so zaradi vztrajanja ameriških predstavnikov poleg Supreme War Council ustanovili tudi Supreme Economic Council. V ta novi organ so vključili tudi Supreme Council of Supply and Relief, vendar pod novim imenom Food Section of the Supreme Economic Council. Malo kasneje, 24. februarja 1919, je ameriški kongres sprejel zakon, s katerim je za obnovo evropskih držav, z izjemo sovražnih, namenil 100 milijonov dolarjev. Na temelju zakona je predsednik Wilson že naslednji dan ukazal ustanovitev agencije za pomoč, American Relief Administration, na čelo katere so postavili Hooverja.² S tem so bili ustvarjeni pogoji za skladno in organizirano oskrbo evropskega prebivalstva neposredno po prvi svetovni vojni. Pomen teh ustanov je viden tudi iz dejstva, da je bilo z njihovim posredovanjem v času od 1. decembra 1918 pa do 30. junija 1919 dobavljeno več kot 3 milijone ton hrane v skupni vrednosti okoli 800 milijonov dolarjev. Med prejemniki je bila tudi kraljevina SHS, ki je v tem času prejela približno 89.442 ton različnih prehranskih artiklov.³

Obseg potrebne pomoči je hitro in nazorno pokazal, kako hude so bile posledice prve svetovne vojne v Evropi. Poleg velikih in nenadomestljivih človeških žrtev so bile skoraj povsem razrušene in neuporabne tudi prometnice v Srednji in Vzhodni Evropi. Zaradi tega je bilo zelo težko dostaviti pomoč, potrebno hrano lačnemu prebivalstvu ali surovine in opremo za obnovo gospodarskega življenja. Herbert Hoover je kot direktor American Relief Administration prvi spodbudil ukrepe za obnovo prometnega sistema. Tako so znotraj Supreme Economic Coun-

¹ Več v Michael J. Hogan: *The United States and Problem of International Economic Control; American Attitudes toward European Reconstruction, 1918-1920*, *The Pacific Historical Review*, Vol. 44, No. 1 (Feb., 1975) pp. 84-103; Arnold E. Peri: *The "Great Engineer" as Administrator: Herbert Hoover and Modern Bureaucracy*, *The Review of Politics*, Vol. 42, No. 3 (Jul., 1980) pp. 329-348; James L. Guth: *Herbert Hoover, The U.S. Food Administration and the Dairy Industry 1917-1918*, *The Business History Review*, Vol. 55, No. 2 (Summer 1981) pp. 170-187; Robert D. Cuff: *Herbert Hoover, The Ideology of Volunteerism and War Organization during the Great War*, *The Journal of American History*, Vol. 64, No. 2 (Sep., 1977) pp. 358-372.

² Prav tam; Ubavka Ostojić-Fejić: *Anglo-Ameriška humanitarna pomoč Srbiji u 1919. godini. V: Srbija na kraju Prvog svetskog rata. Istorijski institut, Zbornik radova, Knjiga 8, Beograd 1990, str. 105-111; American Relief Administration je bila nadrejena tudi organizacijam Children's Fund in Food Administration, ki jih je ravno tako vodil Herbert Hoover.*

³ Prav tam; *The International Food Problem*, *Political Science Quarterly*, Vol. 35, No. 3, Supplement. (Sep., 1920) pp. 19-20.

cil ustanovili poseben prometni oddelek (Communications Section for the Supreme Economic Council). Vanj so imenovali visoke častnike ameriških inženirskih enot, ki so bile stacionirane v Franciji (17th Engineers Railway Regiment).⁴ Njihova naloga je bila koordinacija distribucije hrane in spodbujanje obnove železniškega, cestnega in rečnega prometa. Prometni oddelek je vodil polkovnik Atwood, ki so ga med drugim zadolžili za koordinacijo na t. i. območju "velike Srbije".⁵

Polkovnik Causey, v činu kapetana v enoti 17th Engineers Regiment, je z Dunaja nadziral delo oziroma potek prometnih tokov železniškega omrežja nekdanje habsburške monarhije. Neposredno je bil podrejen samo Supreme War Councilu. Drugi častnik, polkovnik Ryan je bil zadolžen, da v sodelovanju z nemško vlado obnovi promet na reki Elbi, kar je bilo potrebno za nemoteno dostavo pomoči Češkoslovaški republiki.⁶ Predvideli so, da bo prometni oddelek (Communications Section) deloval vse do konca Mirovne konference v Parizu. Toda prišlo je do preobrata in še preden so ta urad razpustili, so nekatere vlade novonastalih držav naslovile na Herberta Hooverja prošnjo za podaljšanje dela ameriških prometnih strokovnjakov v njihovih državah. Ker so ameriški predpisi prepovedovali, da ameriški častniki ostanejo v Evropi tudi po demobilizaciji kot vojaki, so iskali drugo možnost. Tako so ustanovili posebno nevladno organizacijo European Technical Advisers. Člani strokovnih misij v posameznih evropskih državah so bili za svoje delo plačani iz posebnih fondov, ki jih je prav tako nadziral Herbert Hoover. Tako je bil septembra 1919. leta polkovnik Causey imenovan za vodjo misije in posebnega svetovalca pri avstrijski vladi, polkovnik Ryan pa za svetovalca češkoslovaške vlade. Pomočnika polkovnika Ryana, častnika redne vojske, polkovnika Barberja so poslali svetovat poljski vladi. Nekdanjega vodjo Communications Section, polkovnika Atwooda so dodelili kot vodjo misije in svetovalca vladi Kraljevine SHS. Poleg imenovanih sta delovala dva urada organizacije European Technical Advisers. Prvi je bil v Parizu, osebno pa ga je vodil James A. Logan, ki je načeloval tudi American Commission to Negotiate Peace v Parizu. Drugi urad je deloval v New Yorku.⁷

⁴ 17th Engineers je bila ena od devetih prostovoljnih enot Railway Regiments, ki so jih vzpostavili v zgodnjem poletju 1917. Te enote so v Evropo prispele v juliju 1917 in so bile ene tistih, ki jih osebno obiskal angleški kralji George avgusta 1917 v Londonu. Na čelu teh enot je bil polkovnik John Stephen Sewell, ki je bil hkrati tudi častnik redne vojske in kasneje namestnik predsednika gospodarske družbe Alabama Marble Company. Večina moštva Railway Regimenta je prihajala z juga in jugozahoda ZDA. Največji poudarek v mobilizaciji je bil na strokovnosti, vpoklicali so ljudi z veliko profesionalnimi izkušnjami. Po prihodu v Francijo so regiment nastali v okolico St. Nazaire, kjer so zgradilo večje število pontonskih mostov, cest, dokov, bolnic in taborišč, a tudi lokalni vodovod. Po premestitvi polkovnika Sewella je poveljstvo prevzel polkovnik William Atwood. Hoover Institution Archives, Stanford, European Technical Advisers, Records, 1918-1923, box 10, file 19, poročilo polkovnika Atwooda o inženirskih svetovalcih v evropskih državah, 30. 9. 1919.

⁵ Izraz "Velika Srbija" je srečati v ameriških dokumentih iz časa proti koncu 1. svetovne vojne pa vse do uradnega priznanja Kraljevine SHS poleti 1919. Pod tem pojmom so ameriške oblasti razumele ozemlje Srbije in vsa tista ozemlja, ki so potem postala integralni del jugoslovanske države. Hoover Institution Archives, Stanford, European Technical Advisers, Records, 1918-1923.

⁶ Prav tam; Polkovnik Causey je tudi pred vpoklicem bil zaposlen na železnici, pri velikih železniških družbah v Chicagu. Polkovnik Coe je imel veliko izkušenj pri gradnji železniških omrežij (Great Northern Railway) znotraj družbe Northern Pacific Railway. Kasneje je vodil tudi izgradnjo železniških omrežij na Floridi. Polkovnik Atwood je deset let sodeloval pri gradnji železnic na Aljaski in pri družbi New York Central Lines. Tudi polkovnik Ryan je bil strokovnjak za železniški promet.

⁷ Hoover Institution Archives, Stanford, European Technical Advisers, Records, 1918-1923, box 64, file 1: poročilo polkovnika Atwooda o delovanju American Technical Mission v Srbiji in Kraljevini SHS, 1919-1920.

Sodeč po poročilih, so si novoustanovljene države zelo prizadevale, da bile deležne pomoči organizacije Technical Advisers. Železniško omrežje v Srednji in Vzhodni Evropi je bilo v izjemno slabem stanju. Eden pomembnih vzrokov slabega stanja, če zanemarimo materialno uničenje, je bilo dejstvo, da so v državah naslednicah habsburške monarhije podedovana železniškega omrežja upravljali in obnavljali povsem ločeno. To je imelo pogubne posledice za prometno pretočnost nekoč centraliziranega omrežja na celotnem območju Avstro-Ogrske. Splošno pričakovanje je bilo, da bodo ravno ameriški svetovalci arbitrarno nadzirali vzpostavitev železniških prometnih tokov na tem področju in s tem povezane nujne nabave materialnih sredstev. Enako arbitražo so od ameriških svetovalcev pričakovali tudi v primeru obnove ladijskega prometa na Donavi in drugih rekah. Ameriški svetovalci so kmalu postali arbitri, kmalu so presegli tudi svetovalno vlogo. Postali so pravi pomočniki vlad, katerim so bili dodeljeni. Celo več, nemalokrat so postali zvesti branilci interesov vlad, katerim so bili dodeljeni kot svetovalci.⁸

* * *

Novembra 1918 je srbski veleposlanik v Parizu, Milenko Vesnić, poslal pismo, z oznako nujno, kolegu v Washingtonu, veleposlaniku Grujiću. V njem je prosil kolega, da naj pri ameriški vladi doseže, da bi v Srbijo poslala inženirski polk kot pomoč pri obnovi železniškega, cestnega in rečnega prometa. V pismu je navajal, da je železniško omrežje v Srbiji na mnogih krajih uničeno, materialna sredstva uničena ali odpeljana, železniška servisna delavnica v Nišu izropana, pomanjkanje sredstev in strokovnega tehniškega osebja pa vsesplošno. Ni bilo torej presenečenje, da promet v Srbiji tako rekoč ni deloval, kar je prinašalo veliko tveganje. Zaradi poškodovanih prometnic namreč ni bilo mogoče dostaviti nujno potrebne pomoči, da bi odvrnili nevarnost lakote in bolezni ob prihajajoči zimi. Ker ameriška vlada zaradi zakona o demobilizaciji ni mogla poslati svoje redne inženirske vojaške enote, je srbski vladi svetovala, da naj naslovijo prošnjo na Communications Section for the Supreme Economic Council, ki naj bi jim gotovo lahko poslal ustrezne strokovnjake za pomoč pri reševanju perečih prometnih težav.⁹ Prošnji srbske vlade je bilo ugodeno in polkovnik Atwood je nato do junija 1919 večkrat obiskal Srbijo, da bi se seznanil z razmerami in obsegom škode kot posledice prve svetovne vojne.

Obremenjena s prizadevanji za mednarodno priznanje novonastale Kraljevine SHS, se srbska vlada ni odzivala na novice, da bodo Communications Section ukinili takoj po koncu mirovne konference, pa čeprav je to pomenilo, da bo ostala brez nujne tehnične pomoči. Brez ustreznih informacij o namenu in principih delovanja so imeli predstavniki srbske vlade izrazito odklonilno stališče do American Relief Administration.¹⁰ Zaradi neinformiranosti so jo zamenjevali z organizacijo Relief Organization, organizacijo predstavnikov jugoslovanskih narodov, ki so v ZDA zbirali pomoč za novonastalo državo. Srbska vlada pa jim je močno

⁸ Prav tam.

⁹ Arhiv Srbije i Crne Gore (ASCG), Poslanstvo Kraljevine SHS u Washingtonu (371 - fond v pripravi), fascikla br. 19.

¹⁰ Hoover Institution Archives, Stanford, European Technical Advisers, Records, 1918-1923, box 7, file 9: pismo ameriškega veleposlanika v Beogradu Dodga, Herbertu Hooveru, 1. VIII 1919.

zamerila, da so se ob tem zavzemali za republikanski značaj nove države Srbov, Hrvatov in Slovencev in odklanjali monarhijo.¹¹

Zmedo, ki je nastala zaradi pomanjkanja informacij, je razrešil Herbert Hoover osebno na srečanju s slavnim ameriškim znanstvenikom srbskega porekla Mihajlom Pupinom v Parizu 11. julija 1919. Vsebino pogovora je Hoover nato povzel tudi v kasnejšem pismu Pupinu, v katerem je izrazil prepričanje, da Srbija ("Greater") nujno potrebuje pomoč uglednih ameriških strokovnjakov pri rekonstrukciji prometnic in rudnikov in podobnih naprav. Nadalje je bil prepričan, da srbska vlada potrebuje ameriško materialno in finančno pomoč za izgradnjo železnic. To ga je vodilo v prepričanje, da je zato nujna navzočnost ameriških strokovnjakov v Srbiji, ki bi lahko prenesli izkušnje in znanje o železniškem prometu, kar je ne nazadnje v korist tudi srbski vladi. Izrazil je tudi pričakovanje, da srbska vlada želi izboljšati in povezati lastno železniško omrežje z drugimi sosednjimi državami. V takem primeru bi bila navzočnost ameriških strokovnjakov še toliko bolj potrebna, ker so Američani podobno strokovno pomoč nudili tudi drugim državam. Hoover je srbski vladi svetoval, da se mora nujno otresti vpliva oziroma dominacije avstrijskih in madžarskih inženjerjev kot zastopnikov Srbiji nasprotnih interesov.¹²

V nadaljevanju je Hoover za vodjo tehniške misije predlagal polkovnika Atwooda, ki je že bival v Srbiji in se že seznanil s slabim stanjem srbskega železniškega omrežja. Glede na Atwoodove izkušnje, strokovnost in ugled je predvidel njegovo plačo v letnem znesku 20.000 dolarjev, njegovim trem ali štirim pomočnikom naj bi dodelili med 5 in 10.000 dolarjev letno. Na letni ravni naj bi z upoštevanjem še drugih stroškov misija stala približno 100.000 dolarjev. Hoover je nadalje spomnil Pupina, da je srbska vlada leta 1919 dobila od ameriške vlade s posredovanjem American Relief Administration posojilo za nakup hrane v višini 25 milijonov dolarjev. Če bi bila srbska vlada pripravljena sprejeti tehniško misijo, potem je bil Hoover pripravljen posredovati pri ameriškem finančnem ministrstvu, da bi iz neizkoriščene vsote že odobrenega posojila srbski vladi 100.000 dolarjev namenili za financiranje misije ameriških ekspertov v Srbiji.¹³

Ne glede na opozorila o nujnosti sprejetja končne odločitve se srbska vlada znova ni odzvala vse do konca avgusta leta 1919. V spletu okoliščin se tudi ni mogla. Ko je Pupin začel z lobiranjem v Beogradu, da bi vendarle sprejeli tehniško misijo, je bila nova država Kraljevina SHS komaj mednarodno priznana, njena vlada s Stojanom Protićem na čelu pa je padla že 16. avgusta 1919.¹⁴ Z oblikovanjem nove vlade Ljubomira Davidovića, ki je kazala naklonjenost tovrstni tehniški misiji, so se pod vodstvom prometnega ministra Milorada Draškovića začela pogajanja na podlagi Hooverjevih predlogov. Pogajanja so bila hitro končana in 26. avgusta je vlada podpisala sporazum o ustanovitvi in delovanju "Technical Mission". Misiji so dodelili 150.000 dolarjev iz t. i. "Remittance Fund". Znesek za delo misije so povečali zato, ker so se zaradi zavlačevanja predhodne vlade že vsi predvideni

¹¹ ASCG 371, fasc. 19.

¹² Hoover Institution Archives, Stanford, European Technical Advisers, Records, 1918-1923, box 7, file 9: pismo Herberta Hoovera Mihailu Pupinu, Pariz, 11. VII 1919.

¹³ Prav tam.

¹⁴ Vladimir Stojančević: Politički i međunarodni položaj Srbije od ujedinjenja 1. decembra 1918. do Pariske konferencije mira 1919. V: Srbija na kraju Prvog svetskog rata, Zbornik radova, knjiga 8. Beograd 1990, str. 9-21.

člani misije vrnili v ZDA, kar je seveda povečalo stroške in transport potrebne opreme.¹⁵

Kot zanimivost velja izpostaviti, da jugoslovanski vladi, kakor kaže korespondenca, tudi med samimi pogajanjmi ni bilo jasno, da gre za nevladno organizacijo in da prek nje ni bilo mogoče pridobiti ugodnih ameriških posojil.¹⁶ Po razjasnitvi vseh nesporazumov so v dogovoru med vlado in Herbertom Hooverjem ter polkovnikom Atwoodom določili pristojnosti in naloge članov tehniške misije. Te so bile:

- prizadevanja, da vlada ZDA odobri vladi Kraljevine SHS posojilo v taki višini, da bi lahko poravnala že naročeno blago pri United States Liquidation Board v Franciji,

- pomoč pri urejanju posojila ameriške vlade Kraljevini SHS za nakup in transport materialnih potrebščin pri American War Department,

- sodelovanje z drugimi ameriški strokovno-tehničnimi misijami v drugih državah pri vzpostavljanju mednarodnih prometnih tokov,

- svetovanje ministrstvu in drugim vladnim službam s področja rudarstva pri postopkih in opravih ustvarjanja pogojev za zagon proizvodnje v obstoječih in novih rudnikih,

- pomoč finančnemu ministrstvu pri vzpostavljanju stikov z ameriški bankami in oblikovanju jamstvenih shem za posojila v ZDA,

- svetovanje prometnemu ministrstvu glede rekonstrukcije železniškega omrežja in obnove prometa, pri čemer je bilo izrecno določeno, da svetovalci nimajo izvršilnih polnomočij,

- pomoč vsem drugim organom državne uprave, ki bi potrebovali pomoč ameriški svetovalcev.¹⁷

Zaradi večje učinkovitosti delovanja so bili ameriški svetovalci v neposrednem stiku samo s prometnim ministrom, kateremu so poročali in od njega tudi dobivali navodila.

* * *

Da bi lahko bolj nazorno predstavili delo American Technical mission v Kraljevini SHS, je treba njihovo enoletno delovanje razdeliti v tri obdobja. Prvo obsega čas demokratske vlade Ljubomira Davidovića od 16. avgusta 1919 do 19. februarja 1920, ko je bil finančni minister Vojislav S. Veljković, zunanji minister Ante Trumbić, prometni minister Milorad Drašković, minister pošte in telegrafa Edo Lukinić in Anton Kristan kot minister za rudarstvo in gozdarstvo. Ta vlada je sicer doživela rekonstrukcijo 18. oktobra 1919, vendar so položaje obdržali vsi nasteti, da je bilo sploh mogoče delovanje Misije vse do padca te vlade 19. februarja 1920.¹⁸

¹⁵ Hoover Institution Archives, Stanford, European Technical Advisers, Records, 1918-1923, boxes 7 and 64: poročila polkovnika Atwooda o delovanju American Technical Mission v Srbiji in Kraljevini SHS, 1919-1920.

¹⁶ Prav tam.

¹⁷ Prav tam.

¹⁸ Čedomil Mitranović, Miloš N. Brašić: Jugoslovenske narodne skupštine i sabori. Beograd, Narodna skupština KJ, 1937, str. 341-349.

Že med pariškimi pogovori o oblikovanju jugoslovanske izpostave ameriške tehniške misije naj bi Američani dobili dober vtis o ministru Draškoviću. Domnevno je bil to tudi razlog, da je predsednik vlade Davidović vztrajal pri stališču, da morajo biti člani misije v neposrednem stiku samo z Draškovićem kot prometnim ministrom. In ravno Drašković je bil tisti, ki je člane vlade prepričal o nujnosti sodelovanja z ameriškimi strokovnjaki, ker je njihova pomoč potrebna in dobronamerna.¹⁹ Tudi po njegovi zaslugi je bil hitro dosežen sporazum o delu ameriške tehniške misije na jugoslovanskem ozemlju. Polkovniku Atwoodu, ki je bil še v ZDA, je bilo tako omogočeno, da je organiziral prevoz blaga, ki ga je vlada Kraljevine SHS kupila od United States Liquidation Board, in 8000 ton drugače zbranega blaga in opreme. Operacija je bila financirana s posojilom 40 milijonov dolarjev, ki ga je odobrila ameriška, pri čemer je jugoslovanska stran izkoristila samo 25 milijonov dolarjev.²⁰ Zaradi velikih stroškov ladijskega prevoza, ki so jih zaračunavali od ameriške vlade pooblaščenim prevozniki, je beograjska vlada morala ukrepati. Tako je pooblastila polkovnika Božidarevića, ki je bil vojaški predstavnik v Parizu, da poskrbi za cenejšo izvedbo prevoza prek alternativnih pristanišč. Vsa plačila prevozov v državo pa so šla še vedno prek urada polkovnika Atwooda. Prva naloga ameriške tehniške misije je bila tako d konca leta 1919 uspešno opravljena.²¹

Eden od razlogov, da je polkovnik Atwood ostal še tri mesece po začetku dela misije v ZDA, so bila tudi pričakovanja beograjske vlade. Vlada Kraljevine SHS je namreč želela Atwoodovo pomoč in posredovanje pri odobritvi ugodnega ameriškega posojila za nakup nujno potrebnega blaga in opreme pri American War Department. Atwood je v Srbijo poslal svojega namestnika in nekaj železničarskih in rudarskih strokovnjakov. Polkovnik C. S. Coe je skupaj s strojnim inženirjem kapetanom C. E. McMillanom, železničarskim inženirjem J.H. Nelsonom in njihovimi družinami prispel v Beograd sredi oktobra 1919.²² Po prihodu so se takoj lotili dela in že novembra opravili ogled razrušenega železniškega omrežja in sestavili seznam nujno potrebne opreme in materialnih sredstev, ki naj bi jih kupili pri American War Department. Na podlagi tega seznama in spiska, ki ga je podpisal minister pošte Edo Lukinić, je začel ukrepati polkovnik Atwood. Z osebno avtoriteto in dobrimi zvezami pri American War Department mu je uspelo po izjemno ugodnih cenah rezervirati 75 lokomotiv in več kot 3800 vagonov v skupni vrednosti okoli 8 milijonov dolarjev. Nadalje je uspel urediti dobavo dvigal, strojev za polaganje tračnic in stebrov, strojev za stiskanje zraka, različno orodje, kotle, plinske motorje, generatorje, telefonsko in telegrafsko opremo in pripadajoči material, gradbeno orodje in maziva. Skupna vrednost vseh nabav tedaj ni presegala 12 milijonov dolarjev.²³ Pravočasna rezervacija potrebne opreme in sredstev je bila pomembna, ker so tudi druge evropske države povpraševale po enakih artiklih. Prednost pri nabavah na kredit pa so imele tiste države, ki so že na

¹⁹ Hoover Institution Archives, Stanford, European Technical Advisers, Records, 1918-1923, box 7, file 9: pismo ameriškega veleposlanika v Beogradu Herbertu Hooveru, 1. VIII 1919.

²⁰ Britanci o Kraljevini Jugoslaviji, Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921-1938, Knjiga prva (1921-1930), Arhiv Jugoslavije Beograd, Globus. Zagreb 1986, str. 60.

²¹ Hoover Institution Archives, Stanford, European Technical Advisers, Records, 1918-1923, box 7, file 11: Končno poročilo Tehniške Misije v Kraljevini SHS, William G. Atwood.

²² Prav tam.

²³ Prav tam; ASCG 371, fascikla br. 19.

samem začetku naročile večje oz. velike količine blaga in opreme. Na to izjemno pomembno dejstvo sta opozarjala tako veleposlanik v Washingtonu Grujić kot tudi polkovnik Atwood. Nato se je izkazalo, da so rezervirane lokomotive pretežke za srbske proge, odkup so bili zato prisiljeni opustiti. Hkrati se je tudi dogajalo, da so se že dogovorjeni sezname potrebnega blaga in opreme spreminjali tudi potem, ko so bile rezervacije že potrjene. 22. decembra 1919 je American War Department končno odobril posojilo Kraljevini SHS za predvidene nabave opreme in blaga v skupni vrednosti 25 milijonov dolarjev. Obrestna mera je bila 5%, odplačilna doba pa tri do pet let s polletnimi anuitetami.²⁴ Zdelo se je, da je ameriški misiji in jugoslovanski diplomaciji uspelo uresničiti še en pomemben cilj sporazuma.

Člani misije so v sodelovanju z ministrstvom za trgovino in industrijo s posredovanjem Ameriške tehniške misije na Dunaju hkrati delali tudi na kompenzacijskem sporazumu z Avstrijo. Jugoslovanska stran naj bi dobavila Avstrijcem 1000 ton hrane, v zameno pa dobila železniško, elektrotehniško, medicinsko in drugo opremo in blago enake protivrednosti. Celotna operacija je morala ostati v tajnosti zaradi "jugoslovanske" javnosti, ki je imela velike zadržke do prodaje hrane dovčerašnjim sovražnikom.²⁵

Rudarski inženir Smith je pri družbi Mine Safety Appliances Company sočasno urejal tudi nabavo najmodernejših rudarskih luči za rudnik Pečuj iz Baranje.²⁶ Poročila iz tega časa so polna optimizma, člani misije, ameriški svetovalci, pa so neprikrito izražali zadovoljstvo zaradi ustrežljivosti jugoslovanskih visokih uradnikov. Zlasti so izpostavili njihovo ažurnost in vestnost pri dajanju informacij članom misije, potrebnih za njihovo delo.²⁷

Politična nestabilnost doma in nezavidljivi položaj jugoslovanskih delegacij pri reparacijskih komisijah sta hitro imela negativne posledice na prizadevanja članov misije za čimprejšnjo gospodarsko obnovo v državi. Konec leta 1919 je v Beograd končno prispel vodja misije, polkovnik Atwood. S tem je delo misije prešlo v drugo, zdi se najpomembnejšo, etapo. Januarja 1920 se je v Parizu odločalo o jugoslovansko-madžarski in jugoslovansko-romunski meji. 24. januarja je predsednik ameriške delegacije v Parizu (American Commission to Negotiate Peace) James A. Logan poslal zaupno pismo polkovniku Atwoodu. V njem ga je obveščal, da je vrhovni svet Reparacijske komisije sprejel določene odločitve o reševanju romunsko-jugoslovanskih odnosov (10. januar 1920), in je želel Atwoodovo mnenje o načinih zaščite interesov Kraljevine SHS pri tej vprašanju. Ker je Atwood pismo dobil šele 10. marca, je v svojem odgovoru najprej izrazil bojazen, da je najbrž prepozno za intervencijo. Nato pa je nadaljeval, da "ta država ni bila nikoli deležna korektnega odnosa s strani Antante /.../ zato menijo, da ji ne kaže verjeti, vse dokler se ne rešijo sporna teritorialna vprašanja, ona ne bo opustila prizadevanja za to rudarsko okrožje (premogovnik v Pečuju! - op. avt.). Jaz popolnoma podpi-

²⁴ Hoover Institution Archives, Stanford, European Technical Advisers, Records, 1918-1923, box 64, file 1: Sporazum obrambnega ministrstva ZDA s Kraljevino SHS o najetju kredita v vrednosti 25 milijonov dolarjev, 22. 12. 1919, Pariz.

²⁵ Prav tam, box 8, file 12: poročilo o sestanku članov Misije z ministrom trgovine in industrije Albertom Kramerjem, 3. 2. 1920; pismo polkovnika Atwooda Herbertu Hooverju s katerim ga obvešča, da so se člani tehniških misij v Kraljevini SHS in Avstriji dogovorili o načelih bodočega sporazuma, 6. 2. 1920.

²⁶ Prav tam, pismo, ki ga je H. I. Smith poslal ministrstvu za gozdove in rudnike, 10. 2. 1920.

²⁷ Prav tam.

ram to stališče."²⁸ Pismo navajamo kot ilustracijo, kako je ameriška misija podpirala in se tudi trudila uveljaviti jugoslovanske interese. Z enakimi argumenti je Atwood sočasno skušal tudi pojasniti jugoslovansko brezbriznost za usodo posojila, ki so ga dobili v ZDA. Blago in oprema sta bila rezervirana, čakali so samo na imenovanje jugoslovanskega pooblaščenca, ki bi v imenu vlade prevzel blago in opremo ter podpisal obveznice. Ob tem je tudi urad European Technical Advisers v New Yorku uspel najeti posojilo pri United States Shipping Board, s katerim bi plačali prevoz vsega tega blaga v eno od jugoslovanskih pristanišč.²⁹ Tedaj (20. februarja 1920) pa je padla vlada Ljubomira Davidovića, nasledila pa jo vlada Stojana Protića iz Radikalne stranke. Minister za promet je postal Anton Korošec, finančni Velizar Janković, minister pošte in telegrafa Mata Drinković, minister rudarstva pa Ivan Kovačević.³⁰

Nova vlada Stojana Protića ni kazala nobenega zanimanja za delo Ameriške tehniške misije v Beogradu. Ni bilo več usklajevanja med posameznimi ministrstvi in vladnimi službami s člani misije prek prometnega ministrstva. Celo več, izkazalo se je, da tudi jugoslovanski veleposlanik v Washingtonu več mesecev ni dobil nobenega navodila o ravnanju glede že odobrenega posojila v ZDA v višini 25 milijonov dolarjev. Na podlagi korespondence med Atwoodom in Herbertom Hooverjem ter jugoslovanskim veleposlanikom v ZDA in ministrstvom za zunanje zadeve v Beogradu je bilo več kot očitno, da je nova vlada namenoma prezrla odločitve in sporazume prejšnje vlade. Finančni minister je več mesecev zanikal obstoj sporazuma z American War Department. Ko mu je vodja ameriške misije predložil kopijo sporazuma, pa je spremenil stališče, da je rok vračila prekratek, ter ga odklonil.³¹

Polkovnik Atwood je v enem od svojih poročil navajal, da so ameriški svetovalci na zahtevo grške vlade spodbudili in uspešno privedli h koncu grško-jugoslovanske pogovore, da je bila znova odprta proga med Beogradom in Atenami. Na tej progi je potem redno vozil Simplon Ekspres. Vendar pa je hkrati dodajal, da so bili po februarju 1920 člani misije izključeni iz nadaljnjih pogovorov in tudi niso bili obveščani o njihovem poteku.³² Po nalogu prejšnjega finančnega ministra je polkovnik Atwood med svojim bivanjem v ZDA imel številna srečanja z ameriški bančniki in predstavniki drugih finančnih ustanov, da bi jugoslovanski vladi zagotovil ugodna komercialna posojila. Po prihodu v Beograd je seznanil finančnega ministra s sadovi svojih prizadevanj v ZDA, vendar je po 20. februarju dobil vtis, da "ni bilo več želje po ameriški finančni pomoči" in da "za ta del nalog misije vlada Kraljevine SHS ni več kazala nobenega interesa".³³ Novi finančni minister je samo enkrat zaprosil člane misije za posredovanje, ko je želel pridobiti informacije o vrednosti rudnika Ljubija in o njihovem mnenju glede koncesije. Glede na razmere je Atwood ocenil, da vlada Kraljevine SHS oziroma finančno

²⁸ Prav tam, box 8, file 11: pismo polkovnika Atwooda Jamesu A. Loganu 10. 3. 1920.

²⁹ Hoover Institution Archives, Stanford, European Technical Advisers, Records, 1918-1923, box 7, file 11: Končno poročilo Tehniške Misije v Kraljevini SHS, William G. Atwood.

³⁰ Mitranović, Brašić, n. d., str. 341-349.

³¹ Hoover Institution Archives, Stanford, European Technical Advisers, Records, 1918-1923, box 10, file 4: Pismo Atwooda Herbertu Hooveru v katerem ga seznanja s spremenjeno politiko jugoslovanske vlade, 14. 4. 1920; Arhiv SCG, Poslanstvo Kraljevine SHS u Vašingtonu (371), fascikla br. 19.

³² Hoover Institution Archives, Stanford, European Technical Advisers, Records, 1918-1923, box 7, file 11: Končno poročilo Tehniške Misije v Kraljevini SHS, William G. Atwood.

³³ Prav tam.

ministrstvo nista videla nobene koristi od dela misije v državi in zato tudi njenim članom nista omogočila razmer za uresničevanje sporazuma o ustanovitvi misije.³⁴ Celo več, na temelju poročil vodje Ameriške tehniške misije v Avstriji so zvedeli, da so bila njihova pisma cenzurirana in so nerazumljivo dolgo potovala, tudi ves mesec.³⁵ Ni bilo presenečenje, da je popoln polom nastopil tudi z dogovorjenim posojilom pri American War Department. Ne samo da je aktualna jugoslovanska vlada odklanjala že dogovorjene odplačilne roke, prezrla je tudi vse prejšnje dogovore o nabavi blaga in opreme prek urada European Technical Advisers in ubrala druge poti. Zaradi zamud je ameriška stran jugoslovanski vladi namenjeno blago in opremo za železniški in poštno-telegrafski promet prodala drugim evropskim državam. Tudi kredit za financiranje prevoza naročene opreme in blaga, ki je bil najet po priporočilu ameriške misije s posredovanjem urada European Technical Advisers, je bil odpovedan. Po Atwoodu je bila to povsem logična posledica dejstva, da je aktualna jugoslovanska vlada povsem odklanjala pomoč Ameriške tehniške misije v Beogradu.³⁶

Do maja 1920 je vladnemu kabinetu Stojana Protića uspelo povsem onemogočiti delo misije. Člani misije so se zato posvetili svetovalnemu delu s srbskimi podjetniki, ki so prihajali v njihovo beograjsko pisarno po napotke in nasvete ali konkretno pomoč o poteh in načinih obnove in zagona proizvodnje v njihovih proizvodnih obratih ali obnove lokalnih prometnic. Izkazalo se je, da je bilo to delo ameriške misije veliko bolj plodno kot sodelovanje z vlado, saj je poleg drugega tudi krepilo ugled in smisel dela ameriške misije v državi. Zadovoljstvo z delom na tej ravni je bil eden od razlogov, da so se člani misije odločili kljub neprijaznemu uradnemu odzivu vztrajati v Kraljevini SHS do konca s sporazumom določenega enoletnega roka. Povsem na lastno pest so potovali na območje južno od Beograda in si ogledovali stanje razrušenih mostov in železniških prog ter svetovali glede obnove. Zaradi tega je pravi "lokalni heroj" postal član misije, strojni inženir McMillan. Polkovnik Atwood je tako sredi maja pisal kolegom v New York: "Iz neuradnih virov mi je bilo dano vedeti, da sedanji kabinet, tako kot prejšnji, ni naklonjen našemu delu. To je razlog bojkota. Širijo se govorice, da bo kmalu oblikovan nov vladni kabinet z M. Vesnićem na čelu, torej z dosedanjim veleposlanikom v Parizu. On je že nekajkrat bival v ZDA, dobro govori angleško, njegova žena je Američanka. Tudi bivši prometni minister, s katerim se je začelo delo misije, naj bi se vrnil v kabinet kot predstavnik demokratov. /.../ Toda obstaja nevarnost, da bo sedanji prometni minister ostal na položaju. Če se bo to zgodilo, si v odvisnosti od razmer jemljem pravico predlagati prekinitve dela naše misije, ker bi bilo nadaljnje vztrajanje brezpredmetno in nekoristno. Preostane mi, da se jutri sestanem s princem prestolonaslednikom, čeprav dvomim da bi lahko on osebno kaj spremenil. /.../ Po tonu vašega telegrama se mi dozdeva, da imate vtis, da se jaz ne zavedam v zadostni meri vaše zadrege, v kateri ste se znašli (v dogovorih o najetju posojila pri American War Department - op. avt.). /.../ Želim vas prepričati, da je vzrok vseh naših in vaših težav politična nestabilnost in negotovost v tej državi. V kolikor z novo vlado ne bo bistvenega izboljšanja razmer,

³⁴ Prav tam.

³⁵ Prav tam, box. 8, file 3: pismo šefa Misije v Avstriji Causeya polkovniku Atwoodu, 1. 3. 1920.

³⁶ Prav tam, box 7, file 11: Končno poročilo Tehniške Misije v Kraljevini SHS, William G. Atwood.

potem sam ne vidim več upravičenih razlogov za naše vztrajanje. To deželo precej izkoriščajo Francozi in Angleži. Ena od angleško-francoskih družb, v kateri je udeležena tudi ameriška družba J.P. Morgan & Co., si močno prizadeva polastiti se verjetno najbogatejšega rudnika železa v Evropi. Ob tem pa nihče ne nudi vladi pomoč pri zaščiti njenih interesov".³⁷

Le dan kasneje so se Atwoodova pričakovanja uresničila. Vlada Stojana Protića je padla, novo vlado je oblikoval Milenko Vesnić. Istega dne se je Atwood sestal tako z novim predsednikom vlade Vesnićem kot prestolonaslednikom, Aleksandrom Karađorđevićem. Oba sta mu zagotovila polno podporo pri nadaljevanju dela misije. Toda slaba novica je bila, da Anton Korošec ostaja prometni minister. Atwood je ocenjeval, da je Korošec izjemno močna politična osebnost in da je težko nevtralizirati njegov vpliv.³⁸ Vendar se je izkazalo, da zagotavljanja uradnih oseb niso bila zama. Le pet dni kasneje, 22. maja 1920, je Anton Korošec povabil na srečanje člane misije, in to po več mesecih odkritega bojkota. Sestanek je potrdil sume vodje misije, kajti Korošec je kot bistveno oviro sodelovanja navedel bivšega ministra Draškovića. Po Korošču naj bi ravno on pripisoval European Technical Mission politične dimenzije in da za vsem skupaj stoji izjemno vplivni Herbert Hoover. Zanimiva je tudi Atwoodova cinična opazka, da je bil Korošec v strokovno-tehniškem smislu izjemno dobro pripravljen na sestanek glede na dejstvo, "da naj bi imel opravka s politično misijo".³⁹ Atwoodu je bilo več kot očitno, da je Korošec prevzal odgovornost za ignoriranje ameriške misije na predhodno demokratsko vlado.⁴⁰

Po tem sestanku je delo misije v Kraljevini SHS prešlo v tretjo, sklepno fazo. Delo je spet steklo in člani misije so znova dobili občutek o smiselnosti svojega dela pri nujenju pomoči jugoslovanski vladi pri postopkih obnove gospodarskega življenja. Atwood je tako že 14. junija 1920 pisal v New York: "Sprememba političnih in drugih razmer v državi daje upanje za prihodnost. Pred mesecem dni bi vam brez razmisleka predlagal odhod, saj tukaj nismo zaželeni. Po tem se je odnos do nas zelo spremenil, da obstaja možnost, da si celo zaželi podaljšanje našega bivanja".⁴¹ Upanje mu je dajalo dejstvo, da od skupno odobrene vsote 150.000 dolarjev za delo misije še vedno niso porabili dobrih 20.000 dolarjev, kar bi zadostovalo za do konca leta 1920. Vodje misij v Avstriji in na Poljskem so mu tudi zatrdili, da obstaja možnost dodatnega financiranja posameznih misij, če bi pristojne vlade izrazile željo po nadaljevanju dela tehniških misij v njihovih državah. Atwood je bil prepričan, da bi bili v primeru podaljšanja dela misije v Kraljevini SHS stroški znatno manjši, saj bi odpadla potovanja in stroški selitve. Hkrati pa je obljubljal, da bi stroške zmanjšal na minimum, saj bi samo v podaljšanju lahko bili priča rezultatom delovanja v prvem letu misije.⁴² Atwood je kmalu dobil odgovor nadrejenih iz New Yorka. Izkazalo se je, da razen omenjenih 20.000 dolarjev ni drugih sredstev, ki bi omogočila delovanje misije tudi po 1. oktobru 1920. Nadalje

³⁷ Hoover Institution Archives, Stanford, European Technical Advisers, Records, 1918-1923, box 10, file 8: pismo polkovnika Atwooda uradu European Technical Advicers v New Yorku, 16. 4. 1920.

³⁸ Prav tam, pismo Atwooda ameriškem delegatu v Parizu Jamesu Loganu, 17. 5. 1920.

³⁹ Prav tam, memorandum s sestanka American Technical Advicers s prometnim ministrom Antonom Koroščem, 22. 5. 1920.

⁴⁰ Prav tam.

⁴¹ Prav tam, pismo polkovnika Atwooda uradu European Technikal Advicers v New Yorku, 14. 6. 1920.

⁴² Prav tam.

je bil preostanek zneska zmanjšan še za stroške delovanja pisarne v New Yorku, tako da je misiji v Kraljevini SHS ostalo le še manj kot 9 tisoč dolarjev. S tem denarjem bi lahko ostali le še do konca leta 1920. Drugo možnost za podaljšanje misije v Kraljevini SHS so videli v državi sami. Vlada Kraljevine SHS naj bi izrazila željo po podaljšanju dela misije in svojo željo podkrepila z lastnimi sredstvi v višini 100.000 dolarjev. Vlada bi ta sredstva samo založila, saj bi kasneje iskali možnost izravnave teh sredstev prek kakega posojilnega aranžmaja. V takem primeru bi seveda vladi Kraljevine SHS vrnili denar.⁴³

Predlog o podaljšanju dela ameriške tehniške misije je bil dan v skrajno neugodnem trenutku tudi za vlado samo. Obremenjena z medstrankarskimi spori in spopadi, neskončnimi razpravami o volilni zakonodaji in konstituiranjem ustavodajnega parlamenta se jugoslovanska vlada ni odzvala na predlog. Zato je Atwood spet ponovil svoj predlog in ga v obliki pisma naslovil na vlado. Tokrat je ta reagirala, predsednik Milenko Vesnić je odgovoril, da "je Kraljevska vlada hvaležna misiji za uspešno delo in pomoč pri rekonstrukciji prometnic, vendar je mnenja, da današnje stanje železnic, po zaslugi izdatne in strokovne pomoči ameriških svetovalcev, omogoča konec misije".⁴⁴ Bilo je povsem očitno, da gre za prozorne izgovore. Pravi razlogi odpovedi gostoljubja ameriški misiji so bili druge. Pritisk politikov iz Radikalne stranke, notranjepolitična nestabilnost in nejasen odnos do ekonomije so bili pravi razlogi, predvsem pa nerazumevanje pomena hitre gospodarske obnove. Tako so ameriški svetovalci konec septembra 1920 zapustili Kraljevino SHS. O stvarnosti jugoslovanskih železnic je ilustrativno poročalo britansko veleposlaništvo konec leta 1921. V enem svojih poročil so zadržali, da "se v državi še zmeraj čutijo posledice neurejenega in neobnovljenega železniškega omrežja, kar onemogoča gospodarsko izrabo pretežnega dela gozdnega in rudniškega bogastva. /.../ Vozni park je nezadovoljiv in nezadosten, gospodarske družbe si težko zagotovijo prevoz blaga na trg ali z njega. /.../ Železniški nasipi so zaradi skoraj desetletnega nevezdrževanja v zelo slabem stanju in ne dovoljujejo hitrosti, ki bi presegla 20 oziroma 30 kilometrov na uro. Nujno bi bilo zamenjati na tisoče pragov, in čeprav jih proizvajajo v državi, ni bilo veliko narejenega na tem področju. Vlada in proizvajalci se namreč niso mogli sporazumeti o ceni. /.../ Osebe na železnicah je nezadostno izučeno in zaradi nizkih plač nezadovoljno in nemotivirano. /.../ To osebe tudi živi v slabih stanovanjskih razmerah, mnogi so bili nastanjeni kar v starih, za promet neuporabnih vagonih."⁴⁵

Člani Ameriške tehniške misije v Beogradu so v enem letu svojega bivanja in dela prepotovali približno 35 tisoč kilometrov po železnicah in rekah in okoli 50 tisoč kilometrov z avtomobili. Natančno so preiskali razmere v železniškem omrežju in tudi ponudili nekaj analiz in utemeljitev povezave Podonavja z Jadransko obalo. Napisali so na stotine strani elaboratov s podrobnimi načrti rekon-

⁴³ Prav tam, pismo urada European Technical Advisers v New Yorku polkovniku Atwoodu, 16. 7. 1920; iz tega pisma je razvidno da so vlade Avstrije, Poljske in Čehoslovaške iz lastnih sredstev omogočile podaljšanje dejavnosti tehniških misij v svojih državah.

⁴⁴ Prav tam, pismo Ministrskega sveta Kraljevine SHS polkovniku Atwoodu, 5. 8. 1920.

⁴⁵ Britanci o Kraljevini Jugoslaviji, Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921-1938, Knjiga prva (1921-1930), Arhiv Jugoslavije Beograd, Globus, Zagreb 1986, str. 79.

strukcije obstoječih in izgradnje novih železniških tras. Osebnostno so se angažirali pri vzpostavitvi rednega prometa na relaciji Beograd-Solun. Detajlno so se seznanili z razmerami v jugoslovanskih rudnikih in tudi o potencialnih zalogah in nujnosti ukrepanja za hitrejši razvoj, o čemer so napisali več kot petdeset poročil, tako rekoč o vsakem rudniku. Veliko so prispevali k razumevanju ameriške vlade in poslovnih krogov pri jugoslovanskih naročilih blaga in opreme. Organizirali so tudi obiske ameriških poslovnežev in vzpostavljanje poslovnih stikov. Vse to do sedaj ni bilo zabeleženo v srbskem zgodovinopisju. Tudi viri iz tega časa so na jugoslovanski strani skopi, kot da misija ni nikoli obstajala. O misiji ni sledi v nobeni uradni publikaciji državnih železnic, prav tako ne v uradnih monografijah o jugoslovanskem rudarstvu, pa tudi nobeno ekonomskozgodovinsko delo ne omenja dela in prispevka Ameriške tehniške misije v Beogradu.⁴⁶ Vlada Kraljevine SHS se članom misije ni nikoli zahvalila za njihovo delo, prav tako ni pokazala nobenega zanimanja za študije in elaborate ali vmesna in končna poročila, ki so nastali ob njenem delu. Tako se je to gradivo znašlo v sestavi arhivskega fonda European Technical Advisers v Hooverjevem arhivu kalifornijske univerze Stanford. Nedotaknjeno gradivo priča, da se jih razen piscev ni nikoli nihče dotaknil, kaj šele da bi jih prebral in upošteval. Pa vendar ostaja dejstvo, da je vladi Kraljevine SHS, tudi po zaslugi dela omenjene tehniške misije, uspelo pridobiti pri ameriški vladi t. i. "Blairovo posojilo", s katerim bi z novimi železniškimi programi povezali vzhodne jugoslovanske predele z Jadranskim morjem.

Iz srbsčine prevedel Žarko Lazarević

Vesna Aleksić

THE U.S. TECHNICAL MISSION TO THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES
1919-1920

S u m m a r y

The U.S. Technical Mission in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (Kingdom of SHS), operating since October 1919 until October 1920, was a part of the American assistance to Europe, demolished in World War I. Its task was to provide expert assistance to the government of Serbia and the newly established Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes with the renewal of railways and other traffic as well as with the reconstruction of the old mines and opening of new ones in its territory. Due to political instability and frequent government changes, the work of the mission members was rendered almost completely impossible. Unable to carry out the work they were, after all, paid to do, the mission members left the Kingdom of SHS after a one-year stay there. During their stay and work there, the personnel of the U.S. Technical Mission to Belgrade travelled approximately 35.000 kilometres of railways and rivers, as well as around 50.000 kilometres in cars. They completed detailed explorations of the railway network and offered some analyses and arguments for linking the Danube river region with the coast of Adriatic. They wrote hundreds of pages of elaborations, and made detailed reconstruction plans for the existing railway lines as well as plans for the construction of new ones. They were personally engaged in the establishment of regular traffic between Belgrade and Thessaloniki. They acquainted themselves in detail with the situation in the Yugoslav mines as well as

⁴⁶ Glej Milenković Petar: Istorija građenja železnica i železnička politika kod nas (1850-1935), Ministarstvo saobraćaja KJ, Beograd 1936; Jubilarna knjiga državnih železnica KJ, 1919-1929. Beograd 1929; Zbornik Jugoslavije i njenih banovina, gradova, srezova i opština, Saobraćajni uslovi, Beograd 1931, 125 str; 20 godina kulturnog i privrednog razvitka Kraljevine Jugoslavije. Beograd 1938; Jugoslavija na tehničkom polju 1919-1929. Zagreb 1929.

the potential resources and the necessity of taking measures for faster development, and wrote more than fifty reports in regard to this, practically about every mine. They contributed a lot to the understanding of the U.S. government and business circles, assisting with Yugoslav purchases of goods and equipment. They also organised visits of American businessmen and set up business relations. The government of the Kingdom of SHS never thanked the mission members for their work, nor has it shown any interest in the studies, elaborations, interim or final reports, created during its active period. Therefore these materials ended up in the archive collection European Technical Advisers in the Hoover Institution Archives at Stanford University, California. The untouched materials indicate that nobody touched them except for those who wrote them, let alone read them and take them into consideration. However, a fact remains that the government of the Kingdom of SHS, also thanks to the work of this technical mission, managed to acquire the so-called "Blair Loan" from the U.S. government, in order to connect the eastern Yugoslav regions with the Adriatic Sea with new railway programmes.

1.01
Prejeto 29. 4. 2008

UDK 296.1(497.4)"1867/1941"

Andrej Pančur*

Teritorialni obseg judovskih verskih občin na ozemlju sedanje Slovenije pred drugo svetovno vojno**

IZVLEČEK

Nastanek in teritorialni obseg judovskih verskih občin na ozemlju sedanje Slovenije je bil pred drugo svetovno vojno neločljivo povezan z naselitveno strukturo judovskega prebivalstva na tem ozemlju. Prve judovske verske občine so tako nastale pod okriljem Ogrske v Prekmurju (Lendava, Murska Sobota in začasno v Beltincih), kjer so se Judi začeli bolj množično naseljevati že od konca 18. stoletja. Na Kranjskem in slovenskem delu Štajerske so se Judi začeli za stalno naseljevati šele po letu 1867 in so bili leta 1893 priključeni judovski verski občini v Gradcu. Po nastanku Jugoslavije so se nekdanji kranjski Judi priključili judovski verski občini v Zagrebu, nekdanji štajerski Judi pa judovski verski občini v Varaždinu. Avtor članka nato natančno analizira priključitev teh Judov k judovski verski občini v Murski Soboti leta 1929 in odpore, ki so se pri tem porajali.

Ključne besede: Slovenija, habsburška monarhija, Jugoslavija, Judi, verske občine, zakonodaja, emancipacija

ABSTRACT

TERRITORIAL SCOPE OF JEWISH RELIGIOUS COMMUNITY IN THE TERRITORY OF TODAY'S SLOVENIA BEFORE WORLD WAR II

The formation and territorial scope of Jewish religious communities in the territory of today's Slovenia was, before World War II, inseparable from the settlement structure of the Jewish population in this area. Thus the first Jewish communities formed in the context of Hungary in the Prekmurje region (Lendava, Murska Sobota and, temporarily, Beltinci), where Jews had been settling in more significant numbers ever since the end of the 18th century. In the Carniola and Lower Styria community, Jews only started settling permanently after 1867, and in 1893 they were included in the Jewish in Graz. After Yugoslavia has been formed, the former Kranjska region Jews joined the Jewish in Zagreb, while the former Štajerska region Jews joined the Jewish in Varaždin. The author of this article carries out a very precise analysis of how these Jews were annexed to the Jewish in Murska Sobota in 1929 and of the resistance that this annexation caused.

Key words: Slovenia, Habsburg Monarchy, Yugoslavia, Jews, religious congregations, legislation, emancipation

* Dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, e-mail: pancur.andrej@inz.si

** Projekt št. V5-0259 je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna. / The authors acknowledge the financial support from the state budget by the Slovenian Research Agency (Project No. V5-0259).

Za časa Marije Terezije in Jožefa II. je bilo s kodifikacijo judovskega prava v avstrijskih deželah urejeno področje avtonomije judovskih občin. V judovski občini je moralo biti najmanj 13 Judov moškega spola, ki so bili starejši od 13 let. V naslednjih desetletjih so se judovske verske občine vzpostavile le v Galiciji, na Moravskem, na Češkem, v Trstu, Vorarlbergu in naposled še na Dunaju.¹ Toda po organizacijski plati judovske občine niso imele nobene enotne oblike. Statuti mnogih občin celo niso bili odobreni s strani državnih oblasti. Čeprav je temeljni državljanski zakon z dne 21. decembra 1867 judovskim verskim družbam v avstrijski polovici habsburške monarhije zagotavljal avtonomijo, je bilo razmere v judovskih verskih občinah vseeno treba še zakonsko urediti. Pri tem je država v avstrijski polovici habsburške monarhije hotela vse Jude na območju posamezne verske občine priključiti samo tej občini ne glede na občutne razlike med ortodoksnimi in reformističnimi Judi ter med Aškenazi in Sefardi.²

Po dveh letih burnih razprav v avstrijskem državnem zboru³ je bil 21. marca 1890 naposled sankcioniran zakon o ureditvi zunanjih pravnih razmerij judovskih vernikov v avstrijski polovici habsburške monarhije. Ta razmerja so urejale judovske verske občine, katerih naloga je bila, da primerno skrbijo za verske potrebe svojih članov in da v ta namen vzdržujejo in razvijajo potrebne ustanove. Vsaka judovska verska občina je zajemala krajevno zamejeno področje, na katerem ni smela obstajati nobena druga judovska verska občina. Vsak Jud je bil član tiste judovske verske občine, na območju katere je imel stalno prebivališče. Judovsko versko občino so lahko ustanovili le tam, kjer so imeli na razpolago dovolj denarnih sredstev, potrebnih bogoslužnih ustanov in zavodov in kjer so lahko vzdrževali potrebno versko osebje in zagotavljali reden verski pouk.⁴

Ko je bil tako leta 1890 za območje avstrijske polovice habsburške monarhije sprejet zakon o judovskih verskih občinah, je na območju sedanje Slovenije živelo razmeroma malo Judov. Po izgonu Judov iz Štajerske in Koroške leta 1497 ter iz Kranjske leta 1515⁵ se namreč Judi v teh deželah vse do leta 1867 tako rekoč niso več smeli stalno naseljevati.⁶ Judi so se občasno sicer naseljevali tudi v teh krajih, vendar si pri tem niso uspeli pridobiti stalnega prebivališča in so se po navadi tudi zadrževali le krajši čas. Šele s sprejetjem državnega temeljnega zakona o splošnih

¹ Wolfdieter Bihl: Die Juden. V: Die Habsburgermonarchie 1848-1918: knjiga III/2: Die Völker des Reiches. Wien 1980, (dalje Bihl, Die Juden) str. 896-897. Judovska verska občina v Gradcu je bila ustanovljena šele leta 1869.

² Albert Lichtblau: Integration, Vernichtungsversuch und Neubeginn - Österreichisch-jüdische Geschichte 1848 bis zur Gegenwart. V: Geschichte der Juden in Österreich. Wien 2006, str. 457-458.

³ Kolmer, Gustav: Parlament und Verfassung in Österreich: 4. del : 1885-1891. Graz 1978, str. 165.

⁴ Reichsgesetzblatt für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder (RGI), 15. april 1890, št. 18, str. 109-113, Gesetz vom 21. März 1890, betreffend die Regelung der äußeren Rechtsverhältnisse der israelitischen Religionsgesellschaft, št. 57.

⁵ Eveline Brugger: Von der Ansiedlung bis zur Vertreibung - Juden in Österreich im Mittelalter. V: Geschichte der Juden in Österreich, str. 224-227; Elisabeth Schögggl - Ernst: Die Vertreibung der Juden aus Steiermark, Kärnten und Krain am Ende des Mittelalters : Quellen und Geschichte. V: Časopis za zgodovino in narodopisje, 2000, št. 1, str. 299-314; Wilhelm Wadl: Zur Geschichte der Juden in Kärnten im Mittelalter. V: Časopis za zgodovino in narodopisje, 2000, št. 1, str. 103-105; Vlado Valenčič: Židje v preteklosti Ljubljane. Ljubljana 1992, str. 24-28.

⁶ Edina izjema je bilo kratkotrajno obdobje francoskih Ilirskih provinc (1809-1814), ko se je v Ljubljani naselilo nekaj Judov, od katerih so se tisti, ki so ostali, v naslednjih desetletjih pokristjanili. Po vrnitvi Ilirskih provinc v habsburško monarhijo je bila znova vzpostavljena prepoved stalnega naseljevanja judovskega prebivalstva. Glej: Valenčič, Židje v preteklosti Ljubljane, str. 43-50.

pravicah državljanov z dne 21. decembra 1867, ko je bila med drugim dosežena popolna emancipacija judovskega prebivalstva, se je to lahko polnopravno naseljevalo tudi na Štajerskem, Kranjskem in Koroškem.⁷ Leta 1890 je tako na Spodnjem Štajerskem prebivalo 192 Judov, na Kranjskem samo 89 Judov, na sedanjem slovenskem Koroškem pa judovskega prebivalstva tako rekoč sploh ni bilo. Glavnina judovskega prebivalstva v teh deželah je živela zunaj območja sedanje Slovenije, zlasti v Gradcu, kjer je npr. leta 1890 živelo 1255 Judov, leta 1910 pa celo 1971.⁸ Po vrhu vsega je bila večina judovskega prebivalstva v slovenskih delih teh dežel navzoča le začasno. Ker v kraju bivanja niso imeli domovinske pravice, tudi niso mogli postati člani judovske verske občine, kjer so prebivali.

Relativno šibka in neenakomerna poseljenost Štajerske, Koroške in Kranjske z judovskim prebivalstvom je po letu 1890 odločilno vplivala na določitev območij bodočih judovskih verskih občin. Ker je bilo v roku treh let treba urediti ozemeljski obseg judovskih verskih občin, je ministrstvo za uk in bogočastje 18. marca 1893 izdalo uredbe za Štajersko, Kranjsko in Koroško, po katerih so s 1. julijem 1893 vsi Judi v teh deželah postali člani judovske verske občine v Gradcu.⁹

Med kranjskimi in koroškimi Judi ta odločitev ni bila sprejeta z odobravanjem. Kranjski Judi so bili namreč pred tem glede vodenja matičnih knjig, sklepanja zakonskih zvez in drugih zakonskih zadev vezani na judovsko versko občino v Trstu. Zato je takratnih dvanajst stalno naseljenih ljubljanskih Judov še naprej hotelo ostati v sklopu tržaške judovske občine. Toda temu so odločno nasprotovali prav tržaški Judi. Zato so se najprej hoteli povezati s koroškimi Judi in skupaj z njimi ustanoviti versko občino. Ti so že leta 1887 v Celovcu ustanovili judovsko versko društvo, ki pa je bilo relativno slabo obiskano. Ker se je kmalu izkazalo, da združitev kranjskih in koroških Judov ne bi omogočila vzpostavitve normalno delujoče verske organizacije, so kranjski Judi pristali na pridružitve h graški judovski verski občini, pod katero so spadali vsi štajerski Judi. Nazadnje so morali popustiti tudi koroški Judi.¹⁰

Avstrijski zakon o judovskih verskih občinah iz leta 1890 je predvideval tudi plačevanje verskega davka, iz katerega so judovske verske občine financirale svoje delovanje. Zakon ni določal višine verskega davka. Višino davka so si določale verske občine, pri čemer so v statutarjih določilih zamejile najvišjo in najnižjo mejo višine davka. V graški verski občini je tako najnižji prispevek najprej znašal 12 goldinarjev in najvišji 200 goldinarjev. Ob menjavi valute iz goldinarjev v krone so leta 1900 najnižje prispevke zmanjšali na 12 kron oziroma 6 nekdanjih goldinarjev, najvišje pa so zvišali na celo 600 kron oziroma 300 nekdanjih goldi-

⁷ RGBl, 1867, št. LXI, str. 394-396, Staatsgrundgesetz vom 21. December 1867, über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder, št. 142.

⁸ Marko Zajc: Judovsko prebivalstvo z območja današnje Slovenije v avstrijski polovici habsburške monarhije. V: Premoženski in civilno-pravni položaj slovenskih Judov v 20. stoletju : neobjavljen elaborat. Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 2008 (dalje Zajc, Judovsko prebivalstvo).

⁹ Landesgesetz- und Verordnungsblatt für das Herzogthum Steiermark, 15. april 1893, št. 6, str. 15, Verordnung des Ministeriums für Cultus und Unterricht vom 18. März 1893, Zahl 19.361 ex 1892, betreffend die Feststellung und Abgrenzung des Sprengels der israelitischen Cultusgemeinde in Graz und die Zuweisung der in den Herzogthümern Steiermark, Kärnten und Krain wohnenden Israeliten zu dieser Cultusgemeinde, št. 8.

¹⁰ Valenčič, Židje v preteklosti Ljubljane, str. 62-64. Koroški Judi so nato leta 1895 razpustili judovsko versko društvo, svojo lastno versko občino pa so dobili šele leta 1923. Glej August Walzl: Die Juden in Kärnten und das Dritte Reich. Klagenfurt 1987, str. 1-70; Wilhelm Wadl: Spuren jüdischen Lebens in Kärnten vom Mittelalter bis zur Gegenwart : Ausstellungskatalog. Klagenfurt 2003, str. 7.

narjev. To niso bili majhni denarni zneski. Ljubljanski Judi so npr. konec 19. stoletja plačevali med 27 in 60 goldinarjev verskega davka. Zato ne preseneča, da Judi zunaj občinskega središča v Gradcu niso bili ravno navdušeni nad plačevanjem verskega davka, saj tako rekoč niso imeli nobenih večjih koristi od ustanov, ki so jih sofinancirali (npr. sinagoga in verska šola v Gradcu).¹¹

Judi na Primorskem so bili člani močnih judovskih skupnosti v Gorici in predvsem v Trstu. Za razliko od Štajerske, Koroške in Kranjske Judi niso bili nikoli pregnani iz Trsta, Istre ter Goriške in Gradišanske, temveč so tu živeli skoncentrirano v večjih mestnih središčih. V Trstu je tako leta 1890 živel 4708 Judov in leta 1910 celo že 5498, v Gorici pa je tega leta živel 252 Judov. Pri tem je na ozemlju sedanje Slovenije živel le malo Judov. Leta 1910 je tako v sodnem okraju Koper živel 10 Judov, v Kanalu 2 Juda, v okraju Gorica okolica pa 10 Judov.¹² Judi z Goriške so pri tem spadali pod judovsko versko občino v Gorici, istrski Judi pa pod judovsko versko občino v Trstu.

Tudi na Ogrskem so si že dolgo časa, vse od leta 1792, prizadevali reformirati organiziranost judovskih verskih občin. V tem pogledu je bil na Ogrskem zelo pomemben spor med ortodoksnim in reformističnim judovstvom. Leta 1871 so večinski reformisti ustanovili svojo centralistično usmerjeno organizacijo judovskih občin, manjšinski ortodoksni Judi pa so ustanovili svojo centralno organizacijo. Majhen del Judov je organiziral svoje verske občine. Leta 1900 je bilo na Ogrskem 560 matičnih judovskih občin in 1718 podružničnih občin, na Hrvaškem pa je bilo npr. leta 1913 25 judovskih občin.¹³

V tem času so v Prekmurju nastale tri judovske verske občine, skozi katere se je prav tako izražala naselivitvena struktura prekmurskih Judov. Posamezni Judi so se v Prekmurju naseljevali že v 18. stoletju, bolj množično pa šele po sprejetju tolerančnega patenta Jožefa II. z dne 31. marca 1783 in dekreta Leopolda II. za Jude na Ogrskem. Podobno kot v avstrijski polovici habsburške monarhije so prišli Judi na Ogrskem in s tem v Prekmurju do dolgo želene emancipacije šele leta 1867, z nastankom dualistične Avstro-Ogrske. Z zakonskim členom XVII iz leta 1867 so bili judovski prebivalci Ogrske glede vseh državljskih in političnih pravic razglašeni za enakopravne krščanskim prebivalcem. Leta 1868 so bili nato dovoljeni verski prestopi, šele leta 1895 pa je bila zakonsko uveljavljena enakopravnost in reciprociteta vseh veroizpovedi, s čimer je bila uveljavljena splošna verska svoboda. Za razliko od avstrijske polovice monarhije je šla Ogrska še veliko dlje in je uvedla obvezno civilno poroko.¹⁴ Od leta 1778, ko je bilo v Prekmurju samo 14 Judov, se je število judovskega prebivalstva tako v dobrem stoletju do leta 1889 dvignilo na 1107. Tega leta je bilo v Prekmurju zabeleženo največ judovskega prebivalstva v celotni njegovi zgodovini, nato pa je njegovo število začelo upadati. Leta 1910 jih je bilo tako še 1000. Najbolj močno je bilo judovsko prebivalstvo navzoče v obeh prekmurskih mestnih središčih, v Lendavi in Murski Soboti. V vsakem od teh dveh mestnih središč je živel približno tretjina prekmurskega

¹¹ Prim. Valenčič, *Židje v preteklosti Ljubljane*, str. 64.

¹² Zajc, *Judovsko prebivalstvo*.

¹³ Bihl, *Die Juden*, str. 901-902.

¹⁴ Rolf Fischer: *Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn 1867-1939: Die Zerstörung der magyarisch-jüdischen Symbiose*. München 1988, str. 28-32; Friedrich Gottas: *Ungarn im Zeit des Hochliberalismus: Studien zur Tisza-Ära (1875-1890)*. Wien 1976, str. 162-164; Bihl, *Die Juden*, str. 895-896.

judovskega prebivalstva. Za razliko od ostalega slovenskega ozemlja so bili Judi v Prekmurju močno navzoči tudi v vaseh. Do konca 19. stoletja so bili tako Beltinci eno od najpomembnejših središč judovstva na ozemlju sedanje Slovenije, kjer je na višku poselitve leta 1889 živelo celo 152 Judov.¹⁵

Prva judovska občina v Prekmurju je tako nastala v Lendavi, kjer so se Judi najprej začeli bolj množično naseljevati. Prvi verski prostori so bili urejeni v zasebni hiši že v drugi polovici 18. stoletja. Judovska verska skupnost je nastala leta 1837. Versko življenje se je najprej odvijalo v najeti hiši; leta 1847 so hišo odkupili in jo preuredili v sinagogo. 1850 so začeli voditi matično knjigo, ki pa je bila v času holokavsta leta 1944 (žal) uničena. Ker je verska skupnost v naslednji desetletjih vedno bolj naraščala, so leta 1866 na mestu stare sinagoge začeli graditi novo (80 sedežev za moške in 60 za ženske). Leta 1908 so sinagogo povečali in prenovili. Tega leta so obnovili tudi poslopje šolske stavbe, ki je bila zgrajena že leta 1845. V njej so uredili stanovanje za rabina in dve učilnici. Judovska verska občina je namreč vzdrževala zasebno šolo vse do njene ukinitve leta 1921, ko so judovski šolarji morali začeti obiskovati državne šole. Lendavska judovska občina je vzdrževala lastno pokopališče v Dolgi vasi, kjer so svoje mrtve pokopavali vse od leta 1850. Lendavski Judi so bili tudi člani verskega dobrodelnega društva Hevre kadiš.¹⁶

Druga pomembna judovska verska občina v Prekmurju je nastala v Murski Soboti. Tudi tu so imeli Judi molilnico najprej v zasebni hiši. Prvič je bila omenjena leta 1860. Na mestu stare razpadajoče molilnice na Lendavski ulici so 31. avgusta 1908 svečano blagoslovili novo, veliko večjo sinagogo. Od 19. stoletja je judovska občina tudi v Murski Soboti vzdrževala pokopališče, prav tako pa so imeli organizirano tudi judovsko šolo.¹⁷

Tretja judovska verska občina je nekaj časa obstajala v Beltincih. Okoli leta 1860 so Judi v Beltincih ločili od judovske verske občine v Lendavi in ustanovili svojo lastno versko občino. Takrat so tudi sezidali sinagogo. Toda po letu 1890 je število Judov v Beltincih vedno bolj upadalo, dokler ni po prvi svetovni vojni padlo le na nekaj oseb. Preostali Judi so zopet postali člani judovske verske občine v Lendavi. Zaradi premajhnega števila vernikov in pomanjkanja denarnih sredstev je sinagoga vedno bolj propadala. Občina Beltinci je tako 21. marca 1938 opozorila okrajno načelstvo v Lendavi, da je "sinagoga v stanju razpadanja", zaradi česar naj okrajno načelstvo na primeren način opozori judovsko versko občino v Lendavi, da mora "odstraniti razpadajočo sinagogo iz varnostnih in urbanističnih razlogov".¹⁸ Kmalu nato so sinagogo podrli.¹⁹

¹⁵ Kuzmič, Franc: Podjetnost prekmurskih Židov. V: Znamenje, 1989, št. 2, str. 172, 178; Andrej Pančur: Judi v Prekmurju. V: Premoženski in civilno-pravni položaj slovenskih Judov v 20. stoletju.

¹⁶ Marija Gašpar, Beata Lazar: Židje v Lendavi. Lendava 1997, str. 36-68.

¹⁷ Darja Keréc: Judi v Murski Soboti v letih 1934-1954. V: Časopis za zgodovino in narodopisje, 2000, št. 4, (dalje Keréc, Judi v Murski Soboti) str. 592-593; Franc Kuzmič: Naselitev židov v Prekmurju in njihov razvoj do konca prve svetovne vojne. V: Evangeličanski koledar, 1993, str. 120-123; Darja Keréc: Sóbota na prelomu 19. in 20. stoletja. V: Borec, 2004, str. 114-116.

¹⁸ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Kraljeva banska uprava Dravske banovine, Upravni oddelek (AS 68), f. 7-9/1938, št. 10579.

¹⁹ Bojan Zadavec: Beltinci. V: Judi in antisemitizem v Sloveniji. Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana [online], <http://www.inv.si/psja/spomin/beltinci.htm>, (30. 1. 2007, 13:22).

* * *

Po razpadu habsburške monarhije so bili štajerski in kranjski Judi, ki so po novem živeli na območju jugoslovanske države, z državno mejo ločeni od svojega verskega središča v Gradcu. Zato so se nekateri ljubljanski Judi že od začetka leta 1919 zavzemali za priključitev k najbližji veliki judovski verski občini v novi državi, in sicer k zagrebški. S tem je soglašala tako narodna vlada kot vsi ljubljanski Judi, ki so se odzvali na anketo ljubljanskega mestnega magistrata. V začetku leta 1921 so bili tako ljubljanski Judi priključeni k judovski verski občini v Zagrebu. Za poverjenika ljubljanske naselbine je bil izbran trgovec Adolf Lorant. Pri njem so morali ljubljanski Judi prijaviti rojstva, poroke in smrti, zagrebška verska občina pa je skrbelo za verske funkcije in verski pouk otrok.²⁰ Po pričevanju ljubljanskega trgovca Karla Bolaffioja s konca leta 1927 pa razmere nikakor niso bile idealne: "Dokler smo spadali pod Gradec (pred vojno), smo imeli za otroke verski pouk, danes nimamo tega. Verski pouk za otroke je potreben in bi bilo tozadevno treba nekaj ukreniti."²¹ Za razliko od ljubljanskih Judov so se štajerski Judi priključili judovski verski občini v Varaždinu. Leta 1928 je bilo v tej občini včlanjeno 38 Judov s Štajerske, h katerim je treba prišteti še njihove žene in mladoletne otroke.²² Glede na popis prebivalstva iz leta 1921 je bilo takrat na slovenskem Štajerskem vsega skupaj 207 judovskih vernikov, od tega največ v Mariboru (64), Ptujju (28) in Celju (26). Nasprotno so na nekdanjem Kranjskem takrat živeli 104 judovski verniki, od tega velika večina (96) v Ljubljani.²³

Na ozemlju mariborske oblasti so v tem času že obstajale tri judovske verske občine s sedeži v Murski Soboti, Lendavi in Čakovcu. Na ozemlju sedanje Republike Slovenije sta bili torej verski občini v Murski Soboti in Lendavi, katerih ozemeljski obseg se je ujemal z soboškim in lendavskim okrajem. Prva je imela 320 in druga 322 vernikov,²⁴ kar se je približno ujemalo s številom judovskega prebivalstva po popisu iz leta 1921 (skupaj v Prekmurju 624).²⁵ Število judovskega prebivalstva v Prekmurju se je predvsem iz gospodarskih razlogov manjšalo že od konca 19. stoletja, iz političnih razlogov pa se je po prvi svetovni vojni še dodatno občutno zmanjšalo.²⁶ Judovsko prebivalstvo v Prekmurju je imelo za razliko od ostalega judovskega prebivalstva z ozemlja sedanje Slovenije, med katerimi je bilo veliko začasnih prebivalcev, v veliki večini urejeno stalno bivališče.

Čeprav naj materialni položaj judovske občine v Murski Soboti pred letom 1928 ne bi bil "baš najboljši",²⁷ stanje v Murski Soboti v primerjavi z Lendavo vseeno ni bilo slabo: "Ne le velikost, oblika in pa estetična zunanost in notranjost sinagoge v Murski soboti se ne da skoro niti primerjati z ono v Dolnji Lendavi.

²⁰ Valenčič, Židje v preteklosti Ljubljane, str. 66.

²¹ ARS, AS 68, f. 29-2/1924-31, št. 730, Izraeliti mariborske in ljubljanske oblasti, inkorporacija v izraelsko cerkveno občino Murska Sobota, 10. 12. 1927.

²² ARS, AS 68, f. 29-2/1924-31, št. 310/15, Priklonitev izraelotov v Sloveniji verski občini v Murski Soboti, 13. 6. 1928.

²³ Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januarja 1921 god. Sarajevo 1932, str. 292-345

²⁴ ARS, AS 68, f. 29-2/1924-31, št. 7815/36, Štetje pripadnikov poedinih veroizpovedi 1930; št. 310/15, Priklonitev izraelotov v Sloveniji verski občini v Murski Soboti, 13. 6. 1928.

²⁵ Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januarja 1921, str. 292-345.

²⁶ Andrej Pančur: Judovsko prebivalstvo v jugoslovanski državi. V: Premoženski in civilno-pravni položaj slovenskih Judov v 20. stoletju.

²⁷ ARS, AS 68, f. 29-2/1924-31, št. 310/15, Priklonitev izraelotov v Sloveniji verski občini v Murski Soboti, 13. 6. 1928.

Tudi, kar se tiče župnišča, je ono v Murski soboti veliko udobnejše in prostranejše, kot v Dolnji Lendavi, kjer stanuje rabin v sorazmerno slabem poslopju bivše izr. verske šole, dočim stanuje kantor v eni zasebni hiši. V Dolnji Lendavi tudi manjka nadkantor, katero mesto je v Murski Soboti zasedeno. Istotako se vršijo obrezovanja po funkcionarjih v Murski soboti za celo Prekmurje."²⁸

Toda s pravnega stališča pristop štajerskih in kranjskih Judov k judovskima verskima občinama v Zagrebu in Varaždinu ni bil izveden v skladu s takrat še vedno veljavnim avstrijskim zakonom z dne 21. marca 1890. Glede na sedmi paragraf tega zakona bi morala država odobriti vsako spremembo ozemeljska obsega judovskih verskih občin.²⁹ Judi iz nekdanje Kranjske in Štajerske, ki jih je državna meja ločila od njihovega prejšnjega verskega središča v Gradcu, so se tako sicer pravilno odločili, da ne morejo več pripadati judovski verski občini zunaj konkretnega državnega ozemlja, vendar bi njihovo priključitev judovskima verskima občinama v Varaždinu in Zagrebu morala pred tem odobriti pristojna državna oblast. Slednja je tako novo ureditev samo dopuščala, zakonsko pa je vsa stvar še vedno čakala na primerno ureditev.³⁰ Predstavniki judovske občine v Murski Soboti so kmalu zaznali priložnost in 27. avgusta 1927 zaprosili velikega župana mariborske oblasti, naj se zavzame za priključitev judovskih vernikov iz mariborske in ljubljanske oblasti k njihovi verski občini.³¹

Toda tej nameri so se ljubljanski in štajerski Judi odločno uprli. V prvi polovici leta 1928 so tako ljubljanski Judi kot ljubljanski mestni magistrat in veliki župan ljubljanske oblasti nasprotovali pobudi judovske verske občine iz Murske Sobote.³² Hkrati so se ljubljanski Judi na svojem sestanku 13. maja 1928 nenadoma odločili, da je treba urediti neurejene razmere glede rednega verskega pouka njihovih otrok, kar bi bilo po njihovem mnenju veliko lažje in predvsem ceneje storiti v okviru zagrebške judovske verske občine kot pa v okviru soboške.³³ Soboški pobudi so nasprotovali tudi štajerski Judi in judovska verska občina v Varaždinu, judovski verski občini v Lendavi³⁴ in Čakovcu, ki sta prav tako ležali na ozemlju mariborske oblasti, pa sta se zavzemali, da te Judi preprosto priključijo njima. Pristojni uradnik mariborske oblasti Malešič je ob tem poročal verskemu ministrstvu v Beograd: "Očividno je, da igra pri vsej stvari materialno vprašanje največjo vlogo. Izraelitska [judovska, op. A. P.] verska občina v Murski Soboti bi si rada povečala svoje dohodke z včlanjenjem vseh izraelitov iz Slovenije. Interesenti sami se pa temu protivijo, ker jim članstvo pri verskih občinah v Varaždinu odnosno Zagrebu nalaga manjša bremena in tudi prometnih zvez bolj gravitirajo v Varaždin

²⁸ ARS, AS 68, f. 29-1/1924-1934, št. 7002/1930, št. 3902, Sreski poglavar v Dolnji Lendavi velikemu županu mariborske oblasti, 13. 6. 1928.

²⁹ RGBl, 15. april 1890, št. 18, str. 110, Gesetz vom 21. März 1890, betreffend die Regelung der äußeren Rechtsverhältnisse der israelitischen Religionsgesellschaft, št. 57.

³⁰ ARS, AS 68, f. 29-2/1924-31, št. 310/15, Priklopitev izraelitov v Sloveniji verski občini v Murski Soboti, 13. 6. 1928.

³¹ ARS, AS 68, f. 29-2/1924-31, št. 475/1, Izraeliti mariborske in ljubljanske oblasti, inkorporiranje v izraelsko versko občino Murska Sobota, 29. 8. 1927.

³² ARS, AS 68, f. 29-2/1924-31, št. 4980, Priklopitev izraelitvo v Sloveniji verski občini v Murski Soboti, 16. 2. 1928.

³³ ARS, AS 68, f. 29-2/1924-31, št. 9297, Evidenca šoloobveznih otrok izraelitske vere, 22. 5. 1928.

³⁴ ARS, AS 68, f. 29-1/1924-1934, št. 7002/1930, št. 3902, Sreski poglavar v Dolnji Lendavi velikemu županu mariborske oblasti, 13. 6. 1928.

in Zagreb ko v Mursko soboto, ki leži na periferiji mariborske oblasti."³⁵ V tem času materialni položaj judovskih vernikov v Murski Soboti resnično ni bil zadovoljiv. Prav zaradi previsokih verskih davkov naj bi se soboški Judi potegovali za pritegnitev ostalih Judov s slovenskega ozemlja k njihovi verski občini. S tem bi si olajšali svoje davčno breme.³⁶

Želja ljubljanskih Judov, da naj soboška občina odstopi "od nadaljnjih poizkusov prisiljene priklopitve",³⁷ se ni uresničila. Minister za vere je 28. avgusta 1928 izdal uredbo, po kateri lahko od 1. januarja 1929 na ozemlju ljubljanske in mariborske oblasti, z izjemo okrajev Čakovec, Dolnja Lendava in Prelog, obstaja samo ena judovska verska občina, in sicer s sedežem v Murski Soboti. Vsi Judi, ki so živeli na slovenskem Štajerskem, Koroškem in Kranjskem ter v okraju Murska Sobota, so tako postali pripadniki judovske verske občine v Murski Soboti.³⁸

7. novembra 1928 je judovska verska občina iz Murske Sobote prosila velikega župana mariborske oblasti, da naj naroči sreskim poglavarjem mariborske oblasti, naj popišejo Jude na svojem območju. Te podatke so namreč soboški Judi nujno potrebovali, če so hoteli januarja 1929 sklicati občni zbor judovske občine, na katerem bi konstituirali novo judovsko versko občino Murska Sobota v njenem razširjenem sestavu. Veliki župan je 20. novembra 1928 z okrožnico naročil sreskim poglavarjem in mestnim magistratom, naj želene podatke pošljejo neposredno sreskemu poglavarju v Mursko Soboto, ta pa naj jih posreduje judovski verski občini v Murski Soboti. Vendar judovska verska občina teh podatkov ni dobila tako hitro, kot bi si jih želela. Zato se je konec leta 1928 znova obrnila na velikega župana mariborske oblasti, naj jim priskoči na pomoč.³⁹

Medtem ko so se soboški Judi vneto pripravljali na ustanovitev nove judovske verske občine, pa njihovi nasprotniki še niso vrgli puške v koruzo. Kljub jasno izraženemu stališču ministrske uredbe z dne 28. avgusta 1928, da je kranjskih in štajerskih Judov premalo, da bi lahko tvorili samostojno versko občino,⁴⁰ so 14. januarja 1929 Judi s stalnim bivališčem v okrajih Ptuj, Ormož, Ljutomer, Maribor, Celje in Ljubljana naslovili na velikega župana mariborske oblasti v Mariboru prošnjo za ustanovitev samostojne judovske verske občine s sedežem v Mariboru. Že dva tedna kasneje so to svojo vlogo še dodatno dopolnili. V akcijskem odboru, ki je organiziral pobudo za ustanovitev samostojne judovske verske občine v Mariboru (za sreze Ptuj, Ormož, Ljutomer, Maribor, Celje in Ljubljano), so bili ugledni in premožni člani judovske skupnosti, ki so bili zainteresirani za takšno udejstvovanje (Miroslav Ausch iz Maribora, Karol Preis iz Maribora, Jakob Mandil iz Maribora, Josip Kudiš iz Maribora, Marko Rosner iz Maribora, Ignac Sonnen-

³⁵ ARS, AS 68, f. 29-2/1924-31, št. 310/15, Priklopitev izraelotov v Sloveniji verski občini v Murski Soboti, 13. 6. 1928.

³⁶ Keréc, Judi v Murski Soboti, str. 597; Franc Kuzmič: Pregled cerkvene uprave v Prekmurju. V: Časopis za zgodovino in narodopisje, 1989, št. 2, str. 156-157.

³⁷ ARS, AS 68, f. 29-2/1924-31, št. 9297, Zapisnik, 13. maj 1928.

³⁸ Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti, 25. oktober 1928, št. 100, str. 688, Razglas velikega župana mariborske oblasti 342; ARS, AS 68, f. 29-2/1924-31, št. 310/16, Ministarstvo vera, 28. avgust 1928; št. 310/15, Priklopitev izraelitov v Sloveniji verski občini v Murski Soboti; št. 310/16, Izraeliti mariborske in ljubljanske oblasti, inkorporacija v izraelitsko versko občino v Murski soboti.

³⁹ ARS, AS 68, f. 29-2/1924-31, št. 5087/1930, Izraelitska verska občina, Murska Sobota, Veliki župan mariborske oblasti, 29. 12. 1928.

⁴⁰ Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti, 25. oktober 1928, št. 100, str. 688, Razglas velikega župana mariborske oblasti 342; ARS, AS 68, f. 29-2/1924-31, št. 310/16, Ministarstvo vera, V. br. 9700, 28. avgust 1928.

schein iz Ptuja, Leo Kudiš iz Celja, Adolf Lorant iz Ljubljane in Feliks Moskovič iz Ljubljane). Že iz prevladujočega položaja mariborskih Judov lahko razberemo, da so imeli prav ti največji interes za ustanovitev samostojne verske občine. Za svojega predsednika so izbrali bogatega "tovarnarja in veletrgovca" iz Maribora, Josipa Rosenberga. V akcijskem odboru je bila slabo zastopana predvsem močna judovska skupnost v Ljubljani, saj je bilo med podpisniki samo 9 ljubljanskih Judov. Nasprotno je bilo med njimi 15 Judov iz celjskega okraja in celo 29 iz mariborskega okraja.⁴¹

Štajerski in ljubljanski Judi so imeli tudi konkretne načrte o delovanju in financiranju bodoče judovske verske občine s sedežem v Mariboru. Nameravali so najeti prostore, v katerih bi izvajali bogoslužje. Ustanoviti so nameravali tudi pogrebno društvo Hevra Kadiš. Potreben denar bi dobili z enkratnim denarnih prispevkom vseh pobudnikov za ustanovitev samostojne občine. Poleg tega bi s pobiranjem verskih prispevkov krili različne stvarne izdatke in predvsem plačo za rabina. Rabin bi med drugim urejal matične knjige, zaradi česar bi bilo olajšano poslovanje z državnimi organi. Predvsem pa bi rabin vodil verske obrede. Štajerski Judi so se namreč pritoževali, da sta Varaždin in Murska Sobota preprosto predaleč. Ob sobotah in nedeljah so se verski obredi po navadi začeli ob osmi uri zjutraj. Ker pa je bilo vernim Judom ob sobotah in praznikih prepovedano potovati (z vlakom ali avtomobilom), so morali tja odpotovati že dan prej, domov pa so se lahko odpravili šele naslednji dan. Ker so bili ti Judi večinoma trgovci in uslužbenci, si niso mogli privoščiti tako velike izgube delovnega časa, zaradi česar se verskih obredov po navadi sploh niso udeležili. Podobno pomanjkljiv je bil tudi verski pouk njihovih otrok, ki je potekal le enkrat mesečno. Zato so štajerski Judi predvidevali, da bi njihov bodoči rabin tedensko poučeval verski pouk v vseh srednjih in ljudskih šolah v Mariboru, na Ptuju, v Celju in Ljubljani, kjer so se šolali judovski učenci.⁴²

Veliki župan mariborske oblasti je 7. februarja 1929 obvestil o nameri štajerskih in ljubljanskih Judov tudi velikega župana ljubljanske oblasti, predvsem pa je za mnenje povprašal judovske verske občine v Murski Soboti, Lendavi in Čakovcu. Nova judovska verska občina s središčem v Mariboru bi namreč zajemala ozemlje obeh slovenskih oblasti (mariborske in ljubljanske), razen okrajev Murska Sobota, Dolnja Lendava, Čakovec in Prelog. Veliki župan mariborske oblasti je ob tem odločno podprl ta predlog.⁴³ Nobenih pomislekov proti ustanovitvi judovske verske občine s središčem v Mariboru ni imel tudi veliki župan ljubljanske oblasti.⁴⁴ Ker nova judovska občina ne bi pomenila nobene konkurence judovski občini v Čakovcu, tudi tamkajšnji Judi niso nasprotovali njeni ustanovitvi.⁴⁵ Lendavski Judi

⁴¹ ARS, AS 68, f. 29-2/1924-31, št. 75, Velikemu županu mariborske oblasti v Mariboru, 14. 1. 1929, 30. 1. 1929; št. 75/4, Ustanovitev samostojne izraelitske verske občine v Mariboru, 2. 3. 1929.

⁴² ARS, AS 68, f. 29-2/1924-31, št. 75, Velikemu županu mariborske oblasti v Mariboru, 14. 1. 1929, 30. 1. 1929.

⁴³ ARS, AS 68, f. 29-2/1924-31, št. 75/2, Ustanovitev samostojne izraelitske verske občine v Mariboru, 4. 3. 1929.

⁴⁴ ARS, AS 68, f. 29-2/1924-31, št. 2645, Veliki župan ljubljanske oblasti, 18. 2. 1929; Izraelitska verska občina v Mariboru, ustanovitev, Ljubljana, 1. 3. 1929.

⁴⁵ ARS, AS 68, f. 29-2/1924-31, Židovska bogoštovna općina Čakovec, 25. 2. 1929. 6. novembra 1928 je namreč judovska verska občina iz Čakovca celo (neuspešno) tožila versko ministrstvo, ker naj bi po njegovem mnenju o teritorialni ureditvi judovskih verskih občin lahko odločala le zveza judovskih verskih občin. Glej: ARS, AS 68, f. 29-2/1924-31, št. 475, Židovska bogoštovna općina Čakovec, 6. 11. 1928.

so akcijo štajerskih in ljubljanskih Judov celo iskreno pozdravljali in so jih bili pri tem pripravljene duševno in materialno podpirati. Šli so celo tako daleč, da so dodali še dva nova argumenta za ustanovitev nove verske občine: "V verskopolitičnem oziru /.../ je naša država versko tolerantna in ne dela nobene razlike med svojimi državljani /.../. V zgodovinskem oziru pa govori za to ustanovitev dejstvo da je obstajala v Mariboru v preteklih stoletjih že židovska verska občina."⁴⁶

Ustanovitvi nove judovske verske občine so tako odločno nasprotovali samo Judi iz Murske Sobote, pod katerih okrilje so z novim letom pravkar prišli štajerski in ljubljanski Judi. Soboški Judi so tako odkrito dvomili, da bi bili štajerski in ljubljanski Judi zmožni finančno vzdrževati rabina, kantorja in druge uradnike, ustrezno opremiti najete prostore za verske obrede in zaradi splošnega pomanjkanja rabinov sploh najti primerno versko izobraženega in "patriotično mislečega rabina". Nasprotno so poudarili, da se bo rabin iz Murske Sobote enkrat tedensko vozil v Maribor in Ljubljano poučevati versko vzgojo, rabin ali občasno kantor pa bosta tam tudi izvajala verske obrede. Hkrati so soboški Judi očitali štajerskim in ljubljanskim Judom, da jih veliko nima jugoslovanskega državljanstva in zato ne morejo biti člani jugoslovanske judovske verske občine ter da je njihovo "separatistično gibanje" v nasprotju z veljavno zakonodajo.⁴⁷

Pristojno ministrstvo za vero ni ugodilo prošnji štajerskih in ljubljanskih Judov po samostojni občini, temveč je vztrajalo pri prvotnem načrtu. Vse do konca prve jugoslovanske države sta tako na območju Dravske banovine obstajali dve judovski občini, in sicer v Lendavi in Murski Soboti.⁴⁸

Že takoj po ustanovitvi nove judovske verske občine v Murski Soboti januarja 1929 je ta že sprejela proračun za leto 1929 in pri tem hitro začela trošiti večje količine denarja. Nova in večja občinska organizacija je imela namreč tudi večje potrebe in - kot smo že opisali - tudi smele načrte za razširitev svoje dejavnosti.⁴⁹ S precejšnjo razširitvijo občinskega ozemlja so v okvir občine prišli tudi številni novi davkoplačevalci. Leta 1929 je verski davek plačalo 79 Judov iz Murske Sobote in celo 44 iz drugih krajev (eden iz Središča, 17 iz Maribora, 2 iz Ljutomera, 4 iz Celja, in 20 iz Ljubljane).⁵⁰ Čeprav so torej soboški Judi številčno še vedno prevladovali, so se prejemki judovske občine izdatno povečali, zlasti še, ker so bili na priključeni Judi v povprečju bolj premožni od prekmurskih. Zato ni nič čudnega, če so bili Judi zunaj Murske Sobote zelo občutljivi na vprašanje financiranja občine. Že Karl Bolaffio je tako npr. konec leta 1927 opozarjal ljubljanske oblasti, da je pred priključitvijo ljubljanskih Judov k Murski Soboti treba najprej urediti "vprašanje prispevkov in pastorizacije za te prispevke."⁵¹

⁴⁶ ARS, AS 68, f. 29-2/1924-31, št. 75/6, Izr. crkvena opština Dolnja Lendava, 4. 3. 1929.

⁴⁷ ARS, AS 68, f. 29-2/1924-31, št. 46/1929, Izraelitska verska občina v Murski Soboti: Ustanovitev samostojne izraelitske verske občine v Mariboru, 24. 2. 1929.

⁴⁸ Splošni pregled Dravske Banovine: glavni statistični podatki, upravna, sodna in cerkvena razdelitev ter imenik krajev po stanju 1. julija 1939 z dvema zemljevidoma. Ljubljana 1939, str. 85; ARS, AS 68, f. 29-2/1939, št. 1349.

⁴⁹ ARS, AS 68, f. 29-2/1924-31, št. 46/1929, Izraelitska verska občina v Murski Soboti: Ustanovitev samostojne izraelitske verske občine v Mariboru, 24. 2. 1929.

⁵⁰ Borut Brumen: Na robu zgodovine in spomina: urbana kultura Murske Sobote med letoma 1919 in 1941. Murska Sobota 1995, str. 47, op. 85.

⁵¹ ARS, AS 68, f. 29-2/1924-31, št. 730, Izraeliti mariborske in ljubljanske oblasti, inkorporacija v izraelitsko cerkveno občino Murska Sobota, 10. 12. 1927.

Leta 1930 so judovske verske občine v Jugoslaviji končno dobile svojo krovno organizacijo. V avstrijski polovici habsburške monarhije namreč ni bila med judovskimi verskimi občinami vzpostavljena nobena hierarhija, zato tudi ni bilo nobene zvezne organizacije judovskih verskih občin.⁵² "Zakon o verski zajednici židov v Kraljevini Jugoslaviji" iz 24. decembra 1929⁵³ pa je predvideval ustanovitev zveze judovskih verskih občin, v katero bi bile z izjemo ortodoksne včlanjene vse jugoslovanske judovske verske občine. Tako nastala Zveza judovskih veroizpovednih občin je nato v tridesetih letih 20. stoletja igrala pomembno vlogo pri organizaciji življenja judovskih skupnosti v Jugoslaviji. Novi zakon ni urejal le delovanja zveze, temveč je ustvaril tudi enotno zakonodajo na področju delovanja posameznih judovskih verskih občin. Te so kot samoupravna telesa in pravne osebe samostojno upravljale svoje versko-upravne, kulturne in dobrodelne ustanove ter v skladu z zakoni in predpisi prosto razpolagale s svojim premoženjem. Vsak neortodoksen Jud⁵⁴ na ozemlju posamezne verske občine je moral biti član te verske občine. Potrebna materialna sredstva so verske občine lahko pridobivale iz dohodkov od lastnega premoženja, iz verskih taks in prispevkov, iz prispevkov in daril ter iz dohodkov zadužbin in fondov, iz morebitnih prispevkov občin in iz stalne državne podpore. Verski davek se ni pobiral le od članov občine, temveč so se prispevki in takse zaračunali tudi na tisto premoženje tujih Judov, ki se je nahajalo na ozemlju te občine.

* * *

Med drugo svetovno vojno sta bili judovski verski občini v Murski Soboti in Lendavi podobno kot večina jugoslovanskih judovskih verskih občin povsem uničeni. Od nekdanjih 121 jugoslovanskih judovskih verskih občin se jih celo 85 po vojni ni moglo obnoviti, saj od nekdanjih članov skoraj nihče ni preživel.⁵⁵ Podobno je bilo tudi z obema judovskima verskima občinama v Sloveniji. Po vojni se je ponovno konstituirala Zveza judovskih (veroizpovednih) občin Jugoslavije, v okviru katere je delovala tudi maloštevilna Judovska skupnost Slovenije. Ta je bila ustanovljena kmalu po drugi svetovni vojni in je združevala preživele Jude iz nekdanjih judovskih verskih občin v Murski Soboti in Lendavi. Najprej je imela svoj sedež v Murski Soboti, kasneje pa ga je zaradi spremenjenih naselitvenih razmer preselila v Ljubljano. V Murski Soboti in Mariboru sta nato delovali poverjeništv. Judovska skupnost Slovenije je v okviru jugoslovanske zveze delovala do osamosvojitve Slovenije, po osamosvojitvi pa je postala samostojna krovna organizacija, v okviru katere delujeta Judovska občina Ljubljana in poverjenišтво v Murski Soboti.⁵⁶

⁵² Bihl, Die Juden, str. 897.

⁵³ Uradni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine, I, 14. februar 1930, št. 31, str. 385-389, Zakon o verski zajednici židov v kraljevini Jugoslaviji.

⁵⁴ Leta 1931 so bili v Dravski banovini samo trije ortodoksni Judi. Glej: Definitivni rezultati popisa stanovništva : od 31 marta 1931 godine : Knj. 2: Prisutno stanovništvo po veroispovesti = Résultats définitifs du recensement de la population: du 31 mars 1931: Livre 2: Population de fait par confessions. Beograd 1938, str. VI-XII.

⁵⁵ Vidosova Nedomački, Slavko Goldstein: Poslijeratna obnova. V: Židovi na tlu Jugoslavije. Zagreb 1988, str. 199.

⁵⁶ Nastja Strnad: Judovska skupnost Slovenije: seminarska naloga. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, 2004.

Andrej Pančur

TERRITORIAL SCOPE OF JEWISH RELIGIOUS COMMUNITIES IN THE TERRITORY
OF TODAY'S SLOVENIA BEFORE WORLD WAR II

S u m m a r y

The formation and territorial scope of Jewish religious communities in the territory of today's Slovenia was, before World War II, inseparable from the settlement structure of the Jewish population in this area. Since Jews were able to settle in the Carniola, Styria and Carinthia permanently and with equal rights only after the basic state legislation on the general civil rights was passed in 1867, the Jewish population in these regions was scarce initially. Even fewer of them settled in the Slovenian parts of these regions due to the lack of important city centres. Therefore the Jews of the Carniola were at first linked with the prominent Jewish religious communities in Trieste, while the Styria Jews were oriented towards the increasingly strong Jewish centre forming in Graz.

With the legislation on the external legal relationships of Jews of 21 March 1890, the Jewish religious communities in the Austrian half of the Habsburg Monarchy were subject to a common legal regulation. Every Jewish religious congregation encompassed a territorially limited area, where no other Jewish religious communities could exist. Every Jew was a member of that Jewish religious communities in whose territory his or her place of residence was. Due to the relatively scarce and sporadic Jewish population in the Styria, Carinthia and Carniola, all Jews residing in these territories became members of the Jewish religious communities in Graz on 1 July 1893. The few Jews from the Gorizia-Gradisca belonged to the Jewish religious congregation in Gorica, and those from Istria belonged to Trieste.

In the Prekmurje region, Jews have been settling in greater numbers since the end of the 18th century, like elsewhere in Hungary. Thus in a bit over a century, Prekmurje had the strongest Jewish community in the territory of today's Slovenia, organised in the Jewish religious congregations in Murska Sobota, Lendava and temporarily, before World War I, also in Beltinci.

After the dissolution of the Habsburg Monarchy, the Jews of the Styria and Carniola, who now lived in the territory of the Yugoslav state, were separated from their religious centre in Graz with the state border. Thus the former Carniola Jews joined the Jewish religious communities in Zagreb in 1921, while the former Styria Jews joined the Jewish religious congregation in Varaždin. Since the state authorities have not legally and formally approved these changes of the territorial scope of the Jewish religious congregations, they attempted to regulate this again in 1928. In accordance with the wishes of the Jewish religious communities from Murska Sobota, the wealthy but not so numerous Jews from the territory of the former Carniola and Upper Styria regions were now annexed to Murska Sobota. The nearby Jewish religious communities from Lendava, Čakovec, Varaždin and Zagreb opposed resolutely this territorial expansion of the Murska Sobota religious communities, and it was also opposed by the Styria and Carniola Jews themselves - they strived for the establishment of an independent Jewish religious congregation, which would be registered in Maribor. This initiative failed, and therefore after 1929 the Slovenian Jews were members of only two Jewish religious communities - those registered in Murska Sobota and Lendava. Both of these Jewish religious communities were subsequently totally annihilated during World War II.

1.01
Prejeto 9. 4. 2008

UDK 331.22:342.534(497.1)"1918/1941"

Jure Gašparič*

Poslanske plače v prvi Jugoslaviji

IZVLEČEK

Avtor v razpravi analizira problematiko poslanskih plač v času prve jugoslovanske države, pri čemer obravnava tako prejemke članov narodne skupščine in senata kot izplačila članom Banskega sveta in oblastnih skupščin. V prvem delu se posveča samemu sistemu plačevanja poslancev in njegovi genezi od druge polovice 19. stoletja naprej, v drugem delu pa razčlenjuje značaj in konkretno vlogo poslančeve plače oz. dnevnice. Ob tem ugotavlja, da je bila ureditev poslanskih plač v sistemskega smislu spodobno urejena. Tudi znesek, ki so ga poslanci prejeli, ni bil majhen, čeprav je marsikateri poslanec sodil drugače in si na različne vprašljive načine prizadeval zaslužiti več.

Ključne besede: Kraljevina SHS/Jugoslavija, narodna skupščina, senat, banski svet, oblastna skupščina, parlament, poslanec, plača, dnevnica, dieta

ABSTRACT

WAGES OF MEMBERS OF PARLIAMENT IN THE FIRST YUGOSLAV STATE

In the following discussion, the author analyses the issue of wages of Members of Parliament during the first Yugoslav state, taking into account the income of the National Assembly and Senate members as well as the fees of Ban's Council and Administrative Unit Assemblies members. In the first part, the author focuses on the system of wages for Assembly Members and their development from the second half of the 19th century, while in the second part he analyses the nature and the actual role of Assembly Members' wages or daily allowances. He finds that the arrangement in regard to the wages of Members of Parliament was well organised in the systematic sense. The amount received by Assembly Members was not negligible, but regardless of that the recipients frequently thought otherwise and attempted to earn more in various questionable ways.

Key words: Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia, Senate, Ban's Council, Administrative Unit Assembly, Parliament, Member of Parliament, wage, daily allowance, allowance for subsistence expenses

* Dr., doc., asistent z doktoratom, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, e-mail: jure.gasparic@inz.si

Zakaj je zlo v politiki

*V politiki tako je / da ljudstvo v stranki spi / gospoda pa po svoje / le
sebi v prid skrbi.*

*Vse zlobno se napada / in vzbuja mržnjo, strast / a ljudstvo v bedi
strada / umira! - Komu v čast? -*

*Tako povsod na svetu / je v strankah vseh gorje / le delavcu in kmetu /
gospod pa smeje se /
zanj "krize" ni, - "pokore" ...*

Nevednež, siromak / do sreče tak ne more / še vzame mu jo vsak ...

*Nevednost siromakov / njih delo in gorje / to je "zaklad" veljakov /
denar in moč jim je.*

*Volilcev je armada / in delavcev nebroj / ki ž njimi stranka vlada / in
vodi vsaki boj.¹*

Ko je februarja 1935 pronicljivi tednik Miška Kranjca Ljudska pravica objavil pesem Franca Beltrama *Zakaj je zlo v politiki*, je po eni strani sicer res zasledoval svoje delavsko-politične cilje, toda po drugi strani je v "poetičnem" prikazu nagnjen tedanjim politikom hkrati ujel njihovo javno podobo. Nasmeljani gospodje naj ne bi delali za narodov blagor, temveč le zase in za svoje finančne ter oblastniške koristi. Njihovega dela naj ne bi označevala pristna skrb za ljudi in državo, temveč aroganca, odtujenost od volivcev, nenačelnost in koruptivnost.²

Politični trenutek objave Beltramove pesmi nikakor ni bil naključen. Bil je skrbno izbran in je padel v čas, ko je v Kraljevini Jugoslaviji "kot blisk" počila vest, da je Namestništvo, ki je po smrti kralja Aleksandra leta 1934 izvajalo kraljevo oblast, razpustilo vse bolj nepriljubljeno Narodno skupščino, izvoljeno 8. novembra 1931. Po poročanju časnikov se je novica "kot požar" razširila po vsej prestolnici, državi in tudi tujini. V Beogradu naj bi ljudje drveli iz kavarn in hiš na ulice ter izražali svoje zadovoljstvo. Po poročanju opozicijskega časnika Slovenec se je med njimi menda našel tudi marsikateri narodni poslanec, ki je novico sprejel s pozitivne plati. "E, kaj hočeš, štiri leta pa smo le bili ..." so se šalili ... 'in zaslužili po 7500 Din na mesec ...' so drugi odgovarjali."³

V pisanju Slovenca lahko seveda zasledimo ciničen poudarek, ki je prinašal podobno sporočilo kot Ljudska pravica - poslanci, izvoljeni na javnih volitvah, na katerih je kandidirala le ena vsedržavna lista predsednika vlade, so več kot tri leta zgolj bogateli na račun ubogega ljudstva. Ne nazadnje je o njih v javnosti vladalo prepričanje, da so "bolj postavljeni kot od naroda izvoljeni" in zato nadvse nepriljubljeni.⁴ Stališča opozicijskega tiska iz prve polovice tridesetih let je v vsakem primeru treba nujno razumeti v kontekstu tedanjega časa. Politične razmere v državi so se konec leta 1934 prvič po uveljavitvi toge diktature kralja Aleksandra začele občutneje spreminjati, nastopil je čas sicer drobne, a vendar pomembne liberalizacije političnega življenja.⁵ Javna očrnitev vladne politične garniture se ta-

1 Ljudska pravica, 22. 2. 1935, Franc Beltram, *Zakaj je zlo v politiki* (odlomek).

2 Prim. uvodnik *Volitve*, Ljudska pravica, 22. 2. 1935.

3 Slovenec, 7. 2. 1935, Skupščina razpuščena.

4 Todor Stojkov: *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929-1935*. Beograd 1969, str. 290.

5 Jure Gašparič: *SLS pod kraljevo diktaturo. Diktatura kralja Aleksandra in politika Slovenske ljudske stranke v letih 1929-1935*. Ljubljana 2007, (dalje Gašparič, SLS pod kraljevo diktaturo) str. 252-255.

ko zdi samoumevna, prav tako tudi problematiziranje poslanskih zaslužkov. Toda dejstvo, da so člani parlamenta bili za svoje delo dobro plačani, ni bilo v tistem času niti presenetljivo niti novo. Nasprotno, v širšem evropskem kot tudi v slovenskem in nato jugoslovanskem političnem prostoru je imelo že dolgo tradicijo, ki je segala onkraj datuma ustanovitve Kraljevine SHS.

* * *

Na Slovenskem so bile poslanske plače ustaljen vir dohodkov izvoljenih mož že za časa dvojne monarhije. Ko je poslanec dunajskega državnega zbora leta 1918 še zadnjič stopil k parlamentarni blagajni, mu je uradnik izplačal plačo, ki se v bistvu ni spremenila vse od obnove ustavnega življenja v stari Avstriji leta 1861. Poslanec je bil upravičen do 20 kron dnevnice (diete), poleg tega pa so mu še povrnili potne stroški od sedeža glavnega volišča njegovega volilnega okraja do Dunaja v višini 2 kroni za vsako miljo poti. Dieto je prejel za vsak dan, tudi za tisti čas, ko je bil državni zbor odgođen za manj kot osem dni in ko je bil sam na krajšem dopustu.⁶ Tovrstni sistem plačevanja poslanskega dela tedaj ni bil uveljavljen le v stari Avstriji, temveč tudi v nekaterih drugih parlamentih na stari celini. Dnevnicu v najožjem pomenu besede (Taggeld) so poleg avstrijskih državnozbornih poslancev tako prejeli še bosanski, hrvaški, srbski, bolgarski, švicarski, nizozemski in danski poslanci ter poslanci nekaterih nemških držav. Na Ogrskem, v Franciji, Angliji, Belgiji, Italiji, Grčiji, Turčiji, v drugem domu nizozemskega parlamenta in na Norveškem (prav tako tudi v Združenih državah Amerike, Avstraliji in na Japonskem) pa je bil v veljavi drugačen, t. i. pavšalni sistem. Poslanci so prejeli pavšalne zneske, vezane na daljše časovno obdobje, bodisi mesečno bodisi letno bodisi za posamezno zasedanje. Poleg obeh osrednjih sistemov je bil ponekod v rabi še t. i. mešani sistem, ki je bil kombinacija prvih dneh. Na podlagi slednjega so plačo prejeli ruski, švedski in finski poslanci ter parlamentarci nekaterih nemških držav in nemškega Reichstaga.⁷

V začetku 20. stoletja je tako bilo v glavnem običajno, da so poslanci številnih parlamentov prejeli plačilo, čeprav pot do uveljavitve diet skoraj nikjer ni bila politično neproblematična. Vprašanje, ali naj poslanci prejema diet ali ne, je na prelomu 19. v 20. stoletje glasno odmevalo v mnogih parlamentarnih dvoranih in nikakor ni sodilo med "lažje politične probleme". Številni so bili tako pristaši kot nasprotniki tega instituta, pri čemer so se oboji strinjali, da je (ne) uvedba poslanskih diet eden "najodločilnejših ukrepov v ustavnem življenju države".⁸ Med argumenti, ki so klicali proti uvedbi diet, je bila v prvi vrsti bojazen po špekulacijah s poslanskim položajem. Utegnilo bi se namreč zgoditi, da se posamezniki ne bi potegovali za mesto poslanca zaradi iskrenih političnih ambicij, temveč le zaradi prihodkov, povezanih s sedežem v parlamentu. To bi povzročilo padec celotne ravni parlamenta, saj bi se postopoma oblikoval sloj profesionalnih politikov, ki v siceršnjem življenju ne bi opravljali nobenega poklica in bi zato bili ljudstvu

⁶ Janez Cvirn: Razvoj ustavnosti in parlamentarizma v habsburški monarhiji. Dunajski državni zbor in Slovenci (1848-1918). Ljubljana 2006, (dalje Cvirn, Razvoj ustavnosti in parlamentarizma), str. 237-239.

⁷ Leonidas Pitamic: Das Recht der Abgeordneten auf Diäten, Wiener Staatswissenschaftliche Studien - Franz Deuticke, Wien - Leipzig 1913, str. 36-38.

⁸ Prav tam, str. 27.

odtujeni. Po besedah ostrega nasprotnika diet, nemškega kanclerja Bismarcka, bi to pomenilo, da ne bi imeli več pravega predstavniškega telesa, ampak "neke vrste poklicno predstavniško telo, drugo vrsto uradništva". Ti "uradniki" bi bili posledično zainteresirani za to, da bi parlamentarna zasedanja trajala kar najbolj dolgo, saj bi le tako lahko svoje diete uživali najdaljši možni čas. (Pre)dolga zasedanja pa so seveda bila nezaželena. Številni razlogi, s katerimi je Bismarck javno nasprotoval dietam, pa so kljub svoji morebitni utemeljenosti pravzaprav bili le neiskrena krinka za pravi motiv nemške vlade, ki je seveda tičal drugje - v zavedanju, da neplačan poslanski mandat precej oslabi učinke splošne in enake volilne pravice.⁹ Posameznikom brez zadostnega premoženja otežuje vstop v parlament, saj ti ne zmorejo bremena brezplačne službe.

Prav ta - prikriti - interes nemške vlade je v zgodbi o uvajanju poslanskih diet naposled odigral nadvse pomembno vlogo. Če so ga na eni strani potihom zasledovali nasprotniki diet, so ga zagovorniki na glas poudarjali in postavili za svojo ključni argument. Po njihovem mnenju se namreč uveljavljajoče načelo splošne in enake volilne pravice ne uresniči le v pravici vsakega državljana, da si izvoli svojega predstavnika, temveč šele tedaj, ko lahko ta izvoljeni mandat tudi sprejme in se udeležuje zasedanj parlamenta. Slednjega pa seveda ne more, če ni bodisi finančno dovolj preskrbljen bodisi za svojo poslansko funkcijo ustrezno plačan. Nasprotovanje dietam tako ni utesnjevalo poslancev, ampak volivce, saj jim je omejevalo možnost svobodne izbire. Na tako stališče so leta 1906 končno pristali tudi v nemškem parlamentu, ko so še tamkajšnji poslanci začeli prejemati plačilo.¹⁰ Njihovi avstrijski kolegi so torej bili dolgo časa v bistveno boljšem položaju, diete so prejemali že 45 let prej.¹¹

* * *

Po razpadu Avstro-Ogrske in vzpostavitvi Kraljevine Srbov Hrvatov in Slovencev se je podoben sistem plačevanja poslancev kot v rajni monarhiji uveljavil tudi v beograjski skupščini. Zakon o volitvah narodnih poslancev za ustavotvorno skupščino kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev iz septembra 1920 je namreč v čl. 88 določal, da "narodni poslanci, ki ne stanujejo v kraju, kjer zboruje ustavotvorna skupščina, dobivajo iz državne blagajne potne stroške za prihod in vrnitev, kakor jih določi skupščina. Vsi narodni poslanci dobivajo za ves čas svojega delovanja v ustavotvorni skupščini dnevnicu, ki jo določi skupščina."¹² Možje, ki so novembra 1920 kandidirali na prvih volitvah v novi državi - na volitvah v ustavodajno skupščino¹³ -, so torej lahko utemeljeno pričakovali, da bodo za svoje delo plačani. Konkretno višino poslanske dnevnic je tik pred otvoritveno sejo ustavodajne skupščine, ki je bila 12. decembra 1920,¹⁴ določil poslovnik; znašala

⁹ Prav tam, str. 28-30.

¹⁰ Prav tam, str. 31-32.

¹¹ Cvirni, Razvoj ustavnosti in parlamentarizma, str. 238. Več o poslanskih plačah v 19. stoletju glej v Janez Cvirni: Zborniki so izvoljeni zato, da delajo za narodov blagor. V: Zbornik. 3. raziskovalni tabor Kamniška Bistrica 18.-20. junij 2001, Kamnik 2002, str. 59-76.

¹² Uradni list (UL) deželne vlade za Slovenijo 106/1920, Zakon o volitvah narodnih poslancev za ustavotvorno skupščino kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev.

¹³ Ko so poslanci ustavodajne skupščine junija 1921 izglasovali novo ustavo, so v isti sestavi postali poslanci ustavno predvidene narodne skupščine Kraljevine SHS.

¹⁴ Slovenec, 14. 12. 1920, Otvoritev konstituante.

je 120 din. Ob tem velja poudariti, da si novoizvoljeni poslanci tako pravice do plačila kot višine plačila niso določili sami. Omenjeni volilni zakon, ki je vseboval določbo o dnevnicah, je namreč sprejelo začasno narodno predstavništvo, prvo (nevoljeno) zakonodajno telo nove države. Oblikovano je bilo kmalu po nastanku Kraljevine SHS, njegova vloga pa je bila omejena na sprejemanje najnujnejših zakonov, ratifikacijo mednarodnih pogodb in zlasti na pripravo ter sprejem zakona o volitvah v konstituinto. V t. i. vmesnem obdobju - od ustanovitve države do sklica prvega parlamenta - je seveda bil prav volilni zakon prvi in najpomembnejši akt, ki ga je bilo treba sprejeti.¹⁵

Razprava o zakonu je bila kljub občutljivim časom burna, pri čemer pa določba o poslanskih dnevnicah ni bila problematična. Nenazadnje so bili tako slovenski kot hrvaški, bosanski in srbski poslanci prejšnjih političnih enot plačani po istem sistemu. Ostrega odpora začasnih predstavnikov je bil v prvi vrsti deležen 121. člen zakona, ki je med drugim zadeval poslovnik. Po predlogu ministra za konstituinto Lazarja Markovića naj bi namreč začasni poslovnik za ustavodajno skupščino predpisala kar vlada. Ministrovo pojasnilo je bilo praktično; taka ureditev je smiselna zato, da bi skupščina lahko čim prej začela z delom. Kljub številnim ugovorom je bil vladni predlog na koncu le delno spremenjen.¹⁶ Po sprejeti dikciji se ministrski svet "pooblašča, da sporazumno z odborom za volilni zakon po kraljevi uredbi predpiše začasen poslovnik za ustavotvorno skupščino, ki bo veljal, dokler ga ustavotvorna skupščina sama ne izpremeni ali ne sklene drugega".¹⁷ Toda na koncu tudi tako sprejet postopek ni bil spoštovan. Vlada je poslovnik sprejela brez soglasja odbora za volilni zakon - torej na nezakonit način - le štiri dni pred prvim zasedanjem novoizvoljene ustavodajne skupščine.

Zaradi načina sprejetja poslovnika, še bolj pa zaradi njegove vsebine in dejstva, da je vlada s predpisovanjem poslovnega reda skupščini okrnila njeno suverenost, se je ta tema znašla v središču uvodnih parlamentarnih razprav in je nato še nekaj časa zaposlovala poslance.¹⁸ Pri tem so seveda bili ves čas v ospredju ključni državnopravni vidiki, člen, ki je določal višino dnevnice, ni bil problematičen.¹⁹ V dvajsetih letih dvajsetega stoletja so beograjski poslanci tako prejeli plačilo po sistemu, uveljavljenem v 88. členu volilnega zakona in v začetku v znesku, določenem v začasnem poslovniku.

Višina diet, ki jo je s poslovníkom predpisala vlada, pa nikakor ni ostala nespremenjena. Ne nazadnje je že volilni zakon določal, da si dnevnic določa skupščina sama. V naslednji letih je tako večkrat prišlo do sprememb zneska. Do

¹⁵ Neda Engelsfeld: Poslovnik Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1921. godine. V: Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, 1994, št. 4, (dalje Engelsfeld, Poslovnik Ustavotvorne skupštine), str. 385, 389.

¹⁶ Engelsfeld, Poslovnik Ustavotvorne skupštine, str. 391-393.

¹⁷ UL deželne vlade za Slovenijo 106/1920, Zakon o volitvah narodnih poslancev za ustavotvorno skupščino kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev.

¹⁸ Josip Hohnjec: O ustavi naše države. V: Slovenci v desetletju 1918-1928. Zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine. Ljubljana 1928, str. 308.

¹⁹ Opozicija je v prvi vrsti poudarjala, da nezakonito vsiljeni poslovnik onemogoča resno skupščinsko delo in nadzor nad vlado, omejuje svobodo razprave in vnaprej predvideva monarhično državno obliko. Anton Korošec pa je v imenu Jugoslovanskega kluba še zahteval, da bi v poslovnik uvrstili člen, ki bi za izglasovanje ustave predpisal dvotretjinsko večino poslancev. Toda zahteve opozicije niso bile uveljavljene. V novem poslovníku, ki ga je skupščina potem sicer sama sprejela januarja 1921, so bile le malenkostne spremembe. Več o poslovníški debati v Engelsfeld, Poslovnik Ustavotvorne skupštine, str. 394-406.

leta 1924 se je v skladu z odločitvijo skupščine višina dnevnice spremenila dvakrat, prvič se je dvignila na 180, nato pa na zavirljivih 300 din. Člani zakonodajnega in finančnega odbora so vrh tega zneska prejeli še dodatnih 60 din, če so delali v času, ko skupščina ni zasedala.²⁰

Pravica do dnevnice sicer ni bila brezpogojna poslančeva pravica, zato da je na skupščinski blagajni prejel svoje plačilo, sta morala biti izpolnjena dva pogoja: skupščina je morala delati, saj dnevnic ni tekla ves čas trajanja mandata in poslanec je moral sodelovati pri delu skupščine.²¹

Takšna ureditev je na videz relativizirala pomen poslanskih dnevnice, toda njena natančnejša interpretacija pokaže, da so jo tedaj pojmovali nadvse široko. Po navedbi prve ustavnopravne avtoritete v stari Jugoslaviji, Slobodana Jovanovića, se je razumelo, da traja skupščinsko delo ves čas sklica, torej tudi, ko je bila skupščina preložena. Sodelovanje poslanca pri njenem delu pa je pomenilo obvezno navzočnost na skupščinskih sejah.²² Ob tem še velja poudariti, da so bili do dnevnice upravičeni prav vsi izvoljeni poslanci brez izjeme - tudi ministri, če so sočasno zasedali še poslanski stol. Samo z dodelitvijo dnevnice pa se vse materialne ugodnosti poslancev niso izčrpale. Poleg tega so namreč bili ves čas trajanja mandata v skladu z volilnim zakonom upravičeni do brezplačne vožnje na vseh železniških progah in na linijah državno pooblaščenih ladjarjev, tisti poslanci, ki niso stanovali v kraju zasedanja skupščine - torej v Beogradu -, pa so dobili povrnjene tudi vse potne stroške, nastale pri prvem potovanju v Beograd na začetku "periode" in zadnjem potovanju iz Beograda ob koncu "periode".²³

Podoben sistem plačevanja poslancev, kot je veljal v beograjski skupščini, se je v drugi polovici dvajsetih let nato uveljavljal tudi na ravni nižjih upravno-političnih enot - v t. i. oblasteh. Leta 1927 so namreč bile v državi končno izvoljene in konstituirane ustavno predvidene oblastne skupščine, ki so delovale "po načelih parlamentarnih predstavništev".²⁴ Oblastni poslanci so tako kot njihovi beograjski kolegi imeli jasen mandat ter poslovniško zapisane pravice in dolžnosti. Morali so se udeleževati sej, za kar so seveda prejeli ustrezno denarno nadomestilo. Po poslovniku obeh slovenskih oblastnih skupščin, tako ljubljanske kot mariborske, so v času zasedanja prejeli dnevnice po 150 din, poleg tega pa so jim povrnili tudi prevozne stroške za pot na zasedanja v višini potnin oblastnih uradnikov najvišjega razreda. Če je bila skupščina odložena za več kot pet dni, dnevnice niso prejeli, so pa jim za vnovično pot na kraj zasedanja ponovno povrnili prevozne stroške.²⁵

²⁰ Slobodan Jovanović: Ustavno pravo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Beograd 1924, str. 184.

²¹ Prav tam.

²² Poslanec pa je kljub morebitni odsotnosti dnevnice zadržal v dveh primerih: če je bil bolan ali če mu je skupščina odobrila odsotnost z dnevnico. Slednja ni smela trajati dlje kot petnajst dni. Prav tam.

²³ Prav tam.

²⁴ Miroslav Stiplovšek: Slovenski parlamentarizem 1927-1929. Avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udeležanje parlamentarizma. Ljubljana 2000, (dalje Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem 1927-1929) str. 345.

²⁵ Mariborski in ljubljanski poslovnik sta bila vsebinsko zelo podobna. Tudi v obeh členih, ki sta določala pravice in dolžnosti poslancev, ni bilo bistvenih razlik. Mariborski poslovnik je za odtonek širokogrudnejši, saj je določal, da gredo dnevnice članom odsekov tudi tedaj, ko je skupščina odgledana, a odsek dela. - § 14 in § 15 Poslovnika ljubljanske oblastne skupščine, sprejetega na seji 28. februarja 1927 (dokument št. 3), Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem 1927-1929, str. 399.

Sprejemanje poslovnika v obeh oblastnih skupščinah sicer nikakor ni potekalo usklajeno, temveč v znamenju ostrih strankarskih spopadov. Poslanci so se seveda zelo dobro zavedali njegovega pomena za skupščinsko delo. Opozicija si je tako v prvi vrsti prizadevala za uveljavitev proporcionalnega načela pri volitvah izvršnega organa skupščine - oblastnega odbora, saj je zmagovalka oblastnih volitev SLS v obeh skupščinah imela absolutno večino. Toda poudarjanje slednjega - ključnega - momenta nikakor ni zameglilo vprašanja pravice do dnevnic. Nasprotno, razprava o tej problematiki se je "zelo razvnela", pri čemer je opozicija v nasprotju s prakso beograjske skupščine odrekala dnevnic tako poslancem iz Ljubljane kot članom oblastnega odbora, "za katere so bile predvidene posebne nagrade". S svojimi varčevalnimi predlogi na koncu ni prodrla; zavrtni so bili z omenjeno absolutno večino.²⁶

* * *

V nemirnem jugoslovanskem notranjepolitičnem ozračju, ki so ga prevevala žgoča nacionalna nasprotja, se je januarja 1929 kralj Aleksander Karađorđević odločil za ostro in radikalno potezo. Neučinkovitost parlamentarne demokracije v Kraljevini SHS in ostra polarizacija strank na dva bloka sta ga utrdila v misli, da je najboljša rešitev tako zanj kot za državo uvedba osebne kraljeve diktature. Šestega januarja 1929 je tako suspendiral vidovdansko ustavo, parlament in vse politične stranke. Narodna skupščina Kraljevine SHS je umrla že mesec prej. Na zadnji seji se je sestala 28. novembra, nato pa ni bila več sklicana.²⁷ Enako kot beograjska skupščina so ugasnile tudi oblastne skupščine s svojimi oblastnimi odbori. Po 6. januarju niso smele imeti "prav nobenih sestankov" več.²⁸ Nastopil je čas čiste diktature, v katerem je imel kralj absolutno oblast. Septembra 1931 je sicer postala prva Jugoslavija znova ustavna monarhija z narodnim predstavništvom, toda bistvo režima se s tem ni spremenilo. Država je skozi prvo polovico tridesetih let ostajala trdno v primežu monarha Aleksandra, do demokratično-ideoloških premikov pa ni prišlo niti kasneje, na predvečer druge svetovne vojne.²⁹

Kljub dejstvu, da je država septembra 1931 le navidezno zakorakala na novo pot in si pravzaprav zgolj nadela "pseudoparlamentarno" fasado, pa vendarle ni mogoče spregledati, da je bil tedaj znova vzpostavljen organ, ki mu moremo reči parlament. Čeprav je bil v svoji avtonomiji omejen, čeprav je bila njegova temeljna pravica - pravica sprejemati proračun - okrnjena in čeprav so bili poslanci izvoljeni na podlagi vprašljivega volilnega zakona, ki je med drugim predpisoval javno glasovanje, je vseeno deloval kot zakonodajno predstavniško telo. Novoustanovljeno narodno predstavništvo je sicer bilo po novi ustavi dvodomno, sestavljala sta ga narodna skupščina in senat. Medtem ko je bila skupščina v celoti voljeno telo, je bil senat tako voljen kot imenovan. Del senatorjev je namreč bil izvoljen, enako število, kot je bilo izvoljenih senatorjev, pa je lahko imenoval kralj.³⁰

²⁶ Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem 1927-1929, str. 144.

²⁷ Gašparič, SLS pod kraljevo diktaturo, str. 52.

²⁸ Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem 1927-1929, str. 299.

²⁹ Gašparič, SLS pod kraljevo diktaturo, str. 61.

³⁰ Ob tem velja poudariti, da so bili poslanci izvoljeni na podlagi splošne, enake in neposredne volilne pravice, senatsko volilno pravico pa so imeli le narodni poslanci, banski svetniki in župani. Gašparič, SLS pod kraljevo diktaturo, str. 118-119, 239.

V obeh domovih narodnega predstavništva je bilo plačevanje poslancev oz. senatorjev povsem enako urejeno in je v glavnem sledilo praksi iz dvajsetih let. Oboji so bili upravičeni do gmotnega nadomestila, ki je temeljilo v volilnih zakonih. Člen 68 Zakona o volitvah narodnih poslancev za narodno skupščino je tako določal, da dobivajo "narodni poslanci, ki ne stanujejo v kraju, kjer zboruje narodna skupščina, /.../ iz državne blagajne potne stroške za prihod in vrnitev, kakor jih določi skupščina. Vsi narodni poslanci dobivajo za ves čas svojega delovanja v narodni skupščini dnevnicu, ki jo določi skupščina."³¹ Ureditev, ki jo je določal Zakon o volitvi senatorjev, se od zapisane ni prav nič razlikovala, člen 40 je namreč določal, da veljajo za člane "drugega doma" predpisi člena 68 poslanškega volilnega zakona.³² Pravico do plačila kakor tudi njegovo višino sta v skladu s staro prakso natančneje opredeljevala poslovnik enega in drugega telesa. Oba sta na las enako določala, da prejmejo poslanci (senatorji) 200 dinarjev dnevnic, do katere so upravičeni tudi v času bolniške odsotnosti in krajših dopustov do 15 dni. Izvemši na novo določeno višino dnevnic, je torej obveljal enak sistem kot v dvajsetih letih, prav tako pa je bila enako urejena tudi pravica do povračila potnih stroškov in brezplačnega prevoza.³³ Poslovnik sta poleg tega še določala, da prejema predsednik skupščine (senata) "doklade, kakršne ima predsednik ministrskega sveta, podpredsednika vsak po 1500 dinarjev, tajniki pa po 1000 dinarjev na mesec".³⁴ Višina vseh zneskov je seveda bila spremenljiva in prepuščena odločitvi skupščine oz. senata.

Praksa dnevnic in potnin pa tudi v tridesetih letih ni veljala le v predstavniških telesih na državni ravni. Po upravnem preoblikovanju države na banovine so jo že pred obnovo ustavnega življenja - leta 1930 - uporabljali v banskih svetih. Slednji so sicer bili imenovani posvetovalni organi bana s skromnimi pristojnostmi, a so tedaj kljub vsemu predstavljali neko širšo ljudsko predstavništvo. V banskem svetu Dravske banovine so se tako ena za drugo odvijale zavzete razprave, zaradi česar so mu nekateri - kot dr. Marko Natlačen - prisojali celo parlamentarni značaj.³⁵ Pristojnosti, poslovni red in financiranje banskega sveta je natančneje opredeljeval Pravilnik o organizaciji in delu banskih svetov, ki je vseboval tudi določilo o gmotnih nadomestilih. Banski svetniki so tako prejeli dnevnic v višini dnevnic uradnikov prve kategorije in potne stroške.³⁶

³¹ Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine (SL) 55/1931, § 68 Zakona o volitvah narodnih poslancev za narodno skupščino.

³² SL 61/1931, § 40 Zakona o volitvi senatorjev.

³³ Ugodnosti pri potovanju z državnimi železnicami in državnimi ladijskimi linijami so bili deležni tudi družinski člani narodnih poslancev, saj so imeli 50% popust. Arhiv Srbije i Crne gore (ASCG), Narodna skupština Kraljevine Jugoslavije, fasc. 118/371, dopis namestnika predsednika Narodne skupščine ministru za promet.

³⁴ SL 80/1931, §§ 111, 113, 114 Zakona o poslovnem redu v narodni skupščini; SL 82/1931, §§ 111, 113, 114 Zakona o poslovnem redu v senatu.

³⁵ Več o značaju banskih svetov glej v Miroslav Stiplovšek: Banski svet Dravske banovine 1930-1935. Prizadevanja banskega sveta za omilitev gospodarsko-socialne krize in razvoj prosvetno-kulturnih dejavnosti v Sloveniji ter za razširitev samoupravnih in upravnih pristojnosti banovine. Ljubljana 2006. O pravilniku str. 41-45.

³⁶ SL 19/1930, § 21 Pravilnika o organizaciji in delu banskih svetov.

Poslanske plače so tako v obeh desetletjih prve jugoslovanske države temeljile na stari in ustaljeni ureditvi, ki je sledila argumentom zagovornikov diet. Finančni razlogi najbrž niso nikogar odvrnili od kandidature, saj je vsak poslanec prejemal spodobne dnevnic. Morebitnih negativnih materialnih učinkov poslanske službe za večino politikov ni bilo. Na tem mestu se seveda zastavlja vprašanje, v kolikšni meri pa je plača kot pozitivna vzpodbuda vplivala na odločitev za vstop v parlament, v kolikšni meri je (so)krojila življenja posameznih politikov. Kakšen je bil njen dejanski pomen za posameznega poslanca?

V iskanju kar najbolj eksaktnih odgovorov na gornja vprašanja bi (neupoštevaje resnične zmožnosti zgodovinarja) najbrž bili soočeni s toliko motivi, kolikor je vsakokrat bilo poslanskih sedežev. V spletu številnih okoliščin, ki so opredeljevale odločitev za poslansko kandidaturo, plača gotovo ni imela zmeraj enake vloge, čeprav se zdi, da njen obči pomen le ni bil povsem na repu vsega tistega, kar nudi služba poslanca.

Ko je 6. januarja 1929 mariborskemu pristašu SLS Franju Žebotu, od leta 1922 agilnemu poslancu beograjske skupščine,³⁷ nenadoma ugasnil poslanski mandat, je ostal s šestimi otroki v starosti od 7 do 18 let brez vsakega zaslužka. Novo službo je naprej iskal pri Slovencu, nato pa se je zanj dogovoril pri Vzajemni zavarovalnici. V pismu upravnemu svetu zavarovalnice je zapisal, da "/.../ se lahko za stalno posvetim Vašemu zavodu, ker politika ni posebno vabljiva".³⁸ Na podoben način je svojo prejšnjo zaposlitev okrcal tudi glavnemu zastopniku zavarovalnice Francu Pograjcu, saj je bil pripravljen obljubiti, da bi ostal "/.../ stalno v službi 'Vzajemne' in da bi politiko pustil in bi se raje posvetil temu poslu in familiji".³⁹ Toda zavezanost Vzajemni in familiji očitno ni vzdržala dlje kot šest let, saj je v začetku leta 1935 kandidiral na nadomestnih volitvah v senat.

Stališče, ki ga je po izgubi "službe" januarja 1929 zapisal Žebot, tako najbrž ni bilo čisto iskreno. Bržkone ga je omenil zaradi razočaranja ob izgubi mandata in hkratnega prizadevanja po novi zaposlitvi. Nujno je potreboval nov vir prihodkov, saj je moral skrbeti za številčno družino. Iz tega lahko sklepamo, da je poslanska dnevnic za zanj bila nepogrešljiv del poslanskega mandata. Če pa po drugi strani domnevamo, da je v tistem trenutku, ko je napisal, kako "politika ni posebno vabljiva", mislil povsem iskreno, lahko trdimo, da je poslanska dnevnic bila temeljni del njegovega mandata in vzrok ukvarjanja s politiko. V vsakem primeru torej nikakor ni bila nepomemben dejavnik v življenju štajerskega politika.

Podobno kot za Žebota moremo ugotoviti tudi za nekatere njegove politične nasprotnike iz vrst liberalcev - Alberta Kramerja, Ivan Puclja in Draga Marušiča, ki so se tako kot on februarja 1935 potegovali za vstop v senat. Čeprav so tedaj kot visoki politiki vladajoče stranke vsi po vrsti imeli visoke funkcije (Kramer in Pucelj sta bila med drugim poslanca, Marušič pa ban Dravske banovine) in čeprav so s svojo kandidaturo še bolj podžigali vse ostrejše znotrajstrankarske in medsebojne

³⁷ Več o Žebotovi poslanski dobi glej v Mateja Ratej: Franjo Žebot - poslanec v Narodni skupščini v Beogradu v letih 1922-1929. V: *Studia Historica Slovenica*, 2002, št. 2, str. 355-382.

³⁸ Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), Franjo Žebot, pismo Upravnemu svetu oziroma ravnateljstvu "Vzajemne zavarovalnice" z dne 23. 1. 1929.

³⁹ PAM, Franjo Žebot, pismo Francu Pograjcu z dne 23. 1. 1929.

razprtije, od nje nikakor niso odstopili.⁴⁰ Med svojimi privrženci so tako vzbudili malodušje, ki ga je bivši senator Vladimir Ravnihar povzel v besedah: "Podgane zapuščajo potapljajočo se ladjo."⁴¹ V času, ko se je občutno spreminjal politični položaj in ko so poslanski mandati postajali vse bolj negotovi, Ravniharjev komentar najbrž ni nesmiseln. Gospodje so pač hiteli, "da se na drug način rešijo pod streho".⁴² In rešilna bilka, ki je ponujala politično in materialno preživetje, je seveda postal senat Kraljevine Jugoslavije. Dnevnic je bila enaka kot v skupščini, trajala pa je kar šest let.

Medtem ko je v obeh omenjenih primerih, tako pri Žebotu kot pri vodjih liberalcev, šlo "zgolj" za željo po ohranitvi - sicer nadvse ugodne - eksistence, pa je bilo pri nekaterih njihovih političnih kolegih nemalokrat drugače. Poslanska plača namreč mnogim ni zadostovala in so se zato po svoje potrudili še za kak dodaten dinar. Podpredsednik skupščinskega finančnega odbora je tako marca 1937 pisal predsedniku skupščine, da so v času sprejemanja proračuna trajale seje odbora izjemno dolgo. Poslanci so delali dopoldne, popoldne in celo pozno v noč. Po njegovem mnenju bi morali take seje šteti za dvojne in torej tudi pripadajočo dnevnicu obračunati dvojno.⁴³ S še "močnejšimi" argumenti kot podpredsednik finančnega odbora je poleti leta 1932 nastopil predsednik administrativnega odbora. V daljšem dopisu je predsedniku skupščine podal načelno mnenje odbora o višini poslanskih dnevnic. Slednje bi naj bile prenizke, saj so v tedanjih časih onemogočale opravljanje poslanske službe v Beogradu in hkratno obiskovanje volilnih okrajev ter nujno pomoč prebivalstvu v težkih časih gospodarske krize. Poslanci so delili hrano lačnemu prebivalstvu, drugih oblik pomoči pa tudi v glavnem niso zavračali. Na tej podlagi je zato odbor predlagal, da naj vsak poslanec prejme na račun nadomestila omenjenih stroškov po 10.500 din.⁴⁴ Predsedniku skupščine Kostu Kumanudiju se je znesek najbrž zdel nekoliko previsok, saj je za "posebne izdatke" vsakemu poslancu končno odobril dodatnih 9000 din.⁴⁵

Črpanje sredstev iz skupščinske blagajne - v glavnem dnevnic - je tako bil eden pomembnejših virov poslanskih prihodkov, vendar za marsikoga ni bil edini. Bolj iznajdljivi poslanci so si za pokrivanje svojih finančnih potreb namreč denar tudi sposojali, na vračilo dolga pa so preprosto "pozabili". Šef računovodstva narodne skupščine je leta 1932 poročal, da prihajajo v njegov urad sodni sklepi, v katerih sodišča prepovedujejo izplačevanje nekaterih poslanskih dnevnic.⁴⁶ Posamezni poslanec je namreč izdal menico na svoje ime, in ko dolga ni vrnil, se je upnik oglasil na sodišču. Slednje je na podlagi menice brez zadržkov odobrilo t. i. "zabrano" in bodisi do poplačila dolga bodisi do nadaljnje sodne odločitve zadržalo del poslančevih dnevnic. Poslanec Živan Lukić je tako bil, denimo, dolžan 711 din glavnice

⁴⁰ Gašparič, SLS pod kraljevo diktaturo, str. 245-247.

⁴¹ Vladimir Ravnihar: Mojega življenja pot. Ljubljana 1997 (dalje Ravnihar, Mojega življenja pot), str. 233.

⁴² Prav tam, str. 232.

⁴³ ASCG, fond Narodna skupština Kraljevine Jugoslavije (72), fasc. 64/255, dopis podpredsednika finančnega odbora predsedniku skupščine Stevanu Ćiriću z dne 19. 3. 1937.

⁴⁴ ASCG 72, fasc. 73/280, dopis predsednika administrativnega odbora predsedniku skupščine Kostu Kumanudiju z dne 11. 5. 1932.

⁴⁵ ASCG 72, fasc. 73/280, Odločba in ukaz predsednika skupščine Koste Kumanudija z dne 4. 8. 1932.

⁴⁶ ASCG 72, fasc. 128/395, dopis šefa računovodstva Narodne skupščine skupščinskemu predsedniku z dne 14. 1. 1932.

in 6% obresti letno. Po sklepu sodišča bi morala skupščinska blagajna zadržati tretjino njegovih dnevnic.⁴⁷ Toda kljub sodnemu epilogu vsakokratnega dolžniškega spora do ustavitve dela izplačil vseeno ni prihajalo. Zadolženi poslanci so v skupščini ugovarjali, da sodne prepovedi niso zakonite, saj zadevajo izplačilo, ki je prosto davka. Po njihovem mnenju dnevnic torej niso imele značaja plače, ampak so bile le plačilo stroškov posameznega poslanca za njegovo delo zunaj kraja bivanja. Nanje naj ne bi bilo mogoče dati sodne prepovedi.⁴⁸ Temu stališču je pritrdil tudi skupščinski administrativni odbor, ki je sklenil, "da dnevnic narodnih poslancev kot zajamčene in kot nadomestilo nastalih stroškov za opravljanje poslanske funkcije ne morejo biti predmet prepovedi".⁴⁹ Potem ko je omenjeni sklep odobril še predsednik skupščine in ukazal, da naj skupščinska blagajna vse zahteve po prepovedi izplačevanja dnevnic vrne sodiščem,⁵⁰ so zadolženi poslanci lahko nekaj časa mirno spali. A ne prav dolgo.

Odločitvi vodstva skupščine navkljub so sodišča sklepe o prepovedi pošiljala še naprej. Šef računovodstva je tako moral o tej temi znova poročati predsedniku. V svojem dopisu mu je med drugim posredoval pomembno pripombo sarajevskega sodišča, ki je skupščino opozorilo, da je prišlo do primerov, ko je upnik zaradi neuspele "izterjave" poslanskih dnevnic tožil državni erar. Ta je potem tožbo izgubil in celoten poslančev dolg s sodnimi stroški vred je morala poravnati država.⁵¹ Stališče skupščine je tako bilo sila neprijetno za državni proračun, zato je bil predsednik prisiljen posredovati. Prek "ministra pravde" je za mnenje zaprosil kasacijsko sodišče. Na kratko in jasno formulirano vprašanje ("Ali so dnevnic narodnih poslancev lahko predmet izvršbe (prepovedi)"), je prejel nedvoumen odgovor. Sodišče je menilo, da imajo poslanci poseben status, ki ni enak uradniku. Njihova dnevnicata tudi ni isto kot stalna plača uradnika, saj je namenjena omogočanju opravljanja poslanske funkcije in pokrivanju osebnih stroškov, povezanih s to funkcijo. Vsaka prepoved ali zmanjšanje dnevnic bi potemtakem postavila pod vprašaj opravljanje same poslanske funkcije. Na tej podlagi je posledično sklenilo, da dnevnic ne morejo biti predmet izvršbe ali prepovedi.⁵² Če torej poslanec ni imel osebnega premoženja, je lahko brez zadržkov (izvzemši tiste moralne) izdajal menice.

Poleg zgoraj naštetih in konkretno izmerljivih prihodkov pa lahko med poslanske prejemke prištejemo tudi drugačne oblike plačila, ki so jih bili parlamentarci nemalokrat deležni. Bogumilu Vošnjaku je, denimo, leta 1921 ob glasovanju za ustavo uspelo glasove njegove Samostojne kmetijske stranke dobro novčiti. Za to, da je vseh devet poslancev stranke glasovalo za vladni ustavni predlog, je bil Vošnjak nagrajen z mestom jugoslovanskega poslanika v Pragi.⁵³ Podoben posel so te-

⁴⁷ ASCG 72, fasc. 128/395, sklep o izvršbi za Živana Lukića z dne 25. 12. 1932.

⁴⁸ ASCG 72, fasc. 128/395, dopis šefa računovodstva Narodne skupščine skupščinskemu predsedniku z dne 14. 1. 1932.

⁴⁹ ASCG 72, fasc. 128/395, dopis predsednika administrativnega odbora Narodne skupščine skupščinskemu predsedniku z dne 5. 2. 1932.

⁵⁰ ASCG 72, fasc. 128/395, ukaz predsednika Narodne skupščine z dne 10. 2. 1932.

⁵¹ ASCG 72, fasc. 128/395, dopis šefa računovodstva Narodne skupščine skupščinskemu predsedniku z dne 10. 3. 1932.

⁵² ASCG 72, fasc. 128/395, mnenje kasacijskega sodišča z dne 15. 8. 1932.

⁵³ V poročilu češkoslovaškega konzulata v Ljubljani iz avgusta 1921 se med razlogi za imenovanje Vošnjaka - poleg "lojalne" države njegove stranke - omenja tudi "močna podpora vodilnih funkcionarjev češkoslovaške agrarne stranke." Arhiv Ministerstva zahraničních věcí, Politické zprávy, Lublaň, redno politično poročilo za avgust 1921.

daj sklenili tudi muslimanski begi. Glas za ustavo je zanje pomenil ugodnejši postopek pri izvajanju agrarne reforme.⁵⁴

* * *

Če lahko, izhajajoč iz doslej zapisanega, sklepamo, da je bila ureditev poslanskih plač, ki je veljala v prvi Jugoslaviji, v sistemskem smislu povsem spodobno urejena, moremo obenem tudi ugotoviti, da kljub vsemu ni ustrezno reševala gmotnega položaja poslancev. Prizadevanja po dodatnih ugodnostih, izdajanje menic brez možnosti njihove poravnave z naslova poslanskih dnevnic in podobno ustvarjajo vtis, da je bil vsaj del poslancev nezadovoljen s svojim finančnim položajem in višino "nagrade" za skupščinsko delo. Smiselnost in primernost izplačevanja dnevnic sicer tudi zanje ni bila problematična, neprijetne občutke je vzbujala višina plač, saj naj bi bila občutno prenizka.

Ko je bila skupščina sklicana, je poslanec poleg brezplačnega prevoza leta 1934 tako prejel mesečno 7500 din (30 dni po 250 din dnevnic). V posameznih sklicih je lahko prejel tudi nekaj več, v posameznih pa manj. Višina dnevnic se je namreč gibala med 120 in 300 din, tako da je v povprečju v času prve Jugoslavije prejemal med 3600 in 9000 din na mesec. V istem obdobju se je povprečna mesečna delavska mezda na Slovenskem gibala med 500 in 1000 din, plače nameščencev pa so segale od 900 do 4500 din na mesec. Bistveno več so zaslužili le direktorji največjih podjetij, ki so letno prejemali od 100.000 do 150.000 din.⁵⁵

Poslanski prihodki torej nikakor niso bili majhni, četudi je marsikateri poslanec očitno sodil drugače. Upošteva je predstavljeno siceršnjo raven plač, se tako zdi, kakor da - po Maxu Weberu - niso živeli za politiko, temveč od politike. "Kdor živi za politiko," je dejal Weber na predavanju Münchenskim študentom v revolucionarni zimi 1917/1918, "jo v notranjem smislu napravi za svojo življenjsko preokupacijo, bodisi uživa golo posedovanje oblasti, ki jo izvršuje, bodisi se njegovo notranje ravnovesje in samozavest napajata iz zavesti, da s služenjem nečemu osmišlja svoje življenje. V tem notranjem smislu seveda vsak resen človek, ki živi za neko stvar, živi tudi od nje. Razlikovanje se potemtakem nanaša na neko precej pomembnejšo stran dejanskega stanja - na ekonomsko plat. Od politike kot poklica živi tisti, ki stremi za tem, da iz nje napravi trajen vir dohodka, za politiko pa tisti, ki mu ne gre za to."⁵⁶ In dobri poslanski prihodki niso bili le zaslužno plačilo drugim, temveč obenem motivacija prvim. Raznih "kričačev in skledoliznikov",⁵⁷ ki so se po letu 1918 drenjali pri mizi "visoke" politike, pa je bilo - po besedah politika Vladimirja Ravniharja - več kakor resnih političnih delavcev.

⁵⁴ Slovenska novejša zgodovina : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije : 1848-1992. Ljubljana 2005, str. 246.

⁵⁵ Slovenska novejša zgodovina 1848-1992, str. 488.

⁵⁶ Max Weber: Politika kot poklic. V: Politika kot poklic, Ljubljana 1992, str. 27-28.

⁵⁷ Ravnihar, Mojega življenja pot, str. 147.

Jure Gašparič

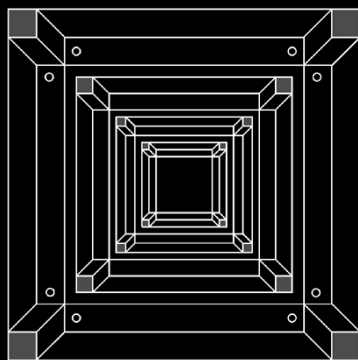
WAGES OF MEMBERS OF PARLIAMENT IN THE FIRST YUGOSLAV STATE

S u m m a r y

In the beginning of the 20th century it was more or less usual for the members of numerous assemblies to receive payment, even though the path towards the introduction of allowances for subsistence expenses involved political problems almost everywhere. The question whether Members of Assemblies should receive daily allowances was a very prominent issue in many assembly halls at the turn of the 19th century, and it was definitely not a minor political problem. After the dissolution of the Austro-Hungarian Empire and the establishment of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, a similar system of wages for the Members of Parliament as in the former monarchy was also introduced in the Belgrade Assembly. All National Assembly Members received daily allowances for the whole duration of their work in the Assembly. Furthermore, during their mandates they were eligible for free transport on all railways and shipping lines of shipowners, authorised by the state. A system of payment for the Assembly Members, similar to the one in the Belgrade Assembly, was then also introduced in the second half of the 1920s at the level of lower level administrative and political units - in the so-called Administrative Unit Assemblies, but the amount of daily allowances was lower there. In the 1930s - after the restoration of the constitution - the system of payment for Assembly Members or Senators was the same in both houses of the National Assembly, and it mostly adhered to the practice from the 1920s. Members of both houses were eligible for monetary compensation on the basis of electoral law. In the 1930s, the practice of daily and travelling allowances was not only used in the representative bodies at the state level. After the administrative conversion of the state into Banates, this practice was already used in the Ban's Councils in 1930, even before the restoration of the constitution. The system of wages of Members of Parliament, used in the first Yugoslav state, was completely decent in the systematic sense, although at the same we have to ascertain that, nevertheless, the monetary position of Assembly Members has not been solved appropriately. Frequent struggles for additional benefits create an impression that at least some of the Assembly Members were dissatisfied with their financial position and the amount of the "reward" they received for their work. The sensibility and appropriateness of receiving daily allowances was not problematic for them; what caused bad feelings were the amounts of these allowances, since they were supposedly far too low. However, comparatively speaking, the income of Assembly Members was far from low, so that, taking this into account, it seems that many an Assembly Member lived - according to Max Weber - not for politics, but on politics.

1945

**A BREAK
WITH THE PAST**

Referati z znanstvene konference
1945 - Prelom med starim in novim (v angleščini)

1.01
Prejeto 7. 1. 2008

UDK 352(497.4 Ljubljana):364.44"1927/1929"

Dunja Dobaja*

Obravnavanje socialne in zdravstvene problematike na sejah ljubljanske oblastne skupščine v letih 1927-1929

IZVLEČEK

Avtorica obravnava s pomočjo arhivskih virov (stenografskih zapisnikov sej ljubljanske oblastne skupščine), dnevnega časopisja in literature, tri obdobja zasedanja ljubljanske oblastne skupščine v letih 1927-1929, ko so se v ozračju medstrankarskih razprtij, obravnavali tudi zdravstvena in socialna vprašanja. Podrobno prikaže potek posameznih sej glede teh dveh vprašanj, razprave, ki so se vsakič razvile in pokazale na različna stališča opozicije in večine glede reševanja zdravstvene in socialne problematike, a hkrati, kljub različnosti, pripravljenost iskati konstruktivne rešitve, ki bi olajšale zdravstveno in socialno stisko najbolj socialno šibkih slojev ljubljanske oblasti.

Ključne besede: Kraljevina SHS, Ljubljanska oblast, samouprava, ljubljanska oblastna skupščina, zdravstvo, sociala

ABSTRACT

CONSIDERATION OF SOCIAL AND HEALTH ISSUES AT THE LJUBLJANA ADMINISTRATIVE UNIT ASSEMBLY SESSIONS BETWEEN 1927 AND 1929

On the basis of archive sources (stenographic minutes of the sessions), daily newspapers and literature, the author focuses on three periods of the Ljubljana Administrative Unit Assembly sessions between 1927 and 1929, when, in the atmosphere of conflicts between various parties, social and health issues were also considered. The author makes a detailed demonstration of individual sessions in regard to the aforementioned issues - discussions which developed every time, indicating the various standpoints of the opposition and the majority in regard to health and social issues, but at the same time, in spite of the differences, also the will to seek out constructive solutions in order to improve the health and social situation of the weakest social classes in the Ljubljana administrative unit.

Key words: Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Ljubljana Administrative Unit Assembly, autonomy, Administrative Unit Committee, health, social welfare

* Univ. dipl. zgodovinarica, strokovna sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: dunja.dobaja@inz.si

Januarja 1927 so potekale volitve v oblastne skupščine, na katerih je v obeh slovenskih oblasteh slavila zmago Slovenska ljudska stranka (v nadaljevanju SLS), ki je zagovarjala avtonomistično-federalistično usmeritev, a se je hkrati zavedala, da le-te v takratni politični stvarnosti ni moč uresničiti. Zaradi tega dejstva se je odločila za t. i. pragmatično politiko, to je taktično popuščati centralističnim silam v državi in si izboriti mesto v beograjski vladi.

SLS je videla možnost za vsaj delno uresničitev svojega avtonomističnega programa v vzpostavitvi oblastnih samouprav, ki jih je predvidevala vidovdanska ustava. Začela se je zavzemati za razpis volitev v oblastne skupščine, kar se je zgodilo 23. januarja 1927. Vse stranke in skupine, ki so nastopile na volitvah v oblastne skupščine, so med drugim opozarjale na nujnost rešitve gospodarsko-socialnih problemov. Seveda so se njihovi pogledi razlikovali, kar je večkrat vodilo v burne skupščinske seje. Značilnost prvega obdobja delovanja (od februarja 1927 do začetka novembra 1927) obeh slovenskih oblastnih skupščin in oblastnih odborov so prizadevanja za prevzem vseh tistih pristojnosti, ki jih je predvideval Zakon o oblastni in sreski samoupravi, ter zagotovitev zadostnih finančnih sredstev za njihovo izvajanje. Slovenski oblastni samoupravi sta bili prvi v državi, ki sta prevzeli pristojnosti na področju zdravstva.

Prvo zasedanje ljubljanske oblastne skupščine (od 23. februarja do 5. novembra 1927)

Na prvi skupščinski seji dne 23. februarja je v imenu "razredno zavednega proletariata" spregovoril edini socialistični poslanec Ignacij Sitar, ki je izrazil dvom o pomenu oblastnih skupščin za "ljudsko samoupravo".¹ Po njegovem mnenju v takšni nedemokratični državi ni moč pričakovati, da bi oblastne skupščine prinesle kaj več demokracije in samouprave. Torej, ne verjame v pragmatizem SLS. Opozoril je na nespoštovanje in neuresničevanje že obstoječih socialnih zakonov (Zakon o zaščiti delavcev, predpisi o inšpekciji dela itd.), nadalje na neizvajanje socialnega zavarovanja, starostnega zavarovanja in zavarovanja v primeru onemoglosti in smrti. Kritičen je bil tudi do (ne)ukrepov, ki jih je izvedla država za zmanjšanje brezposelnosti, stanovanjske krize itd. Kljub navedeni kritiki pa je pohvalil delovanje oblastnih skupščin in izjavil, da se namerava udeleževati sej ljubljanske oblastne skupščine. Delavski razred namreč lahko prek svojih predstavnikov v oblastni skupščini izvaja "kontrolno nad delom meščanskih strank, opozarja na vsakodnevne krivice, ki se gode delovnemu ljudstvu, in terja izpolnitev svojih najnujnejših zahtev".²

Na tretji seji je ljubljanska oblastna skupščina s svojo uredbo na podlagi 91. člena Zakona o oblastni in sreski samoupravi določila razdelitev samoupravnih poslov na pet oddelkov. Eden izmed njih je bil oddelek za zdravstvene, humanitarne in socialne zadeve, ki je štel deset članov.³ Imenovani odsek je reševal vrsto

¹ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Oblastni odbor LJ., Zapisniki sej oblastne skupščine (AS 92), f. 34, I. Zasedanje, Zapisnik I. seje skupščine oblasti ljubljanske Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, v Ljubljani, dne 23. februarja 1927.

² Prav tam.

³ ARS, AS 92, f. 34, I. Zasedanje, Zapisnik III. seje skupščine oblasti ljubljanske Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, v Ljubljani, dne 28. februarja 1927.

predlogov poslancev, ki so se nanašali na področje sociale in zdravstva (ustanovitev postaj za prenočišče in prehrano za potujoče brezposelne rokodelske pomočnike, izboljšanje delavskih razmer v smodnišnici v Kamniku, izboljšanje socialnih razmer delavstva pri Trboveljski premogokopni družbi, izplačilo državne podpore Društvu za varstvo otrok v Trbovljah, najetje posojila za izgradnjo stanovanjskih hiš, problematika starostnega in invalidskega zavarovanja, preskrba prebivalcev na deželi z živili, zdravljenje ubogih v bolnišnicah itd.).⁴

Večni problem financ se je jasno pokazal že v prvem obdobju zasedanja ljubljanske oblastne skupščine, in sicer na aprilskih, pretežno proračunskih sejah. Podrobna proračunska razprava se je začela 22. aprila 1927.⁵ Potekala je po posameznih poglavjih z uvodnimi poročili referenta odseka za proračun in finance ter z obsežnimi predstavitvami odbornikov oblastnega odbora za posamezne resorje.⁶ Razprava je potekala v ozračju medsebojnega obtoževanja. Opozicija je nasprotovala visokim nagradam za odbornike (4000 din mesečno) in dnevnicam ter ugotovila, da gre za upravne stroške kar četrtina z dohodki pokritega proračuna.⁷ Poslanec SLS Anton Skubic je obtoževal opozicijo, da vsako potezo večine pospremi s sumničenji. Očital ji je, da poskuša prikazati oblastni odbor kot "leno maso", a hkrati sama ni, po njegovem mnenju, k temu delu ničesar prispevala, pač pa "samo vpije, da oblastni odbor nič ne dela".⁸ Temu stališču se je pridružil tudi poslanec SLS, profesor Ivan Mazovec. Njegov strankarski kolega Jože Gostinčar je poskušal s svojimi besedami pomiriti razpravo in pozival k slogi in sporazumu, saj je to edina pot k uspehu.⁹

Do zaostritve je prišlo tudi ob razpravi o socialni politiki in o dohodkih oblastnega proračuna. Socialistični poslanec Ignacij Sitar je predlagal konkretno določitev proračunske dotacije za reševanje stanovanjske krize v Trbovljah, a je večina sprejela predlog, naj se omenjena stanovanjska kriza rešuje iz investicijskih sredstev.¹⁰ Na seji je oblastni referent dr. Anton Breclj (SLS) podal obsežno predstavitev zdravstvenih nalog in socialnih potreb.¹¹ Govoril je o krizi v zdravstvu, opozoril na neporavnane obveznosti države do dobavljalcev hrane in drugih potrebščin bolnicam ter strah, da bi ti dolgovi prešli na oblastno samoupravo. Po njegovih besedah naj bi Ministrstvo narodnega zdravja dolgovalo, kar se tiče zdravstvene uprave v Sloveniji, okoli 8 milijonov dinarjev. Od te vsote naj bi velik del odpadel ravno na ljubljansko oblast. Opozoril je tudi, da niso bili plačani zavodi, v katere je država pošiljala svoje ljudi, prav tako niso bili plačani stroški za slovenske bolnike zunaj Slovenije.¹² V nadaljevanju je poudaril nujnost izboljšanja stanja na področju zdravstva, a so bila za uresničitev te naloge nujna zadostna

⁴ ARS, AS 92, f. 34, I. Zasedanje, Zapisnik V. seje ljubljanske oblastne skupščine v Ljubljani, dne 19. aprila 1927 in Zapisnik VI. seje ljubljanske oblastne skupščine v Ljubljani, dne 21. aprila 1927.

⁵ Slovenec, 23. 4. 1927, št. 90, str. 2; Zasedanje ljubljanske oblastne skupščine.

⁶ Miroslav Stiplovšek: Slovenski parlamentarizem 1927-1929. Avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udeležanje parlamentarizma. Ljubljana 2000, (dalje Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem 1927-1929) str. 162.

⁷ Prav tam, str. 163.

⁸ Slovenec, 23. 4. 1927, št. 90, str. 2; Zasedanje ljubljanske oblastne skupščine.

⁹ Prav tam.

¹⁰ Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem 1927-1929, str. 163.

¹¹ Slovenec, 23. 4. 1927, št. 90, str. 4; Zasedanje ljubljanske oblastne skupščine.

¹² Slovenec, 27. 4. 1927, št. 93, str. 1, 2; Naše zdravstvo in socialna politika.

finančna sredstva, ki bi jih morala zagotoviti država. Kot je poudaril, "mi hočemo, da bodo naše zdravstvene institucije dobro poslovale, da bo naše ljudstvo dobilo v teh zavodih vse, kar je dobivalo svoj čas".¹³ Opozoril je na končni cilj Slovencev, to je zedinjena Slovenija. Odras tega naj bi bila tudi skupna zdravstvena uprava obeh slovenskih oblasti. Poslancem je posredoval tudi številke povezane z zdravstvom. Nekdanja dežela Kranjska je izdala za zdravstvo v letu 1914 1.460.000 zlatih kron, dobivala pa je približno 4.00.000 kron, tako da je morala doplačevati več kot 1 milijon zlatih kron. V novih razmerah naj bi se doplačevalo najmanj 15 milijonov dinarjev oziroma še več, ker je, po njegovih besedah, državna uprava ukinila nekaj svojih zakonitih prispevkov (npr. plačevanje zdravljenja svojih uslužbencev, odpravljeno brezplačno zdravljenje nalezljivih bolezni). Izpostavil je tudi vprašanje zdravljenja vojnih invalidov in drugih žrtev vojne. Po zakonu bi njihovo zdravljenje morala plačevati država, a dr. Anton Breclj je izražal dvom o izpolnjevanju te obveznosti države. Nujne so bile, po njegovih trditvah, tudi investicije za umobolnico na Studencu, saj so bile razmere v njej škandalozne in v nasprotju s človekovim dostojanstvom. Dr. Albert Kramer (Napredni blok) je razmere v tem zavodu poimenoval "peklenko življenje". Bolnikov je bilo namreč veliko več, kot so dovoljevale kapacitete zavoda, in tudi bivalni prostori so bili povsem nepriemerni.

Razpravljalec je omenil tudi novo panogo sodobne medicine - higieno. Dr. Anton Breclj je v drugem delu svojega obsežnega referata spregovoril o stanju na področju socialne politike. Pereči vprašanji sta bili brezposelnost in stanovanjska stiska. V proračunu ni bilo postavke o tem vprašanju, nad čimer se je "zgražal" poslanec Ivan Tavčar (Napredni blok). Dr. Breclj je to utemeljeval z dejstvom, da tega vprašanja niso zanemarili, a "v tem letu nimamo prav nobenega kritja za omiljenje stanovanjske bede". Po njegovih besedah so potekali intenzivni pogovori o tem perečem vprašanju z ministrom za socialno politiko. Izrazil je upanje, da bodo doseženi dogovori obveljali, kljub temu da dr. Andrej Gosar ni bil več minister. V nadaljevanju je poudaril, da upa, "da pride tisti ogromni denar, kar se ga je v Sloveniji nabralo za posredovanje dela in ki leži sedaj mrtev v hipotekarni banki v Belgradu, k nam nazaj in da se bo v ta namen uporabljal po posebni instituciji, ki bo, lahko ljudska in demokratska korporacija za podporo brezposelnim in posredovanje dela in za omiljenje stanovanjske bede". Učinkovit način za omilitev brezposelnosti je po njegovem mnenju tudi podpiranje strokovnega izobraževanja delavstva. S tem bi naši ljudje čim prej zavzeli delovna mesta, ki so jih do takrat zasedali tujci. Poudaril je tudi pomen izobrazbe delavskih gospodinj, saj se "da pri umnem gospodinjstvu z mnogo manjšimi stroški doseči dosti boljše hrana, trajnejša in trpežnejša obleka in prijetnejše bivanje". Takšno izobraževanje pa naj bi se prakticalo že pri mladih dekletih, saj bodo le-ta, če bodo imela primerno gospodinjstvo izobrazbo, dobila boljše službe in živela socialno varnejše življenje. Naslednji socialni problem, na katerega je opozoril referent, je bila zanemarjena mladina, sirote, slepi in gluhoonemi otroci. Zavodi, ki so se ukvarjali s tako mladino, so bili odvisni neposredno od ministrstva. To pa je naredilo premalo odločnih korakov za izboljšanje položaja takšnih zavodov. Zato je poudaril pomen prevzema tudi tovrstnih zavodov.¹⁴ Razprava se je sprevrgla v burno izmenjevanje

¹³ Prav tam.

¹⁴ Prav tam.

mnenj med večino in opozicijo ob vprašanju vojnih invalidov, na katero je v svojem nastopu opozoril dr. Breclj. Država ni ravnala mačehovsko samo s slovenskimi invalidi, pač pa tudi s hrvaškimi in srbskimi. To izjavo referenta je poslanec dr. Albert Kramer (SDS) pospremil z naslednjimi besedami: "Torej vlada vendarle enkrat vsaj tukaj popolna enakost."¹⁵ Dr. Breclj je navzočim posredoval podatek, ki kaže na neprimeren odnos države do vprašanja invalidov. V letu 1926 so slovenski invalidi dobili za poldrugi milijon dinarjev manj kot so Slovenci plačali invalidskega davka. Kljub pozivu slovenske strani, da prevzame invalidsko problematiko od države na svoja ramena, je to vprašanje ostalo še naprej centralizirano. Za sprejem invalida v zavod je bilo potrebno ministrovovo dovoljenje. To pa je prihajalo zelo počasi, po navadi šele po večkratnem posredovanju. Večkrat se je zgodilo, da je prosilec že prej umrl. Na to Brecljevo kritiko se je opozicija odzvala z medklici: "Saj ste imeli lastnega ministra Gosarja." Večina je vrnila udarec z odgovorom: "Minister Gosar ni mogel vsega gnoja iz ministrstva izkudati, ki se je nabiral tam od časa dr. Žerjava."¹⁶ Razprave (ta in ostale) so večkrat prestopile meje dobrega okusa in odražale realno slovensko politiko. Svoj obsežni govor je dr. Breclj sklenil s problemom alkoholizma v slovenski družbi. Po njegovem mnenju je alkoholizem "ne samo največji moralni madež slovenskega naroda, ampak tudi njegova najhujša gmotna, zdravstvena, kulturna in socialna škoda".¹⁷ Sedma seja ljubljanske oblastne skupščine dne 22. aprila 1927 je trajala do zgodnjih jutranjih ur. Skupščinska večina je po dolgotrajni razpravi sprejela proračun in finančno uredbo, kakor jo je predlagal finančni odsek oblastne skupščine. Uredba o oblastnem proračunu za leto 1927 je določala izdatke v višini 52.254.000 din in redne dohodke v višini 11.248.750 din. V proračunu so največ sredstev namenili za zdravstvo in socialno politiko, in sicer 47,58%, najmanj pa za prosveto (0,95%). Od treh glavnih proračunskih dohodkov so bili dohodki zdravstvenih in socialnih ustanov, to je 7.700.000 din, na prvem mestu.¹⁸ Predsednik ljubljanske oblastne skupščine dr. Marko Natlačen je predložil celotno gradivo o proračunu velikemu županu s prošnjo, da ga predloži ministru za finance v odobritev. Ljubljanski proračun je bil potrjen le do višine kritja izdatkov z dohodki.¹⁹ Opozicija je proračun ljubljanske oblastne skupščine ostro kritizirala in vodila "neobičajno divjo in nestvarno gonjo".²⁰ To kritiko je SLS označila kot "farizejsko demagogijo", saj "jutrovci mnogim socialno skrbstvenim, socialno političnim in dobrodelnim postavkam proračuna enostavno odrekajo ta značaj ali pa jih zataje".²¹ SLS je zagovarjala proračun v tem smislu, da je bil v vseh oddelkih in postavkah proračuna glavni cilj skrb in pomoč najbolj socialno ogroženim plastem družbe. V prvi vrsti so bili to otroci, ki jim je bilo treba nuditi zaščito, vzgojo, primerno izobrazbo, na drugem mestu pa vsi delazmožni, ki jim je bilo treba nuditi priložnost za delo in zaslužek.²²

¹⁵ Prav tam.

¹⁶ Prav tam.

¹⁷ Prav tam.

¹⁸ Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem 1927-1929, str. 163.

¹⁹ Prav tam, str. 168.

²⁰ Slovenec, 27. 4. 1927, št. 93, str. 2; Kako izgleda "klerikalna socialna zakonodaja".

²¹ Prav tam.

²² Prav tam.

Na sejah ljubljanske oblastne skupščine se je večkrat izpostavljala problem Trboveljske premogokopne družbe (dalje TPD), ki je odpustila mnogo rudarjev, ki so se zaradi tega znašli v socialni bedi. Na ta problem je že na drugi seji opozoril poslanec Filip Križnik, rudar v Trbovljah. Opozoril je na socialno bedo, ki jo je doživljalo 200 odpuščenih rudarjev in njihovih družin. Položaj teh je bil še toliko slabši, ker je do odpuščanja prišlo v zimskem času. Pozval je, naj odpuščeni rudarji dobijo vsaj nekaj socialne podpore.²³ O tem problemu se je znova govorilo na deseti seji 28. aprila 1927, na kateri je odsek za zdravstvene, socialne in humanitarne zadeve poročal o svojem delu in predložil predloge posameznih poslancev. Daljša razprava se je razvila predvsem ob predlogih Filipa Križnika (SLS) in Alojza Peterlina (SLS), učitelja iz Kočevja. Njuni predlogi so bili odstopljeni oblastnemu odboru. Poslanec Filip Križnik je pozval oblastni odbor, da naj se napravi temeljit načrt za izboljšanje stanja trboveljskega delavstva. Oblastni odbor naj bi opravil anketo delavskih strokovnih organizacij, Delavske zbornice, Trgovske, obrtniške in industrijske zbornice in vseh prizadetih dejavnikov. Navedel je tudi razloge, zakaj je trboveljsko delavstvo brez zaščite - zaradi določil t. i. starega avstrijskega združnega zakona; določila o zaščiti dela namreč po novi zakonodaji za Trbovlje niso veljala. Opozoril je tudi na pasivnost rudarskega glavarstva in inšpekcije dela in na dejstvo, da je TPD slabše plačevala delavstvo kot pred vojno, svoje blago pa je prodajala po razmeroma višjih cenah.²⁴ Njegovemu mnenju in predlogu se je pridružil tudi poslanec Peterlin, ki se je prav tako zavzel za izboljšanje položaja delavcev pri TPD.²⁵ Poslanec Filip Križnik je tudi predlagal podporo Zavodu za varstvo otrok v Trbovljah in podporo za gradnjo stanovanjskih hiš za rudarske upokoјence v Trbovljah.²⁶ Poslanec Peter Arnež (SLS) je opozoril tudi na stanovanjski problem gorenjskega delavstva (zlasti na Jesenicah in Javorniku) in pozval oblastno skupščino in oblastni odbor k pospešenemu reševanju tega vprašanja.²⁷

Zanimiv je bil tudi predlog poslanca Ivana Tavčarja (Napredni blok) o ukinitvi davka na ročno delo in takse na delavske plače. Predlog je podal velikemu županu, saj odsek za zdravstvene, socialne in humanitarne zadeve ni bil pristojen o tem razpravljati. Oblastna skupščina je sprejela resolucijo, v kateri je ostro obsodila davek na ročno delo in takso na plačilne liste delavskih mezd kot nesocialna in krivična, saj sta čezmerno obremenjevala delavstvo. Oblastna skupščina je pozvala kraljevo vlado, naj takoj uvede postopek za odpravo tako davka kot takse.²⁸ Poslanec Ferdinand Novak (SLS) je na omenjeni seji opozoril tudi na težke razmere v smodnišnici v Kamniku, v kateri delavstvo, po njegovih besedah, ni uživalo nikakršne zaščite. Poudaril je, da se delavstvo ni smelo udeleževati niti strokovnega gibanja niti javnega življenja. Ponazoril pa je tudi položaj upokoјencev te tovarne, ki so prejeli tako nizke pokojnine, da z njimi ni bilo moč živeti normalno. Nič drugače se ni godilo vdovam z otroki, ki so živele iz rok v usta. Poslanec Novak je

²³ ARS, AS 92, f. 34, I. Zasedanje, Zapisnik II. seje skupščine oblasti ljubljanske Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev v Ljubljani, dne 23. februarja 1927.

²⁴ ARS, AS 92, f. 34, I. Zasedanje, Zapisnik X. seje ljubljanske oblastne skupščine v Ljubljani dne 28. aprila 1927.

²⁵ Prav tam.

²⁶ Prav tam.

²⁷ Slovenec, 30. 4. 1927, št. 96, str. 2; Zasedanje ljubljanske oblastne skupščine.

²⁸ ARS, AS 92, f. 34, I. Zasedanje, Zapisnik X. seje ljubljanske oblastne skupščine v Ljubljani dne 28. aprila 1927.

zaradi tega predlagal, da se "pri anketi, ki jo bo sklical oblastni odbor, posebej obravnavajo tudi razmere v kamniški smodnišnici in pozove k tej anketi ljudi, ki razmere v smodnišnici dobro poznajo". Njegov predlog je bil soglasno sprejet.²⁹

Dne 6. in 7. septembra 1927 so na ministrstvu za zdravstvo potekali pogovori in pogajanja o prevzemu zdravstvenih in dobrodelnih ustanov, ki so bile nekdanja deželna lastnina. Rezultat uspešnih pogajanj dveh predstavnikov ljubljanskega in mariborskega oblastnega odbora, dr. Breclja in dr. Andreja Vebla, je bila sklenitev sporazuma, po katerem je ljubljanski oblastni odbor s 1. oktobrom 1927 prevzel štiri bolnišnice, nad še tremi pa nadzor in skrb, medtem ko je dobil mariborski oblastni odbor pristojnosti nad šestimi bolnišnicami in dvema zavodoma za onemogle.³⁰ Ljubljanski oblastni odbor je prevzel v svojo upravo in kompetenco naslednje zavode: Splošno bolnico v Ljubljani z otroško bolnico kot posebnim oddelkom, Bolnico za duševne bolezni na Studencu in v Ljubljani, Bolnico za ženske bolezni skupaj z Babiško šolo v Ljubljani in Splošno javno bolnico v Brežicah. Prevzel je tudi nadzor in skrb nad Bolnico usmiljenih bratov v Kandiji, žensko bolnico v Novem mestu in nad občinsko bolnico v Krškem. Ljubljanski oblastni odbor je prevzel tudi vse okrožne zdravnike in z njimi tudi nadzorstvo nad vsemi zdravstvenimi okrožji.³¹ Po tem sporazumu je Ministrstvo narodnega zdravja izročilo svoje kompetence in svoj proračun od 1. oktobra 1927. Sporazum je predvideval, da do 31. marca 1928 ljubljanski oblastni odbor (pa tudi mariborski) vodi upravo omenjenih zavodov v okviru državnega proračuna. S 1. aprilom 1928 pa naj bi prešli omenjeni zavodi in okrožni zdravniki v izključno kompetenco in na proračun ljubljanske in mariborske oblastne samouprave. Ministrstvo za narodno zdravje se je zavezalo, da bo predložilo finančnemu ministrstvu primeren znesek, ki naj ga to odstopi v obliki davčnih virov za vzdrževanje teh zdravstvenih in dobrodelnih ustanov. Oba oblastna odbora sta morala predložiti oblastnim skupščinam uredbi o izvrševanju zdravniške službe po deželi in o poslovanju zdravstvenih zavodov.³²

V prvem obdobju zasedanja oblastnih skupščin so značilna prizadevanja obeh slovenskih oblasti za prevzem vseh tistih pristojnosti, ki jih je določal Zakon o oblastni in sreski samoupravi, ter seveda zagotovitev zadostne finančne osnove za njihovo izvajanje. Pri zagotavljanju le-tega pa sta bili obe oblastni samoupravi neuspešni, kar kažeta prva oblastna proračuna. Predvsem prevzem pristojnosti na področju zdravstva je jasno pokazal, da iz Beograda ni mogoče pričakovati zadostnih sredstev za njihovo uspešno izvajanje in da bodo potrebna dodatna obdavčenja prebivalstva obeh oblasti.³³

Drugo zasedanje ljubljanske oblastne skupščine (od 5. novembra 1927 do 5. novembra 1928)

Na prvi seji drugega zasedanja ljubljanske oblastne skupščine je dr. Marko Natlačen navedel spremembe, ki so se od marca 1927 zgodile v zdravstveni stroki.

²⁹ Prav tam.

³⁰ Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem 1927-1929, str. 186.

³¹ ARS, fond II. Zasedanje Oblastni odbor Ljubljana (AS 92), f. 31, Stenografični zapisnik I. seje skupščine ljubljanske oblasti v Ljubljani dne 5. novembra 1927.

³² Prav tam.

³³ Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem 1927-1929, str. 191.

Opozoril je na septembrski sporazum, na podlagi katerega je ljubljanski oblastni odbor prevzel bolnišnice in institucijo okrožnih zdravnikov. Njegova napoved glede prihodnosti zdravstva v ljubljanski oblasti ni bila preveč optimistična, saj "že vzdrževanje obstoječih zavodov in naprav bo povzročilo stroške, ki bodo gotovo višji kakor višina obljubljenih davčnih virov".³⁴ Prevzem bolnišnic in institucije okrožnih zdravnikov je torej pokazal tudi na finančne težave, s katerimi se bo morala spopadati oblastna samouprava. V nadaljevanju je opozoril na neprimerno oskrbo umobolnih, saj je bila dotedanja oskrba popolnoma neprimerna, po njegovih besedah - sramotna. Samo za oskrbo umobolnih bi morala ljubljanska oblast investirati najmanj 15.000.000 din. Ljubljanski oblastni odbor je vodil pogovore z mariborskim glede skupne ureditve oskrbe umobolnih. V ljubljanskih zavodih je bilo namreč precej bolnikov iz mariborske oblasti. Zmoglјivosti so bile veliko premajhne glede na veliko število oskrbovancev. Po navedbah dr. Natlačna je bilo prostora za umobolne le za okoli 250 bolnikov, dejansko pa je bilo v zavodih več kot 900 umobolnih iz obeh slovenskih oblasti. Zaradi tega je predlagal ustanovitev nove umobolnice, ki bi nudila veliko večje kapacitete, saj je bila, po njegovih besedah, umobolnica na Studencu primerna le za hiralnico, umobolnica v Ljubljani pa naj bi spet služila svojemu prvotnemu namenu kot prisilna delavnica.³⁵ Veliki župan je po nalogu ministra za socialno politiko izročil ljubljanskemu oblastnemu odboru upravo "Fonda za preskrbo vračajočih se vojniki", ki je bil lastnik zdravilišča na Golniku in Invalidskega doma v Celju. Devetega oktobra 1927 je ljubljanski oblastni odbor formalno prevzel upravo na Golniku. Zdravilišče Golnik je bilo sprva namenjeno zdravljenju invalidov, ki so boleli na pljučih. Postopoma se je razvilo v sodoben sanatorij, namenjen pljučnim bolnikom. V njem so se zdravili vojni invalidi, člani bolniških blagajn ter precejšnje število samoplačnikov, posebno iz južnih krajev Jugoslavije. Kot je poudaril dr. Natlačen, je naloga oblastnega odbora, da se Golnik razvije v pravo ljudsko zdravilišče, kar bo znova terjalo precejšnje investicije s strani oblastne samouprave. Za izvajanje vseh teh nalog je ljubljanski oblastni odbor s 1. oktobrom 1927 ustanovil poseben urad, oddelek za zdravstvo, ki je začasno posloval v šempetrski vojašnici.³⁶ Predsednik ljubljanske oblastne skupščine dr. Natlačen je v svojem govoru na prvi seji poudaril tudi pomen socialnih nalog, za reševanje katerih je bil oblikovan poseben oddelek. V njegovo področje je sodila zaščita invalidov, otrok in mladine, skrb za javno pomoč ter naslednji zavodi: Invalidski dom v Ljubljani, Invalidski dom v Toplicah na Dolenjskem, Državna protezna delavnica v Ljubljani, Državni zavod za slepe v Kočevju, dva državna dečja domova, državno vzgajališče, državna gluhonemnica v Ljubljani ter šola za slepe otroke v Kočevju. V zvezi z zaščito invalidov je poudaril, da je mnogo invalidov zaprosilo, naj se jim izplača invalidnina enkrat za vselej na podlagi pravilnika o odkupu invalidnine. Prve odkupnine so se tudi dejansko začele izplačevati. Napredovala je tudi preskrba vojnih sirot in nepreskrbljenih invalidskih otrok. Poleg invalidov je bilo v Invalidski dom v Ljubljani sprejetih tudi nekaj dečkov z namenom, da bi se na državne stroške izučili raznih obrti. Za zaščito otrok in mladine je Ministrstvo za socialno politiko nakazalo posamezne

³⁴ ARS, AS 92, f. 31, Stenografični zapisnik I. seje skupščine ljubljanske oblasti v Ljubljani dne 5. novembra 1927.

³⁵ Prav tam.

³⁶ Prav tam.

zneske Društvu za varstvo otrok v Ljubljani in velikemu županu. Dr. Natlačen je poudaril, da so tovrstni prispevki v primerjavi s prejšnjimi leti precej okrnjeni glede na splošno varčevanje v državni upravi. V nadaljevanju svojega govora je poudaril pomen razširitve Državnega dečjega doma, oddelek I (za otroke od 1 do 6 let) za deset mest. S tem je bila dana možnost sprejema tudi takih otrok, ki doma niso imeli prave nege, pa so bili njihovi sorodniki pripravljene prispevati delne zneske k oskrbnini.³⁷

Decembrske skupščinske seje so potekale v znamenju sprejemanja realnega proračuna. Ljubljanska oblastna skupščina je sprejemanje proračuna opravila na sejah 19. in 20. decembra 1927. Finančni odsek je poslal v razpravo predlog proračuna v višini 55.941.575 din in s tem zmanjšal predlog proračuna oblastnega odbora za okoli 4,5 milijona dinarjev.³⁸ Proračunsko razpravo je začel poslanec manjšine Ivan Tavčar, ki je kritiziral skromno odmero sredstev za socialno skrbstvo in nepoznavanje te problematike s strani večine poslancev.³⁹ Poslanec Ivan Tavčar se je zapletel v besedni dvoboj s poslancem dr. Brecljem, kateremu je očital, da je sicer izdelal "popolen zdravstveni referat", a je hkrati slabo upošteval socialne potrebe. Na te očitke je dr. Breclj odgovoril, da je to storil zato, "ker nam je država dala vse, kar potrebujemo", a je imel poslanec Ivan Tavčar takoj pripravljen odgovor. Namreč, dr. Breclj je opozoril, da je "v proračunu še veliko postavk, za katere država ni dala ničesar, a so navzlic temu bogato dotirane".⁴⁰ Nadalje je poslanec Tavčar predlagal oblikovanje posebnega fonda za delavce in nameščence, kateremu bi se namenila določena vsota denarja. Delavcem, ki so izgubili delo ali jih je zadela družinska ali druga nesreča, je namreč treba pomagati in enega od načinov pomoči vidi v oblikovanju omenjenega fonda. Oblastnemu odboru je očital, da ne kaže nikakršnega razumevanja za to problematiko in ne razume, da je potreben denar tudi za te namene. Tudi ta njegova kritika je sprožila besedni dvoboj s poslancem Ivanom Mazovcem (SLS), ki je Tavčarju očital, da želi imeti samo denar, ne pove pa, kje naj ga vzamejo. Njun prepir je mejil že na rob dobrega okusa, saj je Tavčar Mazovcu nesramno zabrusil, da z njim "res ne debatira" in da lahko daje takšne opazke "pri fajmoštru ali v Unionski kleti, ne pa tukaj". Mazovec mu je razložil, da je "bolj redek gost tamkaj".⁴¹ V nadaljevanju svoje kritike proračuna je poslanec Tavčar opozoril na pomen ustanovitve posebnega fonda za podporo brezposelnih pri borzah dela. "Gospodom od oblastnega odbora" je očital, da želijo imeti pri borzah dela le vpliv in moč odločanja, a po drugi strani niso pripravljene dati "niti dinarja". Poročevalec Evgen Jarc (SLS) je poslanca Tavčarja spomnil na 20.000.000 din za investicije, a ga je ta opomnil, da s tem denarjem ne bo moč odpraviti brezposelnosti in zgolj z investicijskimi deli omiliti socialne bede, pač pa je treba delavcem nuditi tudi podporo.⁴² Tako kot je bil prvi razpravljalac kritičen glede izdatkov v proračunu, tako je zavzel odklonilno stališče tudi glede dohodkov. Opozoril je na obljubo predsednika oblastne skupščine ob

³⁷ Prav tam.

³⁸ Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem 1927-1929, str. 208.

³⁹ ARS, AS 92, f. 31, Stenografični zapisnik tretje seje skupščine ljubljanske oblasti v Ljubljani dne 19. decembra 1927.

⁴⁰ Prav tam.

⁴¹ Prav tam.

⁴² Prav tam.

njeni otvoritvi, češ da "niti govora ne more biti o tem", da bi oblastna skupščina uvedla nove davke. Večini je očital, da je s to obljubo prihajala tudi med svoje volivce. Nadalje je večini očital, da je zavajala z obljubami, da se bo s prenosom poslov od države zahteval tudi odstop davščin. SLS je utemeljevala svoj vstop v vlado in sodelovanje z radikali s tem, da bo tako zaščitila samoupravo oblastne skupščine in pridobila oblastni samoupravi sredstva za uspešen razvoj. Zbrane je opozoril, da sta od vseh lepih besed s strani večine skupščine ostali samo dve uredbi (o oblastnih proračunih in o prenosu poslov na oblastne samouprave, op. avtorice), ki znatno omejujeta oblastno samoupravo. Poslanec Ivan Mazovec je njegovo kritiko označil za "navadno demagogijo".⁴³ Odklonilno stališče do proračuna sta utemeljevala tudi predstavnika poslanskih klubov SDS in SKS. Poslanec SKS Janko Bukovec se je sicer zavedal, da je za zdravstvene zavode bolje, če jih bodo upravljale samouprave, vendar so, po njegovem mnenju, v Sloveniji s temi zavodi prevzeli le pasivne postavke. Strinjal se je z ugotovitvijo poslanca Dinka Puca (Napredni blok), da "bomo mi plačevali sami naše lastne zavode in povrh še vzdrževali podobne in slične zavode tam doli na jugu". Zato je videl rešitev v zahtevi: "Dajte nam naše deželne doklade, dajte nam našo osebno dohodnino, potem bomo sami gospodarili."⁴⁴ Predstavnika kluba SLS dr. Anton Milavec je na vse očitke opozicije odgovoril z naslednjo izjavo: "Vi ste znesli vse v Srbijo, a danes ko mi iščemo potov, kako bi dobili naše stvari nazaj, nam pa mečete polena pod noge." Poslanec Tavčarju je očital, da če se predstavlja kot "zastopnik revežev in nižjih slojev", ki jih želi javno zaščititi, potem se tudi ne bi smel upirati novim davkom, ki teh revnejših slojev, po njegovih besedah, ne bodo prizadeli.⁴⁵ Socialistični poslanec Sitar je poudaril zapostavljanje reševanja socialnih problemov, za kar naj bi obremenili dobičke velikih podjetij. V mislih je imel predvsem TPD. Zavedal se je, da je tej družbi težko priti do živega, a je pozval, da se najde način, ki bo "tega krvosesa naših ubogih rudarjev" pripravil do pravičnega plačila. Izrazil je željo po pravični obdavčitvi. V predloženem proračunu je videl dajanje prednosti nekaterim gospodarskim panogam (predvsem kmetijstvu), medtem ko druge panoge ne dobijo ničesar.⁴⁶ Referent finančnega odseka prof. Evgen Jarc je predlagal načelen sprejem proračuna in prehod na podrobno razpravo, kar je večina izglasovala.

Na skupščinski seji dne 20. decembra 1927 je glede razprave o V. poglavju proračuna (zdravstvo, dobrodelstvo in socialno skrbstvo) kot prvi razpravljalec nastopil poslanec manjšine Tavčar, ki je ponovil že povedana stališča glede pomanjkljivosti proračuna in znova veliko pozornosti namenil predstavitvi težkega socialnega položaja trboveljskih rudarjev. Opozoril pa je še na neko novo stvar, namreč na veliko število otrok v mestih in na deželi, ki so slabo razviti in bolehalo zaradi težkih socialnih razmer, v katerih živijo. V ta namen je predlagal ustanovitev letnih okrevališč za otroke siromašnih družin. V ta namen naj bi se prispevalo 100.000 din. Po njegovih besedah so mnoga mesta uvedla pošiljanje otrok med počitnicami na morje oziroma v okrevališča na Gorenjskem. Zaradi dejstva, da občine iz svojih finančnih sredstev niso mogle same izvesti takšne akcije, je bila dolžnost oblastne skupščine, da se priključi takšni pobudi in tudi na tak način po-

⁴³ Prav tam.

⁴⁴ Prav tam.

⁴⁵ Prav tam.

⁴⁶ Prav tam.

skrbi za zdrav razvoj otrok. Sestavljalcem proračuna je očital, da jih ta problematika ne zanima, saj te postavke niso želeli sprejeti v proračun.⁴⁷ V nadaljevanju se je poslanec dr. Anton Breclj podal obsežno poročilo o zdravstvu, dobrodelstvu in socialnem skrbstvu. Na začetku je opozoril poslance, da bo proračun, o katerem je tekla razprava, veljal šele od 1. aprila 1928 dalje. Zbrane je spomnil na sporazum, po katerem so bili s prvim oktobrom 1927 prevzeti zdravstveni posli za tekoče državno proračunsko leto, ki je trajalo do 31. marca 1928. Ljubljanska oblast (in tudi mariborska) je torej sprva vodila zdravstvene posle v imenu vlade, v okviru državnega proračuna. Na podlagi uredbe ministrskega sveta je imela oblast na razpolago določeno vsoto denarja za zdravstvene posle. Poudaril je, da se ta vsota ni izračunala po dejanskih izdatkih, osebnih in materialnih, temveč na podlagi dogovora, ki sta ga ljubljanski in mariborski oblastni odbor sklenila z ministrom narodnega zdravja v Beogradu. Na temelju uredbe ministrskega sveta naj bi ljubljanska oblast dobila od države 14.560.000 din in na podlagi te vsote je bil sestavljen proračun. Nasproti Ministrstva narodnega zdravja se je slovenska stran obvezala, da bo v začetku leta 1928 oziroma vsaj do 1. aprila 1928 uredila službo okrožnih zdravnikov ter tudi zdravniško službo v bolnišnicah in drugih zavodih ljubljanskega oblastnega odbora. Glede ureditve okrožne zdravstvene službe je prišlo 17. novembra 1927 na poziv ljubljanskega oblastnega odbora do sestanka s pooblaščenimi zastopniki Društva okrožnih zdravnikov za Slovenijo. O tem srečanju je dr. Breclj podal na skupščinski seji obsežno poročilo. Ponovno je poudaril, da je ljubljanski oblastni odbor na podlagi septembrskega sporazuma s 1. oktobrom 1927 prevzel v svojo upravo tudi institucijo okrožnih zdravnikov ter da jo bo vodil kot zastopnik državne uprave v okviru državnega proračuna do 31. marca 1928. S 1. aprilom 1928 pa naj bi prešli okrožni zdravniki v kompetenco in na proračun oblastne samouprave. Po tem dogovoru je imel ljubljanski oblastni odbor pravico do 1. februarja 1928 naznaniti in dati na razpolago Ministrstvu za narodno zdravje vse tiste okrožne zdravnike, ki jih s 1. aprilom ne bi hoteli prevzeti. Dr. Breclj je poudaril, da ljubljanski oblastni odbor ne namerava izrabiti te pravice, čeprav pomeni prevzem starejših okrožnih zdravnikov dodatno obremenitev oblastne samouprave. To odločitev je ljubljanski oblastni odbor sprejel zaradi dejstva, da so bili starejši okrožni zdravniki že od nekdaj v deželni službi in bi pomenila upokojitev za marsikaterega moralni in finančni zlom. Pri sprejetju takšne odločitve ljubljanski oblastni odbor niso vodili le človeški motivi, pač pa tudi resolucija Zdravniške zbornice za Slovenijo, ki se je v tem smislu zavzela za zdravnike. Še vedno pa je bila dana možnost, da se je posamezni okrožni zdravnik odločil drugače in se upokojil. Zastopniki Društva okrožnih zdravnikov so na sestanku predložili svoje želje in zahteve, o katerih se je razpravljalo. Soglasno so bile sprejete naslednje smernice, ki naj bi se uveljavile v novi uredbi o zdravstveni službi namesto deželnega zakona z dne 27. oktobra 1900 ter dodatne novele z dne 1. maja 1911: Služba okrožnega zdravnika je javna oblastna služba s pravico do stalnosti ter pokojnine. Okrožnega zdravnika je moč postaviti ali odstaviti samo na podlagi predpisanega disciplinskega postopka. Glede na dogovor, da dobi oblastna uprava od države za vzdrževanje okrožnih zdravnikov na razpolago približno

⁴⁷ ARS, AS 92, f. 31, Stenografični zapisnik četrte seje skupščine ljubljanske oblasti v Ljubljani dne 20. decembra 1927.

600.000 din in da oblastna samouprava ni razpolagala z nikakršnimi drugimi sredstvi, je bilo sklenjeno, da znaša temeljna plača okrožnega zdravnika na leto 6000 din. Vsak okrožni zdravnik naj bi imel za vestno opravljanje svoje službe pravico do petih petletric po 20%, to je 1200 din. Poleg tega naj bi prejeli še posebne krajevne doklade tisti okrožni zdravniki, ki so opravljali svojo službo v težjih razmerah. Predvidena je bila tudi razdelitev zdravstvenih okrožij v štiri skupine, kar naj bi izvedel ljubljanski oblastni odbor na podlagi mnenja zdravstvenih okrožij in društva okrožnih zdravnikov. Ta razdelitev naj bi se izvedla na podlagi višine krajevne doklade. Glede upokojitve okrožnega zdravnika je bilo sklenjeno, da stopi v pokoj takrat, ko ni več sposoben opravljati svoje službe. Pokojnina se mu določi na podlagi predpisov službene pragmatike. Naslednja smernica je zadevala vdove in nepreskrbljene svojce po umrlem okrožnem zdravniku. Višina pokojnine je bila odvisna od števila službenih let umrlega. Nadalje je bilo sklenjeno, da mora okrožni zdravnik siromašne zdraviti brezplačno, seveda je dobil vrnjene potne stroške, za nočne obiske pa še posebne dodatke. Vse te prispevke bi plačalo zdravstveno okrožje oziroma prihodnja okrajna samouprava, ki bo prevzela posle zdravstvenih okrožij. Na omenjenem sestanku zastopnikov Društva okrožnih zdravnikov Slovenije in ljubljanskega oblastnega odbora je bilo tudi sklenjeno, da bo ljubljanski oblastni odbor sestavil načrt uredbe in ga predložil mariborskemu oblastnemu odboru. Skupni uredbodajni odbor bo dokončno oblikoval besedilo skupne uredbe in ga predložil obema skupščinama v odobritev do 1. aprila 1928.⁴⁸

V nadaljevanju četrte skupščinske seje je dr. Breclj zbranim poslancem pojasnil posamezne partije (oddelki) in pozicije (postavke) proračuna. Opozoril je na novo pozicijo 32, to je "Miloščina uslužbencem zdravstvenih zavodov in njihovim vdovam, ki si še niso pridobile pravice do pokojnine", s katero naj bi uslužbenci zdravstvenih zavodov oziroma njihove vdove prejeli "miloščino iz tega naslova". Poslanec Ignacij Sitar je priporočal izraz "prispevki", čemur dr. Breclj ni nasprotoval. Nadalje je opozoril, da "naši zdravstveni zavodi v tem budžetnem letu že prihajajo v veliko zadrego". Država je namreč, po njegovih besedah, pustila dolgove v vrednosti 3.000.000 din za prejšnja leta, poleg tega je bil tudi proračun glede bolnišnic za leto 1927 za 2.000.000 din prenizek. Slovenska stran se je glede tega vprašanja pogajala z vlado v Beogradu, da bi se ti zneski izplačali. Veliko Slovencev se je zdravilo tudi v drugih delih skupne države, predvsem v Zagrebu. Zaradi tega, je bil, po besedah dr. Breclja, nujen sprejem pozicije 35, to je "Povračilo osebnih stroškov nastalih za pripadnike ljubljanske oblasti v tujih bolnicah". Je pa poudaril, da bo tudi slovenska stran uveljavila svoje zahteve do pripadnikov drugih narodov skupne države, ki so se zdravili v Sloveniji. Določen znesek je bil namenjen pomoči privatnim bolnicam. Ljubljanska oblastna samouprava je prevzela od države nadzor in skrb nad bolnišnicami Kandija, Krško in Novo mesto. Do takrat so bili ti zavodi privatni. Ob ogledu le-teh so se lahko, kot je poudaril dr. Breclj, prepričali, da so nekateri v zelo slabem stanju in potrebni finančne pomoči. Nova postavka so bila sredstva za šolanje bolniškega strežniškega osebja. Dr. Breclj je poudaril pomen "izvrstno kvalificiranega" strežniškega osebja za tako velik zdravstveni aparat. V ta namen so v proračunu namenili 150.000 din.

⁴⁸ Prav tam.

Proračun je vseboval tudi postavko "rezerva za nepredvidene izdatke za zdravstvo". Za to je bilo v proračunu predvidenih pol milijona dinarjev. Edina naložba je bila za nujna dela v bolnici za duševne bolezni. V ta namen so določili prvi obrok 1.000.000 din (za rešitev te problematike naj bi v ljubljanski oblasti potrebovali 25-30 milijonov din in prav takšno vsoto tudi v mariborski oblasti). Dr. Brecelj je poslanecem predstavil osnutek, kako naj bi se to pereče vprašanje uredilo. Oblastni odbor je namreč predlagal mariborski oblastni skupščini, da bi se vse zdravstvene zadeve skupno obravnavale in skupno tudi reševale, saj bi bil takšen način veliko cenejši za obe strani. Seveda so imeli pravniki pomisleke glede tega predloga, a je dr. Brecelj vseeno verjel, da se da "pri malo dobre volje ta vprašanja skupno rešiti". Stvarnost je pokazala, da "malo dobre volje" ni bilo dovolj, saj je bil stvaren politični položaj v državi v nasprotju z "dobro voljo".⁴⁹

V proračunu je bil tudi poseben oddelek z naslovom "Dobrodelstvo". Na podlagi uredbe ministrskega sveta je država izročila v upravo ljubljanski oblasti dečja zavoda, oddelek I in II v Ljubljani, gluhonemnico, državno vzgajališče v Ljubljani in zavod za slepe v Kočevju. Dr. Brecelj je opozoril na težke razmere v teh zavodih, zlasti v Dečjem domu, oddelek I v šentpeterski vojašnici. Poudaril je, da je "velikanski škandal, da more v državni upravi obstajati kaj takega". Vseeno pa je izrazil začudenje, da zavod sploh še lahko stori toliko, kolikor stori glede na to, da od države dobiva za vsakega oskrbovanega otroka dotacijo po 8 din na dan. S to vsoto je bila plačana hrana, perilo in vsa nega. Opozoril je tudi na prenizko dotacijo, ki jo je država nudila zavodu za slepe in Kočevju, in poudaril, da je slovenska stran ministru za socialno politiko predlagala, naj nekoliko zviša dotacijo za ta zavod, če želi, da ga ljubljanska oblast prevzame v svojo upravo. Izrazil je upanje, da bodo rezultati pogovorov ugodni. Hkrati pa je poudaril, da je tendenca slovenske strani, da bi te dobrodelne zavode postopoma oddali karitativnim organizacijam. Seveda bi jih še naprej podpirali in nadzorovali delo v njih. V okviru socialnega skrbstva je bil govor tudi o deškem vzgajališču v nekdanji prisilni delavnici. Dr. Brecelj je opozoril na precejšnje število mladine, ki je bila, ne po lastni krivdi, pač pa zaradi razmer, takšna, da je potrebovala posebno varstvo in vzgojo. V mislih je imel zanemarjeno mladino in takšno, ki je že prišla navzkriž z zakonom. Opozoril je, da bo treba ustanoviti tudi čisto nov tovrsten zavod za deklice. Dalje je omenil še eno dobrodelno institucijo, to je prisilno delavnico, ki naj bi bila namenjena "ljudem, ki se radi prav posebnih razmer še niso navadili delati in ki menijo, da se da izhajati tudi brez dela". Takšni ljudje so prihajali v konflikt z zakonom, zato je predlagal ustanovitev posebnih zavetišč zanje. Naslednja pozicija v proračunu, o kateri je spregovoril, je bila "oskrbovanje in podpiranje sirot". Temu je bilo namenjenih 300.000 din. Dr. Brecelj je poudaril, da je to malenkostna vsota glede na število sirot v ljubljanski oblasti, zato naj bi bila ta vsota samo začasna. Obstajale so sicer zasebne sirotišnice, a niso več služile svojemu namenu. Marijanišče (sirotišnica za dečke) in Lichtenthurn (sirotišnica za deklice) sta izgubila vse vire dohodkov, tako da sta morala sprejemati samo plačujoče oskrbovance ali vsaj deloma plačujoče. Poslanec je seznanil z dejstvom, da omenjeni sirotišnici že dve leti ne dobivata od države prav ničesar. Izrazil je potrebo po pomoči sirotam, kolikor bodo pač dopuščala sredstva. Naslednje leto pa naj bi se za to pro-

⁴⁹ Prav tam.

blematiko namenilo več sredstev. S tem izčrpnim poročilom je želel zavrniti kritiko opozicije o zanemarjanju socialne problematike in poudaril usmerjenost v prvi vrsti v zaščito najšibkejših slojev prebivalstva. Zavrnil je očitke poslanca Ivana Tavčarja, da se ne skrbi za brezposelne, z mislijo, da je treba brezposelnost odpraviti s tem, da se da tem ljudem delo, ne pa "gojiti brezposelnosti" s podeljevanjem podpor, za kar se je zavzemal opozicijski poslanec. Prav tako je zavrnil njegovo kritiko glede stanovanjskega vprašanja. Poslanec Tavčar je predlagal, da se nameni posebna vsota denarja za gradnjo stanovanj v rudniških revirjih. Dr. Breclj je poudaril, da bo ljubljanska oblast namenila vsako leto določeno vsoto denarja za gradnjo stanovanj ne samo v Trbovljah pač pa povsod tam, kjer je potreba po tem. Oblast pa ne bo podpirala zasebnikov, pač pa bo dajala iz določenega zneska podporo stavbnim zadrugam oziroma občinam, ki bodo gradile stanovanjske hiše. Opozoril je tudi na problem ekonomskih izseljencev, ki so se vrnil iz tujine kot invalidi, a ne dobivajo v svoji matični državi nezgodne rente, in sicer zato ne, ker je osrednja vlada zanemarila svojo dolžnost. Zaradi tega je predlagal posebno resolucijo.⁵⁰ Poslanec je spomnil tudi na dve uredbi, ki sta izšli v Uradnem listu dne 26. oktobra 1927 in ju je izdal minister za narodno zdravje na podlagi pooblastila, ki mu ga je dajal finančni zakon za leto 1927/28. To sta uredba o organizaciji higienske službe in uredba o zatiranju nalezljivih boleznih. Opozoril je, da obe nalagata velika bremena občinam, okrožjem in oblastem. Zato je predlagal resolucijo, s katero se osrednja vlada poziva, naj glede teh dveh uredb točno ugotovi kompetence in dolžnosti državnih organov in "samoupravnih zastopov". Poudaril je, da bi bilo treba glede tega vprašanja upoštevati različnost posameznih pokrajin.⁵¹ Sklepno besedo na tej četrti seji II. zasedanja ljubljanske oblastne skupščine je imel poročevalec Evgen Jarc, ki je poslanca priporočal sprejem obeh resolucij dr. Breclja, hkrati pa označil resolucijo poslanca Ignacija Sitarja o davku 5% na akcijske družbe za nezrelo in predlagal, da se odstopi oblastnemu odboru v preučitev. Prav tako je predlagal zavrnitev njegove druge resolucije o razdelitvi enega milijona dinarjev za izgradnjo stanovanjskih hiš na posamezne kraje, in sicer z utemeljitvijo, da ta resolucija nima nobene podlage. Predlagal je tudi zavrnitev predlogov poslanca Ivana Tavčarja.⁵² Poslanec je pozval, naj sprejmejo proračun. Sledilo je glasovanje. Kljub burni, polemični in spolitizirani razpravi je tudi celotna opozicija glasovala za vse zdravstvene in socialne postavke. Večina je zavrnila Tavčarjeve predloge in tudi poslanca Ignacija Sitarja. Resoluciji dr. Breclja sta bili sprejeti soglasno.⁵³ S tem je bil proračun glede petega poglavja (zdravstvo, dobrodelstvo in socialno skrbstvo) opravljen. Delo glede vseh izdatkov je bilo opravljeno. V nadaljevanju se je pa so se poslanci posvetili drugemu delu proračuna, to je dohodkom. Poročevalec finančnega odseka Evgen Jarc je opozoril na tri vire za kritje izdatkov: lastne dohodke, državne dotacije oziroma delegirane kredite ter nove doklade in takse. V prvi kategoriji so bili najpomembnejši viri prihodki

⁵⁰ Prav tam.

⁵¹ Prav tam.

⁵² Prav tam. Predlagal je, da se za izgradnjo stanovanjskih hiš v rudniških revirjih dovoli znesek 1 milijon din, da se za skrbstveni fond za delavce in nameščence dovoli 200.000 din, da se za ustanovitev delavskih kuhinj dovoli podpora 200.000 din, dalje da se dovoli za fond za podpiranje brezposelnih delavcev in nameščencev pri borzah dela 600.000 din ter da se dovoli za letna okrevališča za otroke siromašnih družin znesek 100.000 din.

⁵³ Prav tam.

oskrbnine, ki naj bi jih zdravstvenim zavodom plačevali samoplačniki, zavarovalne ustanove in druge oblasti za svoje bolnike, dalje dohodki deželnih posestev in podjetij ter prispevki mariborske oblasti za izvajanje skupne dejavnosti. Oblastni odbor je nerealno visoko ocenil državne dotacije. Opozicija mu je očitala, da jih ob prevzemu poslov ni uspel zagotoviti v zadostni višini. Na koncu je bila tudi večina dohodkovnih postavk sprejetih soglasno. Oblastni proračun za leto 1928 je večina poslancev sprejela. Tako je bil predlog finančnega odseka v celoti sprejet. Odklonjene so bile vse spremembe, ki jih je predlagala opozicija.⁵⁴ Po sprejetju proračunov za leto 1928 sta ljubljanski in mariborski oblastni odbor predložila oba proračuna velikima županoma, da sta ju poslala ministrstvu za finance v odobritev. Minister je ljubljanski oblastni proračun skrčil za približno 14% in ga potrdil v višini 48.030.843 din. Mariborski oblastni proračun je obsegal 42.317.140 din. Torej je bil ljubljanski proračun še vedno višji kot mariborski. Bil je dejansko najvišji med vsemi oblastnimi proračuni v državi. V ljubljanski oblasti so največ sredstev namenili za področje zdravstva in socialnega skrbstva, in sicer 47,3%, neposredno za socialne zadeve le 3,1%.⁵⁵

Obe oblastni skupščini sta imeli na marčnih sejah na dnevnem redu podrobni poročili o delovanju oblastnih odborov, sledila je obravnava poročil njunih odsekov ter sprejemanje novih uredb, ki sta jih predlagala oba oblastna odbora. Na seji ljubljanske oblastne skupščine 14. marca 1928 je njen predsednik orisal spremembe, ki so se zgodile na področju zdravstva s 1. oktobrom 1927, ko je oblastni odbor prevzel vse zdravstvene zavode in službo okrožnih zdravnikov, ter povedal, da bo do 31. marca 1928 vodil te posle v imenu in na račun države. S 1. aprilom 1928 pa bodo, kot je poudaril, vse te zadeve prešle v popolno območje ljubljanske samouprave.⁵⁶ Poslanec je predstavil predpriprave, ki jih je v ta namen izvršil ljubljanski oblastni odbor. Tako je oblastni skupščini predlagal naslednje uredbe: o instituciji okrožnih zdravnikov oziroma zdravnikov samoupravnih enot, okrajev ali občin, o dohodkih zdravniškega osebja v oblastnih zdravstvenih zavodih, o ustanovitvi strežniške šole v Ljubljani, o izločitvi bolnice za duševne bolezni Ljubljana-Studenec iz območja splošne bolnice in o ustanovitvi posebnega zavoda "Bolnica za duševne bolezni Ljubljana-Studenec" z lastnim ravnateljstvom ter uredbo o zdraviliščih. Na sedmi seji ljubljanske oblastne skupščine 16. marca 1928 je poročevalec odseka za uredbe dr. Ivo Česnik napovedal sklepanje o omenjenih uredbah.⁵⁷ Prva uredba, o smernicah katere je že bil govor, je obsegala kar 23 členov, o katerih se je na seji razvila obsežna razprava. V njej se je kot prvi javil opozicijski poslanec Ignacij Sitar, ki je kritiziral določilo, da morajo občine plačevati zdravnike, hkrati pa jih sme nastaviti samo oblastni odbor. Zavzel se je za to, da se občinam prizna tudi pravica do nastavitve zdravnikov. Njegov predlog je podprl tudi poslanec Franc Zupančič (SKS), ki je v omenjenem določilu uredbe videl globok poseg v avtonomijo občin. Velikim pristojnostim oblastnega odbora v uredbi je oporekal tudi poslanec Ivan Lončar (SDS), ki je oporekal oblastnemu odboru pravico, da

⁵⁴ Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem 1927-1929, str. 213, 214.

⁵⁵ Prav tam, str. 222, 223.

⁵⁶ ARS, AS 92, f. 31, Stenografični zapisnik šeste seje skupščine ljubljanske oblasti v Ljubljani dne 14. marca 1928.

⁵⁷ ARS, AS 92, f. 31, Stenografični zapisnik sedme seje skupščine ljubljanske oblasti v Ljubljani dne 16. marca 1928.

sme spreminjati meje posameznih zdravstvenih okrožij. To svojo kritiko je ilustriral na primeru zdravstvenega okrožja Tržič, ki ga je imel namen oblastni odbor ukiniti in napraviti skupno zdravstveno okrožje Tržič okolica in Tržič. Opozoril je na to, da je Tržič specifično industrijski kraj, ki ima popolnoma druge sanitarne in higienske potrebe kot njegova okolica. V Tržiču naj bi zgradili svoj zdravstveni dom, kopališče, šolsko kliniko, zdravstveno postajo za otroke in svojo bolnišnico. Poslanec je izrazil strah, da bodo okoliške občine nasprotovale ustanovitvi omenjenih zdravstvenih ustanov, če bodo morale prispevati določena finančna sredstva. Po njegovem mnenju bi prinesel ta ukrep le obojestransko škodo. Zavrnil je tudi predlog oblastnega odbora o ustanovitvi posebnega zdravstvenega okrožja Predvor in Jezersko z namenom, da bodo imeli Jezerci bližje zdravniško pomoč. Po njegovem mnenju bi jim pomagali le, če se jim določi okrožnega zdravnika na samem Jezerskem. Dr. Anton Breclj je temu predlogu nasprotoval z opazko, da gre za oskrbo 700 ljudi. Poslanec Lončar je izrazil dvom o zmožnostih omenjenih dveh občin po vzdrževanju svojega samostojnega zdravstvenega okrožja, ker da gre za občini s kmečkim značajem, ki nimata obrtnih in industrijskih obratov.⁵⁸ Kljub kritikam pa so bili skoraj vsi člani uredbe sprejeti soglasno. V nadaljevanju se je bila predstavljena druga uredba o prejemkih zdravniškega osebja v oblastnih zdravstvenih zavodih. V treh poglavjih so se urejali prejemki zdravstvenega osebja v oblastnih zdravstvenih zavodih. Uredba je določala, da dobivajo primariji osnovno letno plačo 24.000 din, asistenti dobivajo honorar po 21.600 din, sekundariji pa honorar letno po 18.000 din. Asistentom je pripadalo tudi samsko stanovanje v zavodih, v katerih so bili zaposleni. Za primarije, ordinarije in asistente v bolnici za duševne bolezni so se določili višji prejemki kot v drugih zavodih, ker le-ti niso imeli toliko priložnosti za izvajanje zasebne prakse, kot je to bilo mogoče v drugih zavodih. Na podlagi uredbe je bil ravnatelj splošne bolnice v Ljubljani "pragmatični uradnik", medtem ko so drugim ravnateljem pripadale različno visoke funkcijske doklade. Drugo poglavje uredbe je določalo, da je služba primarija in ordinarija stalna in javna oblastna služba s pravico do pokojnine. Tretje poglavje je določalo, da imajo vdove in nepreskrbljeni svojci primarijev in ordinarijev pravico do rodbinske pokojnine, ki se izračuna po službenih letih umrlega. Po predstavitvi uredbe ni imel noben poslanec oblastne skupščine pripombe nanjo in je bila sprejeta soglasno.⁵⁹ Sledilo je poročilo odsekovnega poročevalca dr. Iva Česnika glede uredbe o ustanovitvi oblastne strežniške šole v Ljubljani. Uredba je že na začetku določala, da se za vse oblastne bolnice, tudi za bolnico za duševne bolezni ustanovi v Ljubljani omenjena šola z namenom, da se zagotovi v teh bolnicah zaposlenemu strežniškemu osebju potrebna teoretična in praktična izobrazba ter da se vzgaja bodoči strežniški kader. Šola je bila dvoletna in namenjena obema spoloma, vendar - kot je določala uredba - se je treba ozirati na dejanske potrebe oblastnih zavodov. O sprejemu v šolo je odločal oblastni odbor na predlog šolskega ravnatelja. Šolanje je bilo za že zaposlene v bolniški negi brezplačno, za druge pa ne, razen v izjemnih primerih. Tudi na to uredbo poslanci niso imeli pripombe in je bila sprejeta soglasno.⁶⁰ Prav tako ni bilo pripomb na uredbo o

⁵⁸ Prav tam ter glej tudi Samouprava, Uradni list Ljubljanske in Mariborske oblasti, 1. april 1928, št. 3.

⁵⁹ Prav tam.

⁶⁰ Prav tam.

izločitvi bolnice za duševne bolezni Ljubljana-Studenec iz območja splošne bolnice in ustanovitvi posebnega zavoda z lastnim ravnateljstvom. Sprejeta je bila soglasno. Naslednjo uredbo, to je uredbo o zdraviliščih v ljubljanski oblasti, je podprla večina poslancev. V razpravi o uredbi je poslanec dr. Dinko Puc predlagal glede članstva v zdraviliški komisiji, da je njen član tudi zastopnik društva za pospeševanje tujskega prometa, če seveda takšno društvo obstaja v določenem kraju. Zdraviliške komisije bi namreč po uredbi oskrbovale zdraviliške zadeve v posameznih zdraviliščih. Za vzdrževanje zdravilišča naj bi omenjena komisija pobirala poseben davek "zdraviliško davščino", ki bi jo plačevali zdraviliški gostje (ne vsi) na podlagi določil obstoječega zdraviliškega reda.⁶¹ Sledilo je poročilo o uredbi glede ustanovitve sklada za izgradnjo malih stanovanj. Poročevalec Evgen Jarc je zbrane spomnil na sklep oblastne skupščine, da se naroči oblastnemu odboru, naj skliče stanovanjsko anketo in da na podlagi nje oblastni skupščini konkretne predloge. Rezultati ankete so pokazali, da manjka v ljubljanski oblasti najmanj 4500-5000 stanovanj. Glavna težava so bile finance. Poročevalec Jarc je videl rešitev v zagotavljanju cenene kredita. Predstavil je rešitev tega problema v Angliji, Nemčiji in na Nizozemskem ter poudaril, da je v zahodnih in severnih evropskih državah zmagalo načelo enostanovanjske družinske hiše nasproti stanovanjskim kasarnam. Poslanec je opozoril, da je predložena uredba posneta po avstrijskem državnem zakonu iz leta 1910 ter predvideva znesek 10.000.000 din, ki bi se zbral do leta 1933. Iz tega fonda bi se dajali neposredni krediti le izjemoma za nakup stavbišča, posredno pa bi se prispevalo za doplačila na obrestni razliki. Ta vsota, ki bo v teku leta izčrpana, se v glavnem, po njegovih besedah, ne bi vrnila. Na tak način naj bi dosegli znižanje obrestne mere in pospeševali amortizacijo investiranega kapitala. Nadalje je poudaril, da bo oblastni odbor podpiral stanovanjsko akcijo tudi s tem, da bo dal izdelati načrte za ustanovitev stanovanjskih kolonij in s posredovanjem za cenejšo nabavo gradbenega materiala. Poudaril pa je tudi nujnost spodbuditi denarne zavode (banke, hranilnice), da bi morale dale na razpolago del svojega denarja po primerni obrestni meri. Sledila je razprava o uredbi, h kateri se je kot prvi javil poslanec Ivan Tavčar, ki je pohvalil uredbo, imel pa je pripombe glede obrestnih mer in poudaril nujnost, da oblastni odbor upošteva najrevnejše sloje, to je tiste, ki si ne bodo zmogli nikoli zgraditi svojega lastnega doma. Njegovemu mnenju se je pridružil poslanec Filip Križnik. Poslanec dr. Dinko Puc je zagovarjal stališče, da izgradnja zadostnega števila stanovanjskih hiš še ne pomeni rešitev stanovanjske bede, saj obstaja vrsta ljudi, ki ne zmorejo plačati mesečno 100 do 150 din na osebo. Bistvo je, da so stanovanja poceni, kar pa je mogoče doseči na dva načina. Namreč, da se poveča privatna iniciativa in da se zidajo stanovanjska poslopja na javne stroške. Njegovemu mnenju se je pridružil tudi poslanec Peter Arnež. Tudi ta uredba je bila sprejeta soglasno.⁶² Na naslednji seji 17. marca 1928 je podal svoje poročilo odsek za zdravstvene, humanitarne in socialne zadeve.⁶³ V razpravi o poročilu odseka so se razpravljavci izrekli proti nameravani ukinitvi Pokrajinskega pokojninskega podpornega sklada za rudarje s strani centralne vlade. Kot je poudaril poslanec Ivan Tavčar, se je omenjeni sklad "votiral" iz posebnega

⁶¹ Prav tam.

⁶² Prav tam.

⁶³ ARS, AS 92, f. 31, Stenografični zapisnik osme seje skupščine ljubljanske oblasti v Ljubljani dne 17. marca 1928.

davka na konsum premoga, in sicer se je plačevalo 5 din na tono premoga. Lastna poraba premoga po premogovnikih je bila oproščena davščine. Največji kontingent konsuma, to je 60%, so tvorile državne železnice. Te pa niso plačevale v omenjeni sklad predpisane takse. To dejstvo je dalo TPD povod, da je začela vztrajati na ukinitvi sklada. Poslanci so pozvali oblastni odbor, naj doseže pri Ministrstvu za gozdove in rudarstvo, da se ne ukinejo doklade "staroupokojeincev" pri Pokrajinskem pokojninskem podpornem skladu za Slovenijo v Ljubljani.⁶⁴

Predsednik ljubljanske oblastne skupščine dr. Marko Natlačen se je ob sklepu marčnega zasedanja zahvalil za plodno sodelovanje tako večini kot opoziciji. Poslanec je prosil, naj zaupajo oblastnemu odboru, ki si bo prizadeval za doseg čim bolj pozitivnih rezultatov. Poudaril je, da mora biti vsem pred očmi predvsem korist slovenskega naroda. To ima prednost pred strankarstvom. Zaostrovanje političnih razmer v državi, ki je doseglo vrhunec s streljanjem v Narodni skupščini 20. junija 1928, je povzročilo tudi prekinitve ustaljene prakse, da sta se obe oblastni skupščini sestajali približno sočasno. Vplivalo pa je tudi na zavlačevanje njunega sklica. Ljubljanska oblastna skupščina se je sestala šele oktobra 1928. V takšnih zaostrenih razmerah sta glavne naloge pri izvajanju oblastne samouprave prevzela oba oblastna odbora.⁶⁵ Na deveti seji ljubljanske oblastne skupščine 22. 10. 1928 so se v poročilu oddelka za zdravstvo in dobrodelstvo pokazali pozitivni rezultati prevzema zdravstvenih in dobrodelnih zavodov v upravo ljubljanske oblasti. Oblastnemu odboru se je posrečilo doseči ravnovesje v oblastnem proračunu in s tem nuditi zavodom zadostna sredstva za nemoteno delo. V prevzetih zavodih so se začele izvajati adaptacije, tako v Mladinskem domu v Streliški ulici in vrsta manjših adaptacij v drugih zavodih. Izdelali so se tudi načrti za razširitev zdravilišča na Golniku. Od 15. septembra 1928 je začela delovati Oblastna strežniška šola. Ustanovili sta se tudi novi zdravstveni okrožji v Predddvoru in Sodražici, potekale pa so tudi priprave za preureditev nekaterih drugih zdravstvenih okrožij. Oblastni odbor je tudi precej preuredil in izpopolnil mladinsko skrbstvo. V obdobju omenjene seje je oblastni odbor vzdrževal 175 otrok (sirote, polsirote in zapuščeni; 60 predšolskih in 115 šoloobveznih), medtem ko je država pred prenosom teh poslov na oblastni odbor vzdrževala le 60 otrok. Poleg v zavodih je bilo nekaj otrok tudi pri dobrih družinah na deželi. Te otroke, ki so bili v rejniških družinah, je oblastni odbor stalno nadzoroval tako glede duševnega kot telesnega napredka. Oblastni odbor je bil zadovoljen z uspehi rejništva. Podpiral je tudi zasebna karitativna in dobrodelna društva na ozemlju ljubljanske oblasti in z denarnimi podporami spodbujal privatno iniciativo na področju dobrodelstva. V oblastnih bolnišnicah je znašalo skupno število oskrbnih dni približno 50.000 din mesečno. To kaže na veliko število oskrbovanih bolnikov. Oblastni odbor je pripravil tudi predlog uredbe o uvedbi okrožne babiške službe. Namen uredbe je bil, da izvede enotnost v organizaciji te zdravstvene panoge, da omogoči babicam izboljšanje njihovega gmotnega stanja, dvigne njihov ugled in strokovno usposobljenost, zatre nepoklicno babištvo ("mazaštvo"), nudi siromašnemu prebivalstvu brezplačno porodniško pomoč ter dvigne higieno pri negi porodnic, novorojenčkov in dojenčnic.⁶⁶ Na deseti skupščinski seji 26. oktobra 1928 je poročeval

⁶⁴ Prav tam.

⁶⁵ Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem 1927-1929, str. 238.

⁶⁶ Prav tam.

dr. Ivo Česnik predstavil uredbo o babicah, ki je štela babice kot pomožno sanitetno osebje v ljubljanski samoupravni zdravstveni službi.⁶⁷ Glede strokovnega nadzorstva je uredba predvidevala, da so babice podrejene pristojnemu okrožnemu zdravniku, neposredni predstojnik pa je predsednik okrajne samouprave oziroma načelnik zastopa zdravstvenega okrožja. Službeni okoliš babic naj bi obsegal eno ali več občin ali delov občin določenega zdravstvenega okrožja. Zunaj svojega okoliša babica ni bila dolžna opravljati službenih poslov, razen v nujnih primerih (imela je pravico do odškodnine po minimalni babiški tarifi). Pomembno določilo uredbe je bila tudi "službena tajnost". Uredba je določala tudi plačo okrožnih babic. Ta je znašala prvih pet let 150-300 din in se je nato povečevala glede na službena leta.⁶⁸ Omenjeno uredbo kot tudi resolucijo o prednosti kandidatke iz siromašnih krajev pri sprejemanju v babiško šolo so podprli vsi poslanci in je bila sprejeta soglasno. Glavna tema skupščinske seje 27. oktobra 1928 je bilo urejanje okrajne samouprave in njenih odnosov z oblastnim odborom.⁶⁹ Drugo zasedanje oblastnih skupščin je bilo končano 5. novembra 1928. Ta dan je kralj sklical njihovo tretje zasedanje.

Tretje zasedanje ljubljanske oblastne skupščine (od 5. novembra do 6. januarja 1929)

Glavna naloga novembrskih sej obeh oblastnih skupščin je bilo sprejetje oblastnih proračunov za leto 1929. Sprejemanje proračuna je v ljubljanski oblastni skupščini znova potekalo v znamenju medstrankarskih obtoževanj. Na seji 19. novembra, na kateri je večina sprejela predlagani proračun, je poročevalec odseka za proračun in finance Anton Skubic poudaril, da je največja postavka v proračunu VI. poglavje, ki je bilo namenjeno zdravstvu.⁷⁰ Referent oblastnega odbora za zdravstvo in socialno skrbstvo dr. Anton Breclj je ponovno zavrnil očitke opozicije, da je oblastni odbor pri prevzemu svojih poslov ravnal prenašljivo in lahkomišelnost, da je prevzel posle z nezadostno dotacijo in tako obremenil oblastne finance. Na to kritiko je referent odgovoril z že znanimi uspehi na področju zdravstva. Drugi očitek opozicije, da se "oddajajo službe in dela pod roko, po strankarskih vidikih", je prav tako zavrnil s pozivom opoziciji, naj preneha s takimi neutemeljenimi in zlonamernimi očitki. V nadaljevanju je spregovoril o samem proračunu in se strinjal z izjavo svojega predhodnika, da je proračun za zdravstvo resnično velik, v bistvu največji v državi. Poslance je obvestil o večkratnih pogovorih z dr. Korošcem o tem vprašanju. Kot je poudaril, ga je dr. Korošec opomnil, da se "tako velike vsote ne smejo vlagati v neproduktivne svrhe".⁷¹ Namreč, po besedah dr. Breclja, je zdravstveni proračun znašal 27.000.000 din, poleg tega pa je treba upoštevati še stroške za mladinsko in ubožno skrbstvo v obsegu 3,5 milijona dinarjev. V nadaljevanju je poslanec predstavil dosežke v

⁶⁷ ARS, AS 92, f. 31, Stenografični zapisnik desete seje II. zasedanja skupščine ljubljanske oblasti v Ljubljani dne 26. oktobra 1928.

⁶⁸ Prav tam.

⁶⁹ Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem 1927-1929, str. 259.

⁷⁰ ARS, fond III. zasedanje skupščine ljubljanske oblasti 1928 (AS 92), f. 32, Stenografični zapisnik šeste seje III. zasedanja ljubljanske oblastne skupščine v Ljubljani, dne 19. novembra 1928.

⁷¹ Prav tam.

vseh zdravstvenih in dobrotelčnih dejavnostih in utemeljeval tolikšno vsoto, ki je bila v proračunu namenjena zdravstvu. Tako naj bi samo ljubljanska bolnišnica dobila iz tega proračuna en milijon dinarjev (popravilo kotlov, nov röntgenov aparat). Izdatki za ostale bolnišnice naj bi bili, po njegovih besedah, prav tako veliki. Zato je tudi zavrnil očitke, da so zdravstveni zavodi predragi. Takšne očitke je večkrat omenjal Okrožni urad za zavarovanje delavcev, saj je moral plačevati velike vsote bolniških stroškov za svoje oskrbovance. Očitek, da je oskrbnina 30 din na dan previsoka, je utemeljeval s tem, da stane en oskrbovanec v Splošni ali Ženski bolnici veliko več kot 30 din. Je pa poudaril, da si prizadevajo znižati oskrbnino. Ena od rešitev, ki jo je navedel, bi bila uvedba samo splošnega oddelka v Splošni bolnici. Za tiste, ki lahko in tudi želijo plačati kaj več, pa bi napravili poseben plačilni red. Ti bi plačevali toliko, kolikor znašajo dejanski stroški njihovega zdravljenja. Tako bi pocenili oskrbnino na splošnem oddelku. Zbrane je opozoril, da je bil prvotni proračun precej višji, ker je vseboval tudi amortizacijo nekaterih velikih investicij, ki so bile začasno odložene, a je treba nanje intenzivno misliti (npr. nova umobolnica, izgradnja zavoda za duševno prizadeto mladino, ustanovitev obmorskega zdravilišča, zavod za zdravljenje telesno pohabljenih otrok, zavod za alkoholike). Sledilo je še njegovo poročilo o oddelku za mladinsko, ubožno in javno skrbstvo. Poudaril je pomen rejništva, saj se otrok tako veliko bolje telesno, duševno in osebnostno razvija kot pa v zavodih. Najprimernejše pa so, po njegovem mnenju, za rejništvo skrbne kmečke družine, kjer imajo otroci vse, kar potrebujejo, to je naravno okolje, dobro hrano in pozitivne zglede v rejnikih, ki so si kot kmečki ljudje s poštenim delom veliko ustvarili. Zaradi tega ne nameravajo širiti doma za osirotele in zapuščene otroke, ki so telesno in duševno zdravi. Je pa poudaril pomen zavodov za negovanje otrok s posebnimi potrebami. V nadaljevanju se je imel besedo referent za socialno skrbstvo prof. Evgen Jarc, ki je poslance obvestil, da je bilo delo omenjenega oddelka osredotočeno predvsem na izvajanje uredbe o pospeševanju izgradnje stanovanjskih hiš z majhnimi stanovanji. V razpravi, ki je sledila, je poslanec Ignacij Sitar izrazil mnenje, da je znesek v proračunu, namenjen zdravstvu, veliko prenizek. Glede socialnega skrbstva pa je postavil naslednji predlog: "Prispevek okrajnim blagajnam za skrb za uboge in onemogle naj se razdeli tako, da dobijo one okrajne blagajne, ki imajo v okraju največ ubožcev, največji odstotek prispevka."⁷² Poslanec Josip Nemanič (SLS) je sicer pozdravil besede dr. Breclja, a opozoril na to, da podeželsko prebivalstvo nima dovolj ugodnosti, kljub pozitivnim premikom na področju zdravstva. Opozoril je na oddaljenost bolnišnic za kmečko prebivalstvo in pomanjkanje prevoznih sredstev. Zato je predlagal, da bi se z določenim prispevkom podprlo bolnico Usmiljenih bratov v Kandiji, da nabavi ustrezno prevozno sredstvo. Pozdravil je načrt oblastnega odbora, da se v Črnomlju in Metliki postavijo hiralnice. Predlagal je tudi organiziranje različnih predavanj na podeželju o negi bolnika glede na to, da si vsi ne morejo poiskati pomoči v bolnišnici. Nadalje je predlagal, da bi se zopet vpeljala praksa zdravniških dni za oddaljene občine. Poslanec kaplan Matej Tomazin (SLS) je izrazil nujnost prevzema preventivne medicine, saj je v nekaterih predelih vladala prava beda. Dr. Breclj ga je opomnil, da je odvisno od države, kdaj jo bo želela prepustiti.⁷³

⁷² Prav tam.

⁷³ Prav tam.

Po koncu razprave je sledilo glasovanje. Proračunsko poglavje za zdravstvo so soglasno podprli vsi poslanci. Poslanci so z večino glasov sprejeli postavke socialnega skrbstva. Sitarjev predlog je bil zavrnjen. Potrjevanje obeh oblastnih proračunov se je izvedlo hitro, saj je bila SLS vladna stranka, njen voditelj pa predsednik vlade. Potrjen ljubljanski oblastni proračun je znašal 69.639.206 din, mariborski pa 62.996.187 din. V ljubljanski oblasti je zdravstvo dobilo 38,3% proračunskih sredstev, socialno skrbstvo 8,6% (v to postavko je bilo prenesenih nekaj sredstev iz proračunskega poglavja za zdravstvo za financiranje dobrotelčnih ustanov).⁷⁴ Ljubljanska oblastna skupščina je na dveh novembrskih sejah soglasno sprejela sedem uredb. S spremembo uredbe o gradnji majhnih stanovanj je oblastna samouprava prevzela poročilo za najemanje stanovanjskih posojil. Dve uredbi sta tudi prispevali k izboljšanju finančnega stanja občin.⁷⁵

S sejo 21. novembra 1928 so bila dejansko sklenjena delovna zasedanja oblastnih skupščin. Kralj Aleksander je 6. januarja 1929 ukinil vidovdansko ustavo, razpustil Narodno skupščino in tudi ukinil vse izvoljene oblastne samoupravne organe. Velike župane je pooblastil, da postavijo v svojih oblasteh komisarje, ki bodo vodili posle dotedanjih oblastnih skupščin in oblastnih odborov.

Dunja Dobaja

CONSIDERATION OF SOCIAL AND HEALTH ISSUES AT THE LJUBLJANA ADMINISTRATIVE UNIT ASSEMBLY SESSIONS BETWEEN 1927 AND 1929

S u m m a r y

In the first period of Administrative Unit Assembly sessions, it was characteristic of both Slovenian administrative units to strive to assume all of the competences, provided for by the Administrative Unit and Regional Autonomy Act, and, of course, to ensure sufficient financial foundations for the realisation of these competences. However, both Administrative Unit Autonomy were unsuccessful in this task, which is demonstrated by the first two administrative unit budgets. Especially the assumption of competences in the field of health clearly demonstrated that it was not possible to expect that Belgrade would ensure enough resources to carry them out successfully, and that additional taxation of the population of both Administrative Units would be necessary. It was set out in the September Agreement that on 1 October 1927 the Ljubljana Administrative Unit Committee (and also the Maribor Administrative Unit Committee) would take over all health establishments and district doctors' services, and manage these tasks in the name and on behalf of the state until 31 March 1929. Until 1 April 1928, both Administrative Unit self-governments would receive significant resources, and since that day forward they would have to allocate resources for the staff salaries and material costs of the establishments they had taken over from their annual budgets. However, in reality the situation was different. The Ministry of Finance failed to carry out certain obligations, set out in the Agreement, in regard to sufficient financing of the relevant establishments and services. In order to ensure successful management of the Administrative Unit self-governments, the Slovenian People's Party (SPP) had to break its promise that Slovenian taxpayers would not be taxed additionally. Opposition used this slip of SPP for political strife in the discussions about the budget, and in the course of assembly discussions it also reproached SPP with neglecting social issues, which the majority denied resolutely, emphasizing that all their actions went towards the protection of the weakest classes. Furthermore, opposition also used the following fact against SPP: that as a government party it failed to ensure suitable subsidies from the state in order to carry out all of the competences assumed. Despite these shortcomings, the minutes from the assembly sessions indicate strong endeavours to improve the situation in the field of health and social welfare. In the second period of its sessions, the Ljubljana

⁷⁴ Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem 1927-1929, str. 287.

⁷⁵ Prav tam, str. 291, 292.

Administrative Unit Assembly passed important regulations in the field of health and social welfare, regulating the institution of district doctors, medical staff income, theoretical and practical qualifications of the nursing staff, health resorts, a mental hospital, and the question of housing for the socially weaker classes. The main task in the beginning of the 3rd period of the Ljubljana Administrative Unit Assembly sessions (the November session) was to adopt the Administrative Unit budget for the year 1929. Once again the session was full of accusations between the parties as well as references to the successes of the majority, made by the Administrative Unit Committee official for health and social welfare, Dr. Anton Breclj.

1.01
Prejeto 18. 4. 2008

UDK 355.21(497.4)"1937/1940"

Marko Zajc*

K zgodovini naborov v Kraljevini SHS/Jugoslaviji. "V Dravski banovini je že od pamti veka v navadi, da rekruti veseljačijo"

IZVLEČEK

Nabori predstavljajo eno izmed najbolj pomembnih točk stika med vojaško in civilno sfero. S stališča države predstavlja vojaška obveznost "dolga domovini", s stališča mladeničev pa pomeni nabor veliko prelomnico v življenju. V vsakem primeru gre za prehod, ki naj bi naredil iz fanta moža. To "iniciacijsko" komponento so oblasti podpirale, ker je vojska pridobila na pomenu - pomagala naj bi oblikovati narod. V Kraljevini SHS/Jugoslaviji je bila zaradi unitarizma narodotvorna vloga vojske še bolj poudarjena. Obdobje "prehoda" v moškost pa je bilo povezano s pijančevanjem in veseljačenjem, kar so poskušale oblasti preprečiti. Avtor na temelju arhivskih virov obravnava organizacijo naborov v Dravski banovini v letih 1937-1940. Točenje alkohola je bilo prepovedano, a so se naborniki kljub temu napili. Prihajalo je do izgredev, dogajali so se tudi politični incidenti. Največkrat so pri organizaciji odpovedale civilne oblasti na najnižjem nivoju, ki niso uspeli privedi nabornikov na zbirno mesto. Nabori so bili zanimivi dogodki, ki so popestrili vsakdan lokalne skupnosti, ne glede na to, ali so naborniki ljudi zabavali ali pa so povzročali zgražanje.

Ključne besede: Kraljevina SHS/Jugoslavija, vojska, vojaštvo, nabor

ABSTRACT

ON THE HISTORY OF CONSCRIPTION IN THE KINGDOM OF SHS/YUGOSLAVIA
"IT HAS ALWAYS BEEN A TRADITION IN THE DRAVA BANATE THAT THE RECRUITS
INDULGE IN REVELRY"

Conscription represents one of the most important contacts between the military and civilian sphere. From the point of view of the state, conscription represents a "debt to one's country", while for young men it is an important turning point in life. In any case, it is a transformation, supposedly making men out of boys. The authorities promoted this "initiation" component, since thus the army gained new significance - it supposedly helped to shape the nation. Due to unitarianism in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes / Yugoslavia, the significance of the military for the shaping of the nation was even more pronounced. However, the period of "transformation" into manhood involved drinking sprees and revelry, which the authorities tried to prevent. The author focuses on the organisation of recruitment in the Drava Banate in the years 1937-40. Serving alcohol was forbidden, but the recruits would get drunk anyway. Riots as well as political incidents would frequently take place. Civilian authorities at the lowest level were often ineffective, failing to bring the

* Dr., asistent z doktoratom, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, e-mail: marko.zajc@inz.si

recruits to the assembly point. Conscription gave rise to interesting events, making the everyday life of local communities more interesting, regardless of whether the people were entertained or shocked by the recruits.

Key words: Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia, military, military service, conscription

Ena izmed najbolj pomembnih točk, kjer se stikata vojaška in civilna sfera, je prav gotovo organizacija naborov. So tista točka, v kateri se svet vojaških pravil in hierarhije dotakne raznolikosti in nenapisanih pravil vsakdanjega življenja zunaj vojašnice. V družbah 19. in 20. stoletja,¹ ko je vojaška obveznost vsaj načeloma doletela vse mlade moške, je imel nabor večplastne razsežnosti. Izpostaviti je treba vsaj dve. S stališča države oziroma "skupnosti", predstavlja vojaška obveznost nekakšen "dolg domovini". Pri tem moramo ob strani pustiti moralno ne povsem neoporečno mnenje, da so mladi fantje že a priori nekaj dolžni svoji skupnosti, čeprav niso nič naredili. In ravno tukaj je bistvo. Mladeniči so krivi zato, ker "še" niso nič naredili. Saj je vendar "jasno", da je domovina naredila njih. Zato terja svoj dolg. Mladeniči ji morajo plačati z najlepšim delom mladosti, ali še boljše, kar z lastno krvjo. Zato so že v naprej obravnavani kot potencialni junaki. Na drugi strani pomeni vojaška služba v vsakem primeru veliko prelomnico v osebnem življenju nabornikov. Za nekatere je to čas, ko prvič zapustijo družino, za druge obdobje, ko zamenjajo življenje dijaka ali pomočnika za vojaško disciplino. V vsakem primeru gre za veliko spremembo, nekakšen prehod, iniciacijo, ki naj bi iz nezrelega fanta naredila pokončnega moža.

To "iniciacijsko" komponento so vojaške in civilne oblasti podpirale, saj je s tem vojska dobila dodaten pomen. S tega stališča vojska ni bila samo velepomembna organizacija, ki stoji na branikih države, ampak je imela ključno vlogo pri vzgajanju oz. oblikovanju naroda. Če upoštevamo ideologijo, da predstavlja vojašnica tisti prostor, kjer se iz fantov (ki naj bi bili najbolj aktivni in perspektivni del naroda) naredi pravega moškega, potem brez vojske zdravega in samozavestnega naroda sploh ne more biti. V Kraljevini SHS/Jugoslaviji pa je imela vojska narodotvorno vlogo izpostavljeno zaradi specifičnih nacionalnih razmer. Ideologija enega naroda s tremi plemeni je bila daleč od realnosti. Vojska je imela zato ključno vlogo pri vzpostavitvi zamišljenega enotnega jugoslovanskega naroda. Tega se je dobro zavedal tudi poveljniški kader. General Danilo Kalafatović je leta 1923 v

¹ Splošna vojaška obveznost je bila v slovenskem prostoru uvedena ob koncu leta 1866. Načeloma je zajela celotno moško populacijo z manjšimi izjemami, vendar je zaradi določenega letnega kontingenta rekrutov služenje temeljilo na žrebu (Rok Stergar: Slovinci in vojska 1867-1914. Slovenski odnos do vojaških vprašanj od uvedbe dualizma do začetka 1. svetovne vojne. Ljubljana 2004, str. 20.)

vojaški reviji *Ratnik* objavil dolg članek o razvoju "naše narodne duše" s poudarkom na srbski vojaški tradiciji. Zavedal se je, da se skupna naroda duša Srbov, Hrvatov in Slovencev še ni izoblikovala. Za to je potrebno veliko časa in predvsem truda v vseh segmentih družbe. "Za sada se to ne radi i možda jedino kasarna vrši svoju ulogu onako kako treba." Poiskati je treba novo vodilno idejo troimenega naroda. Po Kalafatoviću je to lahko samo "ideja očuvanja ujedinjene otadžbine". V tem smislu bi koristila kaka velika zunanja nevarnost ali vojna, v kateri bi Slovenci, Hrvati in Srbi čutili potrebo, "da se bolje upoznaju i vežu".²

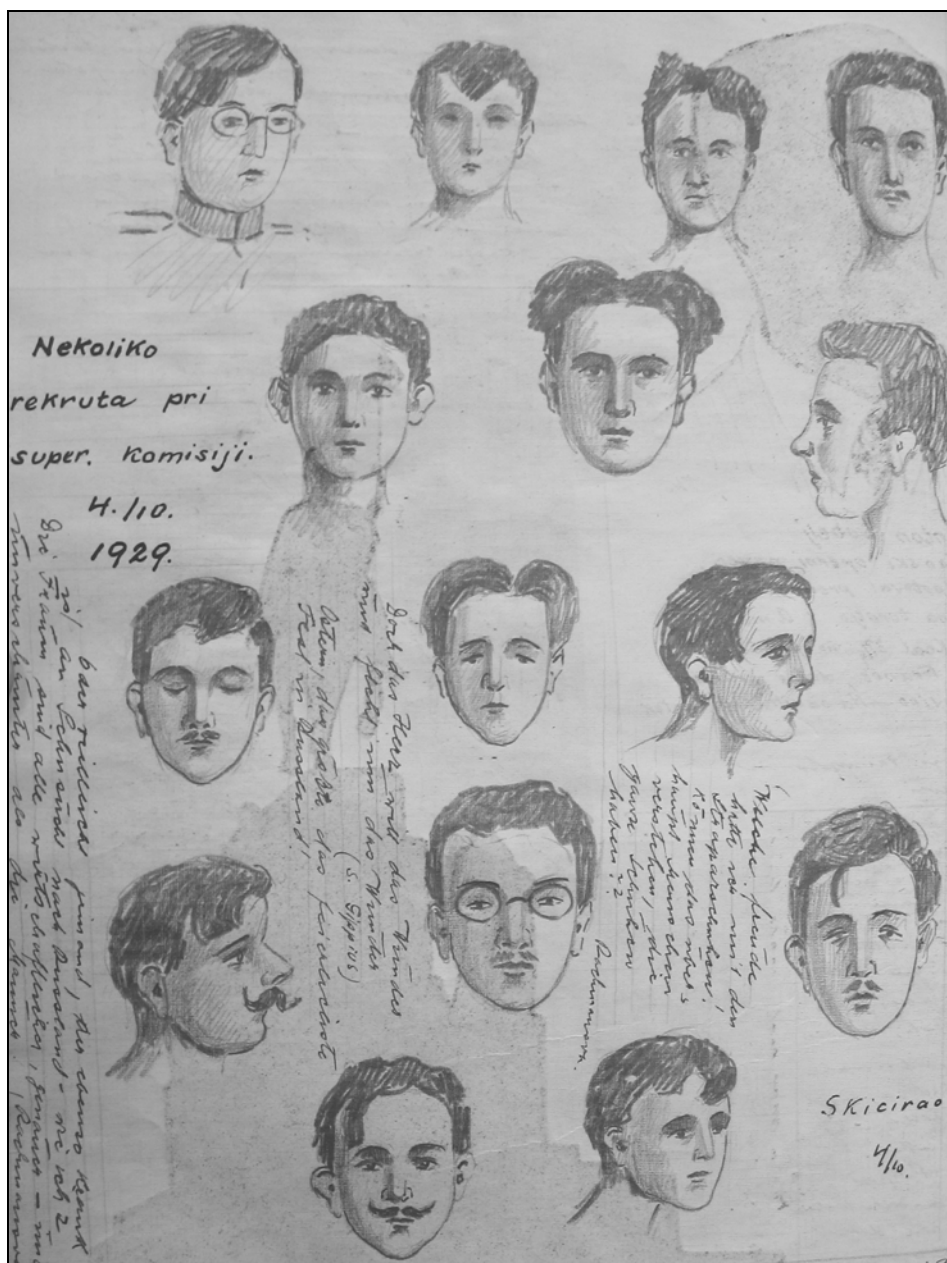
Če so oblasti podpirale "iniciacijsko" komponento naborov, ki so jo poskusile čim bolj izkoristiti za ideološko prepariranje mladih moških, pa je obstajal sestavni del rekrutiranja, ki oblastem ni bil ravno po volji. Postopek prehoda "v moško dobo" je bil tradicionalno povezan z veseljačenjem in pijančevanjem, kar je bilo nesprijemljivo vsaj z dveh vidikov: z vidika javne morale in konkretne izvedbe naborov. Nabori so bili namreč zapleteni logistični podvigi, ki so terjali usklajeno delovanje lokalnih civilnih oblasti in vojske. Pomočnik poveljnika ljubljanskega vojnega okrožja v letih 1928-1929, polkovnik Milan Majcen, ki je bil v teh letih večkrat član nabornih komisij, je v svojih spominskih knjižicah zapisal (in narisal) različne vtise o naborih. Še zlasti je pomenljiv grafični diagram železniških transportov naborov, ki so potekali aprila 1929, iz katerega je razvidno, da je celoten postopek zahteval dobro organiziranost.³ Kot bomo videli v nadaljevanju, je bilo za vojaške oblasti boleče predvsem to, da so se morale pri tem naslanjati na lokalne oblasti na najnižjem nivoju, ki pa so si organizacijo večkrat predstavljale zelo po svoje.

Polkovnik Milan Majcen je aprila 1929 v svojo zapiske nalepil zanimiv članek iz nekega slovenskega časopisa, v katerem je novinar nazorno opisal, kako so nabore doživljali zunanji opazovalci. Mladenci so 9. aprila 1929 "ves dan prihajali v Ljubljano z vlakom, peš, na vozovih in avtobusih. Večinoma so bili obloženi z lesenimi kovčki. Že v prvih dopoldanskih urah se je razlegalo po ulicah več ali manj ubrano petje rekrutov tu in tam spremljano od glasov harmonike." Polkovnik Majcen je v članku podčrtal naslednji odlomek: "Ugoden vtis je napravila okolnost, da so bili skoro vsi rekrutje z nekaterimi izjemami - trezni. Sporazumno z vojaško oblastjo so izdale policijske oblasti vsem točilcem alkoholnih pijač strogo prepoved prodajati tekom dneva vojaškim novincem kakršnekoli opojne pijače. Učinku te umestne prepovedi je pripisovati, da ni bilo med mladimi rekruti nobenih izgredov ali surovih prizorov, mnogo manj 'aufbiksanja' in drugih izlivos 'junaškega razpoloženja' kot prejšnja leta." Bile so tudi izjeme: "V opoldanskih urah je kolovratil po Miklošičevi cesti osamljen mladenič krepke postave, s kovčkom na rami in povaljanim klobukom v roki. Očividno je bil zelo 'truden', ker je vsacih 50 korakov postavil svoje breme kar sredi ceste na tla, sedel nanje in pripovedoval mimoidočim s hripavim glasom, da 'ajnrrika' in da bo - vojska."⁴

² *Ratnik*, 1923, št. 6, str. 21; prim. Mile Bjelajac: *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922-1935*. Beograd 1994, str. 182.

³ Zgodovinski arhiv Celje (ZAC), ROK 24, zapiski Milana Majcna, 9. spomen knjiga, ni paginirano.

⁴ Prav tam.

Naborniki pred supervizorno komisijo v Ljubljani 4. oktobra 1929.
Risba polkovnika Milana Majcna (Zgodovinski arhiv Celje, ROK 24,
zapiski Milana Majcna).

Vojski Kraljevine ni bilo neznan, da rekruti in vojaki iz slovenskih dežel alkoholu niso ravno tuji - in alkohol ni bil tuj njim. Leta 1924 je major Josip A. Skala v vojaški reviji *Ratnik* napisal članek z naslovom "O markantnim crtama Slovenaca". Slovenskemu vojaku je pripisal veliko vrlih značilnosti: junaštvo, previdnost, zvitost, inteligenco, smisel za disciplino in organizacijo, poštenost, pobožnost, ljubezen do svojega naroda in do jugoslovanskih bratov. Negativno plat predstavlja po njegovem trma in nagnjenost k pijančevanju. Skala predlaga za slovenske vojake popoldanske aktivnosti: pevske zборе, knjižnice, branje časopisov itd.: Še zlasti bi Slovencem koristila predavanja o borbi proti alkoholizmu, "rak rani slovenskog naroda".⁵

Da je bilo pijančevanje nabornikov v slovenskem prostoru zelo opazno, dokazuje tudi "Knjiga o lepem vedenju", ki jo je napisal katoliški aktivist Franc Terseglav. Njegov bonton, ki je prvič izšel leta 1910, ponatisnili pa so ga prelomnega leta 1918, je imel tudi kratko poglavje o mladih nabornikih. Terseglav je bil poln razumevanja do nabornikov, saj je "res nekoliko bridko, ko čuje čvrst mladenič besedo 'potrjen'". Prav tako se mu ne sme zameriti, "če kot tak prav veselo zavriska in glasno zapoje", je pa seveda "sila neokusno, neolikano in prostaško, ako mislijo mladeniči, da se morajo na dan nabora napiti in upijaniti, ako mislijo, da morajo razgrajati, ali se celo pretepati. Te barbarske navade naj bo enkrat konec!" Zanimivo pa je, da so po mnenju Terseglava najslabši tisti naborniki, ki niso dobili potrditve: "Najbolj smešno je pač to, da so brez potrebe glasni in kričavi ter muhasto ovinjeni tisti, ki so zvrženi, oziroma, ki že naprej vedo, da so za vojaštvo nesposobni." Pisec bontona je na koncu poglavja podal tudi sliko, kakšni bi morali biti nabori v idealnem svetu: "Kako lepo in za tujca ganljivo je pa pošteno obnašanje mladeničev-junakov, ki so potrjeni. Zbero se v gručo, pa zaokrožijo kako čedno narodno pesem, da je veselje, vmes pa zavriskajo ter s tem izpričajo, da kaj veljajo."⁶

V arhivu Banske uprave dravske banovine (v Arhivu Republike Slovenije) obstajajo dokumenti iz let 1936-1939, ki kažejo, kakšne težave so spremljale nabore v Dravski banovini. Zunanjepolitični položaj Jugoslavije se je v tem času slabšal, zato so bili državni organi še toliko bolj občutljivi za kakršne koli deviacije pri izvedbi naborov. Vojaški načrti jugoslovanskega generalštaba iz tega časa so bili defenzivni in so predvidevali umike iz obmejnih območij, kamor je takrat spadala celotna Dravska banovina. Če je pakt Ciano-Stojadinović marca 1937 obudil upanje po neaktivni držbi Italiji, pa je bilo po anšlusu marca 1938 in uničenju zaveznice Čehoslovaške povsem jasno, da je Jugoslavija v katastrofalnem varnostnem položaju. Vojaški načrt iz leta 1940 je predvideval glavno obrambo na črti Donava-Sava-Una-Velebit in (po vzoru prve svetovne vojne) umik prek Soluna.⁷

Postopki pri naborih so šli, sodeč po dokumentih banske uprave, po naslednjem birokratskem postopku: ministrstvo vojske in mornarice je izdalo ukaz, da se mora v določenem časovnem intervalu izvesti nabor stalnega kadra vojske. Štab divizijske oblasti je nato obvestil bansko upravo in ji naročil, naj izda potrebne

⁵ *Ratnik*, 1924, 1. št. (januar), str. 169.

⁶ Franc Terseglav (Urbanus): *Knjiga o lepem vedenju*. Ljubljana 1918, str. 24-26.

⁷ Dragan Tesić: *Ratni planovi vojske Kraljevine Jugoslavije 1938-1941. godine*. V : *Vojno-istorijski zbornik*, 1991, br. 1, str. 30-53.

ukaze srezom in občinam. Občine so morale prepovedati točenje "alkoholnog pića regrutima, kako isti ne bi došli u komandu vojnog okruga u pijanom stanju". Posebej so izpostavili predstavnike občin, ki so imeli nalogo pripeljati nabornike "pravo u komandu i da istima ne posećuju razne lokale, kao što se to dešavalo ranijih godina". Banska uprava je srezom naročila naj ravnajo glede prepovedi točenja alkohola po "lastni uvidevnosti in krajevnih prilikah", predstavnikom občin pa morajo naročiti, "da poskrbijo za brežhibno izvršitev odpreme rekrutov, in jih opozoriti, da bodo za vsako nerednost osebno odgovarjali".⁸ Po opravljenem naboru so morali srezi in policija poročati banski upravi in jo opozoriti na morebitne napake in izgrede.

Nabor aprila 1937

Poročila pa so tudi najzanimivejši del gradiva o naborih v arhivu banske uprave, še zlasti je bogato gradivo za leti 1937 in 1938. Velikokrat so bila poročila zelo kratka in so sporočala samo to, da so nabori potekali brez posebnih težav. V večjih mestih pa se je vedno nekaj zapletlo. Poglejmo, kako so potekali nabori v večjih urbanih središčih Dravske banovine aprila 1937. 11. maja 1937 je policijska uprava Ljubljana pisala banski upravi, da je "rekrutovanje v splošnem potekalo v redu in miru", čeprav so bili posamezni primeri pijanosti, vendar so bili ti tako redki, da intervencija organov ni bila potrebna. Za državne organe je bila še zlasti pomembna ugotovitev, da "ni bilo čuti vzklikov, ki bi bili naperjeni proti vojski ali v splošnem proti državi, enako pa tudi ni bilo opaziti posebnih manifestacij za državo in vojsko". Upravnik policije se je dobro zavedal pomena naborov za slovensko javnost, motil ga je predvsem videz nabornikov, ki so prihajali v Ljubljano iz drugih delov Jugoslavije: "neugodno vpliva na prebivalstvo prevoz rekrutov iz južnih krajev v Ljubljano, ker je med njimi mnogo nezadostno ali pa slabo oblečenih, kar napravi na tujce zelo slab vtis. Radi tega bi bilo umestno, da se te rekrute pripelje v Ljubljano le ponoči, ali pa da se jim da vojaška obleka že pri pristojnih vojaških okrožjih."⁹ Na banski upravi so razpravljanje policijskega upravnika o vtisu nabornikov podčrtali in dopisali vprašaj, kar kaže na to, da z njegovimi pripombami niso bili ravno zadovoljni.

Povsem drugače je bilo z nabori v Mariboru, ki so potekali 12. in 13. aprila istega leta. Mariborska policija je poročala, da je bilo prvi dan naborov zaradi majhnega števila rekrutov relativno mirno, naslednji dan "pa se je prijavilo nad dva tisoč rekrutov, vsled česar je bilo prav živahno v meljskem predmestju in pa tudi v mestu sploh". Živahnost je bila seveda povezana z določeno stopnjo alkoholiziranosti: posebno velikih izgredeov sicer niso povzročili, čeprav njihovo vedenje ni bilo ravno vzorno. "Vendar pa so močno kričali, preklinjali in metali svoje kovčke ob tla med potjo od kolodvora do zbirališča, da je njihovo obnašanje povzročilo zgražanje pri opazovalcih." Policijski predstojnik je temu primerno ugotovil, da je bilo točenje alkoholnih pijač rekrutom sicer prepovedano, vendar je prepoved "malo zalegla, ker so se rekruti lahko napili tudi pri svojih sorodnikih in znancih, katerim ni bilo prepovedano dajati pijače". Zato ni čudno, da je "več rekrutov

⁸ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Kraljevska banska uprava, upravni oddelek (AS 67), f. 20-4, mapa 13531/1940, Pov. II/2.No.1456/1.

⁹ ARS, AS 67, f. 20-4, mapa 13531/1940, vložna št. 13381/42.

prispelo v Maribor s krvavimi obrazi, iz česar se da sklepati, da so že med vožnjo v vagonih povzročali nered in pretepe". Rešitev je videl policijski poveljnik v popolni prepovedi točenja alkohola "kakor na dan volitev", ki bi veljala tudi za dan pred naborem.¹⁰

Predstojništvo mestne policije v Celju pa je za razliko od Maribora ponosno poročalo, da je "odprava poslovala brezhibno in so se došle skupine rekrutov brezpogojno pokoravale tozadevnim odredbam". Kljub temu se je med sprevedom v mesto nekaj rekrutov odstranilo iz kolone in se razkropilo po mestu. "Večina teh ni došla prvi večer v kasarno, temveč je prenočila v mestu po hotelih in gostilnah in so se javili v komando naslednjega dne." Torej celjski policisti le niso bili tako brezhibni. Nekateri rekruti so seveda tudi prepevali, "vendar je bilo to petje in igranje na dostojni višini".¹¹ V Novem mestu pa je bilo sodeč po poročilu nekoliko drugače. Novomeški sreski načelnik je pijanost rekrutov ocenil z matematično natančnostjo: "Spremljevalci so bili trezni, dočim je bilo 2/3 rekrutov v vinjenem stanju. Med temi je bilo 6 pijanih." Razlike med vinjenostjo in pijanostjo načelnik seveda ni obrazložil, je pa priznal, da so imeli rekruti in njihovi spremljevalci na vozovih "majhne sodčke vina /putrhe/". V političnem smislu so bili novomeški fantje povsem neoporečni: "Incidentov ni bilo nikakih, tudi nikakih govorov ali celo vzklikov proti vojski. V splošnem so napravili vtis, da gredo z veseljem k vojakom. Nekateri od njih so imeli na prsih pripete državne trobojnice."

S težavo, ki jo omenja poročilo iz Celja, so se soočili tudi v Novem mestu. Tudi na Dolenjskem naborniki niso resno jemali določenega dneva, ko se morajo zglasiti v kasarni. Sreski načelnik je potožil, da občinski organi nimajo proti rekrutom nikakršne avtoritete: "Tako so prišli na postajo nekateri rekruti dne 9. aprila z namenom, da bi ta dan odšli v Ljubljano, a pozvani so bili za 10. april in nasprotno bi morali nekateri od njih oditi 9. aprila, prišli pa so in odšli 10. aprila." Novomeški načelnik je bil do popivanja očitno zelo prizanesljiv, saj je napisal celo dopis novomeškemu vojnemu okrožju, v katerem je prosil za milostno obravnavo pijanih obveznikov: "V Dravski banovini je že od pamti veka navada, da rekruti veseljačijo. To delajo deloma iz navdušenja in junačenja, deloma pa zato, da na ta način splahnejo grenkobo slovesa od svojcev. Kakor je želeli, da se veseljačenje ne izrodi v surovo pijančevanje in bo skrbeti zato, da se surovosti vsaj omeje, tako da bi ustrezalo starim tradicijam in razumevanju posebnih krajevnih razmer, če se ne bi rekruti v komandah samo zaradi veseljačenja ob nastopu kadr. službe kaznovali s trajnimi posledicami. /.../ Za te pregreške bi se sicer strogo kaznovali, vendar naj pa se jim te kazni ne šteje v zlo pri nadaljnji kvalifikaciji."¹² Podobno kot v Novem mestu je bilo v Kranju, kjer so bili naborniki mirni, pa čeprav so bili nekateri zelo pijani. Edino, kar je motilo odhod rekrutov, je bila "tradicionalna navada z 'ajndrikamo', auf-biksom in kletvinami v raznih jezikih. Brez teh suženjskih tujk bi menda naši rekruti ne mogli izdržati."¹³

¹⁰ ARS, AS 67, f. 20-4, mapa 13531/1940, vložna št. 10709/24.

¹¹ ARS, AS 67, f. 20-4, mapa 13531/1940, vložna št. 10709/16.

¹² ARS, AS 67, f. 20-4, mapa 13531/1940, vložna št. 10709/23.

¹³ ARS, AS 67, f. 20-4, mapa 13531/1940, vložna št. 10709/22.

Pražnje oblečen slovenski nabornik. Risba polkovnika Milana Majcna
 (Zgodovinski arhiv Celje, ROK 24, zapiski Milana Majcna).

Poročilo o naboru aprila 1937 v Kočevju je zanimivo predvsem zato, ker so velik del nabornikov sestavljali kočevski Nemci. Vojaški referent je zapisal, da so se tamkajšnji regruti obnašali dostojno in da ni prihajalo do incidentov. Rekruti so prihajali v Kočevje "prepevajoč in vriskajoč razne kočevske pesmi, brez kakega plemenskega ali separatnega obeležja. /.../ med regruti kakor tudi med spremljevalci gori omenjenih občin /.../ ni bilo nikakih vzklikov, protestov ali pesmi proti vojski in državi, niti kaj drugega kar bi škodilo ugledu vojske in države." Nekaj je bilo seveda pijanih, čeprav gostilničarji niso točili pijače. Spremljevalci so se sicer obnašali korektno, "želeti pa bi bilo, da bi v bodoče prišli skupno z vsemi regruti v Kočevje in da bi bili pri vkrcavanju regrutov navzoči, ter sami šli več na roko organom žandarmerije in policije, ne pa da pridejo isti prav v zadnjem trenutku na postajo".¹⁴

Če kočevarski naborniki leta 1937 niso izpostavljali "plemenskih in separatističnih" simbolov, pa je bilo povsem drugače v Beli krajini. Črnomaljski in metliški okraj sta predstavljala glede odnosa med civilno in vojaško oblastjo nekakšno posebnost v Dravski banovini. 3. oktobra 1929 je bila Bela krajina z novo upravno razdelitvijo države priključena Savski banovini, kar je trajalo vse do 28. avgusta 1931, ko je bila pripojena Dravski banovini.¹⁵ V vojaškem smislu pa je bila Bela krajina podrejena Savski divizijski oblasti s centrom v Zagrebu (oziroma vojaškemu okrožju v Karlovcu). Tako je predstavljala edini del jugoslovanske Slovenije, ki vojaško ni bil podrejen Dravski divizijski oblasti s središčem v Ljubljani. Belokranjske rekrute so med nabori z vlakom odpeljali v karlovško vojašnico. Pri tem so morali naborniki iz bližnje hrvaške občine Ribnik pričakati vlak v belokranjski Metliki, kar je lahko povzročalo določene težave: "V Metliki so prišli na kolodvor regruti iz hrvaške občine Ribnik s hrvaško plemensko zastavo." Sicer pa so tudi Belokranjci izražali svojo "plemensko" posebnost: "V Gradacu je 25-letni rekrut Šuštaršič Janez iz Prilozja spremljal rekrute s slovensko plemensko zastavo. Na kolodvoru je zastavo snel iz droga in jo spravil v žep." Drugače pa so Belokranjci in Hrvati uganjali običajne fantovske norčije: "V Črnomlju je rekrut Stariha Leopold po odhodu vlaka zlezal na streho potniškega voza in mahal z rokami ter kričal. To je opazil strojevodja in moral ustaviti vlak." Tudi belokranjski sreski načelnik je ugotovil, da se regruti in spremljevalci niso držali časovnih terminov, saj so naborniki iz nekaterih občin zamudili prvi jutranji vlak. Kot izgovor pa jim je služila velika oddaljenost posameznih vasi.¹⁶

Alkohol in politika

Poročila o naborih v naslednjih letih odkrivajo več političnih incidentov kot v letu 1937. Eden najhujših se je zgodil že aprila 1938 v Metliki, kjer je še bolj kot leto poprej prišla do izraza hrvaška "plemenska posebnost". Kot je razvidno iz poročila črnomaljskega sreza ministrstvu za notranje zadeve, se je 7. aprila 1938 večina nabornikov iz Metlike odpeljala v Karlovec z jutranjim vlakom skupaj s

¹⁴ ARS, AS 67, f. 20-4, mapa 13531/1940, poročilo sreskega vojnega referenta v Kočevju z dne 14. 4. 1937.

¹⁵ Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848-1992. Ljubljana 2005, str. 184.

¹⁶ ARS, AS 67, f. 20-4, mapa 13531/1940, vložna št. 10709/27.

spremljevalci. Nekateri naborniki, še zlasti tisti iz hrvaške občine Ribnik, pa so vlak zamudili, zato so na metliški železniški postaji čakali naslednjega. Seveda so bili "več ali manj vinjeni, ker so imeli pijačo s seboj od doma. Isti so popevali na peronu razne hrvatske, med njimi tudi izzivalne pesmi". Glavni spodbujevalec je bil neki Josip Jurenčić, ki jim je tudi "dirigiral": "Popevali so neko pesem, katera se končuje z 'živel slobodni dom hrvatski'. Dalje so popevali po navodilu Jurenčića neko pesem, ki se končuje z besedami: 'Jebem mater popu i žandaru, koji ne da živeti bečaru, hej, idem služiti u Srbiju, koju ne volim i nikad je voliti ne mogu'. Ko se je te regrute odpravilo v vagone, je kričal prijavljeni Jurenčić iz vagona: 'Živila slobodna Hrvatska, a vi žandarmi videt ćete, kad bo neke noći došao Hitler, pa ga ćete upoznati. - Živel Hitler!' Kljub ostremu jeziku, ga oblasti niso zadržale, ampak so ga spustile dalje v karlovško vojašnico skupaj s poročilom o njegovih pevskih izpadih. Črnomaljski sreski načelnik je izvedel, da je dotični Jurenčić član "hrvatske seljačke zaštite i pristaš dr. Paveličeve partije."¹⁷ V poročilu banski upravi v Ljubljani je načelnik odgovornost za incident pripisal občinskim zaupnikom, ki so prepozno pripeljali regrute na kolodvor in zamudili jutranji vlak. Opozoril je tudi, da "protidržavnih vzklikov in proti vojski od strani rekrutov tukajšnjega sreza ni bilo".¹⁸

Tako kot v zgornjem primeru je tudi na naboru v Celju aprila 1939 politične strasti pomagal razburkati ravno alkohol. Celjski policijski predstojnik je v poročilu sicer trdil, da so bili vojaški novinci v glavnem dostojnega obnašanja, čeprav so se nekateri tako napili, "da za hojo sploh niso bili sposobni". Tisti nekoliko manj pijani pa so "med potjo od kolodvora vriskali, ukali in prepevali, nekateri so vmes vzklikali kralju, kakor 'živio kralj', slišati pa je bilo tudi nekaj vzklikov 'živio Maček'". Eden izmed razlogov za izgrede je bil po mnenju celjske policije v tem, da župani podeželskih občin niso preprečevali nabornikom dostop do alkohola. Celo obratno. Dogajalo se je, da so sami župani vozili nabornike po gostilnah: "Tako je župan občine Senovo pri Rajhenburgu, Abram Franc, pripeljal v Celje 20 rekrutov, ki jih je hotel odvesti v gostilno 'Branibor' na Kralja Petra cesti. Na prigovarjanje varnostnih organov, naj pelje regrute naravnost v kasarno, se je začel razburjati, češ da on odgovarja za nje in da jih bo že spravil v vojašnico. Ko so rekruti to slišali, so se tudi oni začeli razburjati in še bolj siliti v gostilno, vsled česar se jih je le s težavo spravilo naprej."¹⁹

Prave težave pa so se začele šele okoli sedmih zvečer. Na Mariborski cesti pred vojašnico se je nabrala množica radovednežev, ki so jih poskušali varnostni organi prepričati, naj gredo domov. V tem trenutku pa se je pojavil "neki vinjeni kolesar, ki je med potjo vzklikal 'živio Hitler'. Zaradi tega mu je službujoči stražnik dal z dvignjeno roko znak, da obstane. Kolesar pa ni upošteval, marveč je vožnjo pospešil hoteč pobegniti. Ko je privozil do stražnika, ga je le-ta zgrabil za rokav suknjiča. Vsled nagle vožnje je kolesar padel raz kolo, vendar ne nevarno, ker ga je stražnik med padcem zadrževal. Kolesar je obležal na tleh kakor nezavesten." Dogajanje je povzročilo med množico pravi vihar. Nekateri so postopanje stražnika odobraval, drugi pa so ga grajali in kričali: "Fuj policija, nedolžne ljudi ubijate, čeprav vas delavci plačujejo in od njih žuljev živite, prišla bo svoboda,

¹⁷ ARS, AS 67, f. 20-4, mapa 13531/1940, vložna št. 5269/20.

¹⁸ ARS, AS 67, f. 20-4, mapa 13531/1940, vložna št. 5269/20.

¹⁹ ARS, AS 67, f. 20-4, mapa 13531/1940, Pov štev. 557/7.

živio Maček." Najglasnejši pri tem je bil neki Stanko Gorjanc, ki je neznanega kolesarja tudi pobral in ga odnesel v bližnji hlev. "V svrhu ugotovitve identitete neznanega kolesarja sta se podala dva varnostna organa v Gorjančev hlev. Na dvorišču pred hlevom se je med tem zbralo zopet precej občinstva in sicer takega, ki je postopanje stražnika s kolesarjem grajalo. Pri tej priliki je omenjeni Gorjanc Stanko brez vsacega povoda udaril enega stražnika z neko leseno lato po nogi. Ker je izgledalo, da bo tudi ostalo občinstvo prešlo v dejanski napad na oba stražnika, sta le-ta z energičnim nastopom z uporabo gumijevk dvorišče izpraznila. Na cesti so se radovedneži ponovno strnili. Ko so varnostni organi tu pozivali radovedneže na razhod in jih razganjali, je med ruvanjem že zgoraj omenjeni Gorjanc iznenada zgrabil enega stražnika in ga vrgel na tla. Nekdo je udaril po licu tudi ostala dva stražnika, ki sta intervenirala." Policiji pa je sčasoma le uspelo razgnati množico in vzpostaviti red. Medtem pa jim tudi ušel neznan kolesar. Izsledili so ga šele v naslednjih dneh. Šlo je za nekega Jožeta Čretnika, ki "je moral ta dan k vojakom. Ob slovesu od staršev v Veliki Pirešici se je opil, tako da po lastnem zatrjevanju niti ni vedel po katerih cestah se je vozil iz Celja v Gaberje. Spominja se le toliko, da je med potjo nekajkrat padel raz kolo. Trdi, da je popil doma pred odhodom 4 l vina, od tega 1 l šmarnice." Seveda je zatrjeval, "da se absolutno ne spominja, da bi vzklikal 'živio Hitler', ne izključuje pa možnosti, da je v pijanosti res to storil, vendar pa sam ne more razumeti, kako je mogel kaj takega storiti, češ da je vsa njegova družina odločno slovenska." Čretnik je bil zaradi "nedostojnega in izzivalnega obnašanja" kaznovan z "globo Din 500 - eventuelno z 10 dni zapore". Ovaden je bil tudi France Voniša, očitno ljubitelj takrat najvidnejšega hrvaškega politika, ki je vzklikal: "Fuj policija, to je svinjarija, tako se ne postopa z nedolžnimi ljudmi, bo že prišel čas, ko se bo vse drugače postopalo, živio Maček!"²⁰

Nabori brez nabornikov

Najšibkejši člen pri izvajanju naborov so bile, sodeč po dokumentih banske uprave, najnižje enote civilne oblasti - občine. Kot je bilo zgoraj že večkrat omenjeno, so se policijski upravniki in sreski načelniki vseskozi pritoževali, da župani in njihovi pomočniki ne izpolnjujejo zastavljenih obveznosti. Da so bili župani pri "nabiranju" rekrutov večkrat neuspešni, dokazujejo poročila o županih, ki so pred naborno komisijo privedli premalo nabornikov, ali pa celo nobenega. Iz poročila o poteku prejema rekrutov v Celju, ki ga je odposlanec sreza 1. aprila 1938 poslal svojemu načelniku, je razvidno, da je bil na Štajerskem ta problem zelo pereč. Sprejem rekrutov je potekal 31. marca od 14. ure dalje. Ob 16. uri sta se pojavila zastopnika občin Vransko in Kalobje Franc Šventner in Franc Ocvirk z rekrutnimi spiski brez rekrutov. Predstavnika Vranskega "Šventner Franc je izjavil, da ne ve, kje so rekruti, a Ocvirk je izjavil, da niso hoteli dne 31. 3. 1938 oditi v komando, nego da bodo prišli dne 1. 4. 1938 z vlakom ob 11. uri". Obema je bilo ukazano, naj pripeljeta rekrute takoj, kakor vesta in znata: "Šventner je ob 18.45 oddal enega rekruta, a 18 mu jih je manjkalo. Ocvirk pa je pripeljal šele 1. 4. 1938 ob 11. uri 13 rekrutov, dva sta mu pa manjkala." To pa sta bila zgolj najhujša primera. Tudi ostale občine v okolici Celja so se odrezale zelo podobno. Npr.: ob-

²⁰ Prav tam.

čina Teharje je privedla 10 nabornikov (manjkalo jih je 21), Občina Nova cerkev 12 (manjkalo 14 nabornikov), občina Vojnik 18 (manjkalo 25 nabornikov), občina Šentjur 13 (manjkalo 23 nabornikov) itd.²¹

Nekateri občinski zaupniki so pripeljali nabornike izven uradnih ur: "Občine Sv. Pavel pri Preboldu, Petrovče in Šmartno v Rožni dolini so pripeljale svoje rekrute ponoči, ko ni bil več splošen komisijski sprejem, nego jih je prevzel dežurni oficir v komandi." Sreskemu odposlancu seveda ni bilo težko ugotoviti, da "vlada pri občinah nered in da odgovorni občinski organi ne vzamejo vpoklic rekrutov dovolj resno." Glede na to, da so se zamudniki pojavili že naslednji dan, je odposlanec ugotovil, da je "šlo vse delo brez incidentov gladko naprej in bi bilo brezhibno, če bi občine privedle svoje rekrute pravočasno in polnoštevilno".²² Iz zapisnika naborniške komisije je razvidno, da se je ta hočeš nočeš morala sprijazniti z dejstvom, da bodo naborniki prihajali brez vsakega reda: "Vsakega sprevodnika, kateremu je nekaj rekrutov manjkalo, je komisija izprašala, zakaj ni dovedel polnega števila rekrutov. Ker se je pri tem ugotovilo več primerov, da sprevodniki niso privedli polnega števila rekrutov ali so nekateri rekruti došli sami brez sprevodnikov, je komandant ob 17. uri odredil, da se v takih primerih brez nadaljnega sprejemajo rekruti po komisiji, slednje zlasti iz razloga, da se ne bi sprevodnikov zadrževalo radi odhoda v svoje občine, s čemer bi bili povzročevani sprevodnikom vzdrževalni stroški."²³

O razlogih za množična zamujanja nabornikov nam več pove poročilo iz Brežic z dne 2. aprila 1938: "Na vprašanje, zakaj niso zamudne občine pripeljale svoje novake na določeni dan, je bil odgovor sledeči: lansko leto so občine pripeljale vpoklicane na določeni dan, pa jih tega dne vojaške oblasti niso sprejele. Zato so tudi letos sklepale, da je dovolj časa, ako pripeljejo voj. obvezance dan pozneje." Sresko načelstvo v Celju je za nepokorščino nabornikov navedlo drugačne razloge: "Občine navajajo, da se v mnogih slučajih mladeniči, ki odhajajo k vojakom, ne čutijo več dolžni, da bi se pokoravali odredbam občin. Poleg tega pa jih odsluženi vojaki podučujejo, da ni treba na določeni dan priti k vojaški oblasti, ker itak ne bodo takoj ne bodo odšli iz Celja k svojim polkom in da se jim ne bo nič zgodilo, ako se pravočasno ne javijo. Razumljivo je, da rekruti radi take nauke zelo radi poslušajo in se po njih ravnaajo."²⁴

V Brežicah so bili prepričani, da morajo v primeru večjega števila nabornikov občine organizirati vsaj dva nadzornika in ne samo enega. Izpostavili pa so tudi vprašanje financiranja: "V bodoče naj bi občine stavile v svoje proračune zadosten kredit v te svrhe, s čimer bi izostale razne neprijetnosti in nepotrebna pota."²⁵ Nekatera poročila pa kažejo na to, da so naborniki prihajali dan ali dva kasneje na zbirno mesto zato, ker so si želeli enostavno podaljšati zabavo in popivanje. Zato so si večkrat prislužili kako ovadbo, kot dokazuje primer iz Brežic maja 1938, ko so uvedli kazenski postopek proti trem rekrutom. "Proti prvemu radi nagovarjanja

²¹ ARS, AS 67, f. 20-4, mapa 13531/1940, poročilo Luka Vereja, odposlanca sresk. nač. Celje z dne 1. 4. 1938.

²² Prav tam.

²³ ARS, AS 67, f. 20-4, mapa 13531/1940, komisijski zapisnik o sprejemu rekrutov pri celjskem okrožju.

²⁴ ARS, AS 67, f. 20-4, mapa 13531/1940, vložna št. 15975/46.

²⁵ ARS, AS 67, f. 20-4, mapa 13531/1940, Ad Voj No 580/2.

rekrutov, naj ne gredo na določeni dan v Celje, proti ostalim radi pijanstva."²⁶ Naborniška komisija v Celju se je dobro zavedala povezave med organizacijsko zmešnjavo v občinah in stopnjo pijanosti nabornikov. Organizacijo naborov "bi bilo treba izpopolniti v tem pravcu, da bi prihodnja leta sprevedniki dovedli rekrute brezpogojno skupno in pravočasno, s čemer bi se brez dvoma eliminirali tudi vsi slučajji pijanstva. Opazilo se je namreč, da je bilo meriti primere pijanstva le pri onih sprevednikih oziroma občinah, ki niso privedli vseh svojih rekrutov skupaj."²⁷ Sreski načelnik pa je zahteval "naj v bodoče določijo za spremljevalce rekrutov le starejše može, ki bodo s svojo osebnostjo lahko dali jamstvo, da bodo rekrute redno in za vso občino skupaj pripeljali h komandi vojnega okruha".²⁸

Nabori so bili torej dogodki, ki niso bili pomembni samo za nabornike in vojsko, ampak je z njimi živelo tudi "civilno" okolje. Predstavljali so zanimivost, ki je v vsakem primeru popestrila vsakdan lokalne skupnosti ne glede na to, ali so naborniki ljudi spravljali v smeh ali pa so povzročali zgražanje. Nekaterim so se tudi zasmilili, saj je bilo jasno, da bodo doživeli veliko hudega. Med ljudmi, ki so pokazali vsaj nekoliko razumevanja, je bil tudi avtor članka, ki ga je polkovnik Majcen nalepil v svoj dnevnik aprila 1929: "Enega sem videl, ki je imel namesto šopka v prsnem žepu suknjiča novo leseno žlico. Govoril je ribniško narečje. Zdel se mi je zanimiv, stopil sem k njemu in ga nagovoril: 'Vi pa kar z žlico namesto pušeljca?' - 'Žlico bom bolj dougu nucov kakor pušeljc. Pušeljc povene, pa ga nej več, žlica pa ostane,' se je odrezal. To bo praktičen vojak. Naj mu dobro tekne vse, kar bo dosegla njegova žlica!"²⁹

Marko Zajc

ON THE HISTORY OF CONSCRIPTION IN THE KINGDOM OF SHS/YUGOSLAVIA.
"IT HAS ALWAYS BEEN A TRADITION IN THE DRAVA BANATE THAT THE RECRUITS
INDULGE IN REVELRY"

S u m m a r y

Conscription represents one of the most important contacts between the military and civilian sphere. From the point of view of the state, conscription represents a "debt to one's country", while for young men it is an important turning point in life. Young men had to pay this debt to their country with a part of their youth, even though they had not done anything - their homeland obliged them to do it. In any case, military service was a transformation, supposedly making men out of boys. The authorities promoted this "initiation" component, since thus the army gained significance. If we subscribe to the ideology that the army represents the place where boys (supposedly the most active and perspective part of the nation) become real men, then healthy and self-confident nations cannot exist without the military. Due to unitarianism in the Kingdom of SHS/Yugoslavia, the significance of the military for the shaping of the nation was even more pronounced. The ideology of a single nation consisting of three tribes was far from reality. Thus the military had a key role in the establishment of the envisioned unified Yugoslav nation. However, the period of "transformation" into manhood involved drinking sprees and revelry, which the authorities tried to prevent. The author focuses on the

²⁶ ARS, AS 67, f. 20-4, mapa 13531/1940, No 6001/5.

²⁷ ARS, AS 67, f. 20-4, mapa 13531/1940, komisijski zapisnik o sprejemu rekrutov pri celjskem okrožju.

²⁸ ARS, AS 67, f. 20-4, mapa 13531/1940, vložna št. 15975/46.

²⁹ ZAC, ROK 24, zapiski Milana Majcna, 9. spomen knjiga, ni paginirano.

organisation of recruitment in the Drava Banate in the years 1937-40. He looks closely at the conscription in May 1937 in bigger Slovenian cities as an example of how the recruitment was organised. Serving alcohol was forbidden, but the recruits would get drunk anyway, which resulted in disorder. Political incidents were not observed in this time. In the following years, politics became more important. In 1938, the Croatian recruits in Metlika yelled "hail Hitler", and the same happened in Celje in 1938, where they also cheered for the Croatian politician Maček. The Yugoslav foreign political situation was getting worse in this time, especially after the Anschluss in March of 1938 and the vanquishing of the Yugoslav ally Czechoslovakia, so the authorities were very attentive of political disturbances. Civilian authorities at the lowest level were often ineffective, failing to bring the recruits to the assembly point. Occasionally municipal deputies would show up in front of conscription committees without any recruits. The recruits knew that they would not be taken away on the same day and that they would not be punished for being late, thus they often prolonged their parties and appeared at the assembly point a day or two later. Conscription gave rise to interesting events, making the everyday life of local communities more interesting in any case, regardless of whether the recruits made people laugh or whether they caused disapproval.

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

1.01
Prejeto 25. 4. 2008

UDK 351.778.2(497.4 Lj.)"1941/1945"

Mojca Šorn*

Preskrba Ljubljane s hrano 1941-1945

IZVLEČEK

Glede preskrbe so se po okupaciji Ljubljančani znašli v nezavidljivem položaju. Takrat je nova državna meja od Ljubljane, ki je razpolagala le s skromnimi zalogami, odrezala njeno gospodarsko zaledje, zadnjo vez z okolico pa je mesto, preplavljeno s tisoči beguncev, izgubilo po obžičenju (februarja 1942). Oblasti so stisko ljudi poskušale reševati z različnimi ukrepi, hkrati pa so jim svetovale, naj si v boju za preživetje pomagajo tudi sami. Kljub vsemu so izolacija mesta in posledice vojne terjale racioniranje vse več osnovnih življenjskih potrebščin ter nižanje ali celo izostanke in višanje cen kontingentov le-teh. Zadnji meseci okupacije so v prestolnici tako potekali v znamenju lakote. Nezadostna prehrana se je odražala v slabem zdravstvenem stanju in visoki smrtnosti obolelih za tuberkulozo.

Ključne besede: druga svetovna vojna, Slovenija, Ljubljana, preskrba, prehrana

ABSTRACT

LJUBLJANA'S FOOD SUPPLY 1941-1945

After the occupation, the citizens of Ljubljana found themselves in a difficult situation as far as their food supply was concerned. At that time, the new state border cut off Ljubljana's economic hinterlands from the city, which only had modest reserves at its disposal, and it, overrun by thousands of refugees, lost its last remaining link with the surroundings after it had been encircled in barbed wire. The authorities attempted to alleviate the distress of the people with various measures, and at the same time they advised them to help themselves in the struggle for survival. Despite all efforts, the city's isolation and the consequences of war called for the increasingly strict rationing or even cancellation of more and more basic necessities of life, and the prices went up. Thus in the final months of the occupation, the metropolis saw starvation. Malnutrition manifested itself in poor health conditions and a high mortality of tuberculosis patients.

Key words: World War II, Slovenia, Ljubljana, food supply

Tako kot druge evropske države se je tudi Jugoslavija v drugi polovici tridesetih let 20. stoletja začela organizirano pripravljati na vojne razmere.¹ Tako imenovano vojno gospodarstvo je postalo predmet pospešenega preučevanja strokovnjakov, ki so z odredbami in zakoni poskušali že vnaprej urediti vse potrebno za čim manj moteno preskrbo prebivalstva. Kljub trudu in obljubam odgovornih Slovenija v smislu preskrbe s hrano na vojno ni bila (dobro) pripravljena, kar se je pokazalo že neposredno po okupaciji.

* Dr., asistentka z doktoratom, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: mojca.sorn@inz.si

¹ O preskrbi Slovenije s hrano v letih 1939-1941 v Mojca Šorn: Draginja, pomanjkanje, omejitve. Preskrba Slovenije s hrano 1939-1941. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2007, št. 1, str. 103-113.

V prvih tednih vojne se je v zvezi s preskrbo na italijanskem okupacijskem območju še posebno slabo pisalo Ljubljančanom. Nova državna meja (meja med Nemčijo in Italijo) je odrezala mesto od gospodarskega zaledja na severu, svoje pa so prispevale tudi posledice vojaških operacij. Ljubljančani so morali do junija 1941, ko je bil obnovljen promet in vzpostavljen stik s pokrajino, živeti od skromnih zalog. V tem času je bila kritična predvsem preskrba s kruhom: "Povpraševanje po kruhu je bilo v tistem času zelo veliko, njegova kakovost pa zelo slaba; krajevna pekarna se je odprla vsak dan ob sedmih, in to samo za kratek čas. Za hlebec kruha smo morali v vrsto že ob petih zjutraj."² Položaj v zvezi s preskrbo s kruhom je razbrati tudi iz oglasov posameznih gostiln, ki so svoje goste svarile pred nepopolno gostinsko ponudbo: "Gostilni v Zgornjem in Spodnjem Rožniku prosita cenjene goste, da naj prinesejo kruh s seboj."³ Nekoliko laže je bilo, ko je italijanska oblast junija 1941 racionirala kruh in moko, pri čemer je v veljavi ostal predvojni predpis o peki kruha iz mešane moke, ki je določal razmerje 30% : 70%; to je pomenilo, da so smeli peki kruh izdelovati iz 30% koruzne in 70% pšenične ali ržene moke.⁴ Na živilsko nakaznico je lahko posameznik poleg 7,5 kg kruha oziroma 6 kg krušne moke vsak mesec kupil še 1 kg riža.⁵ Sledilo je racioniranje maščob, sladkorja in mleka. Posameznik je na mesec lahko kupil 200 g masti, 100 g slanine, 100 g jedilnega olja in 0,7 kg sladkorja. Dojenčki do enega leta so bili upravičeni do enega litra mleka dnevno, otroci od 2 do 7 let do pol litra, otroci od 8 do 10 let do četrt litra in osebe, starejše od 60 let, bolniki in nosečnice do pol litra. Med vojno urad za razdeljevanje mleka ni mogel vedno zagotoviti teh količin, zato je obroke manjšal, večkrat pa je mleko dodelil le dojenčkom. Poleti 1941 je bila omejena tudi prodaja mesa. Ljubljančani so morali meso kupovati pri točno določenih mesarjih. Ti so morali za svoje stranke preskrbeti knjižice, v katere so vpisovali količino mesa in datum prodaje. Avgusta 1941 pa je sledila uvedba "mesnih dni"; vsak dan v tednu so smeli mesarji prodajati le točno določeno meso, vse dni v tednu so smeli prodajati drobovje, divjačino in kunčje meso. Ta raspored se je v začetku leta 1943 spremenil, saj so mesarji meso prodajali le takrat, kadar so ga dobili. Nove določbe so se zrcalile tudi v ponudbi gostinskih lokalov. Dnevni jedilnik je ponujal le meso, ki je smelo tisti dan ležati na pultu. Vendar je jedilni list v prvih letih vojne mnogokrat prikrikl stanje v kuhinji. Prebivalec Ljubljane je v svoj dnevnik zapisal: "Jedli smo prav dobre klobase in izpili liter vina. V gostilni se vse dobi, sicer mnogo stane, a dobi se šunka, telečja, svinjska pečenka, piščanci itd."⁶ Jeseni leta 1941 je bila omejena tudi prodaja krompirja. Posamezna družina je bila upravičena do nakupa 10 kg tega gomolja na teden. Nakup je bil mogoč le s posebnimi knjižicami, podobnimi kot za meso. Med

² Metod Milač: Kdo solze naše posuši. Doživetja slovenskega dijaka med drugo svetovno vojno. Celje 2003, str. 55sl.

³ Miran Pavlin: Ljubljana 1941. Pričevanja fotoreporterja. Ljubljana 2004, str. 136.

⁴ Konec leta 1940 so oblasti določile normative za izdelovanje t. i. enotnega oziroma ljudskega kruha. Tega se je smelo izdelovati iz 70% pšenične moke in 30% koruzne moke. V: Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine, št. 100, 14. 12. 1940, str. 1021 in 1022. Prvi dan leta 1941 je ban Dravske banovine, dr. Marko Natlačen, izdal predpis, ki je veleval peko kruha iz 40% pšenične moke ter iz 60% koruzne moke.

⁵ Najvažnejši predpisi o prehrani v Ljubljanski pokrajini. Pokrajinski prehranjevalni zavod. Ljubljana, 1942, str. 41, Racioniranje kruha, krušne moke, testenin in riža. Na Spodnjem Štajerskem so osebe, starejše od 10 let, prejele tedensko 2,25 kg enotnega kruha. Konec leta 1941 je spremembo pri delitvi predstavljala nova starostna skupina (od 10 do 20 let). Ta je prejemale največ kruha, 10,4 kg mesečno. V: Bojan Himmelreich: Namesto žemlje črni kruh. Celje 2001, str. 189 in 199.

⁶ Makso Šnuderl: Dnevnik 1941-1945. V okupirani Ljubljani. Maribor 1993, str. 498.

vojno je izostal tudi redni dovoz krompirja v mesto in tako so ga ljudje lahko v znatno manjših količinah, kot je bilo sprva določeno, kupovali le enkrat mesečno: "Vsak mesec enkrat so pripeljali krompir. Ob štirih si moral vstati, če si hotel biti ob petih, ko je bilo konec policijske ure, pri barakah na tržnici, kjer so ga delili ... Ponavadi sem čakal za hišnimi vrati, da je na šentjakobu odbilo pet, potem sem se pognal v dir proti tržnici. Kup dirjajočih fantov in punc, stopicajočih starčic in možakarjev s cekarji in bisagami je bilo že na poti k tržnici. Če sem dobro tekkel in pametno prehiteval druge, sem bil v štirih minutah tam. A na trgu /.../ je stala pred vsako izmed treh barak že debela množica najmanj petstotih ljudi. Od kje so se vzeli? So prespali po vežah okoliških hiš? Ali pa so imeli nočne prepustnice? Ob šestih so šele začeli tehtati. Na vsako osebo je prišlo pol kilograma. /.../. Nisi mogel preveriti ne vage, ne prebirati ... čeprav je bilo vmes dosti gomoljev črnih, zmrznjenih, stolčenih, puhlih ali že v cvetju."⁷

Vsaj prvo leto vojne je drugačno podobo od trgovin oziroma stojnic z racioniranimi živili kazala ljubljanska glavna tržnica,⁸ ki je blago dobivala iz bližnje okolice ter Dolenjske in iz uvoza iz Italije, predvsem iz zaledja Trsta in Gorice. Ta podoba se je delno spremenila že po izolaciji Ljubljane z žico konec februarja 1942, povsem drugačna pa je postala, ko je zaradi vojnih razmer uvoz blaga vse večkrat izostal in so tržnico v glavnem zalagali le okoliški kmetje ter do božiča, ko jim je zmanjkalo robe, Trnovčanke in Krakovčanke: "Zelenjava pride samo domača na trg, uvožene nobene. Sadje - samo s težko mujo borovnice. Še fiziola ne dobiš, če nimaš protekcije pri kakšni branjevki. Edino zelja in ohrovta je zaenkrat dovolj. Naši želodci so kakor vrt, samo zeleno plava notri, pomešano z makaroni v vsaki obliki."⁹ Stisko potrjuje tudi naslednji citat: "Vsak dan je na dnevnem redu prodaja kislega zelja, odnosno kisle repe. V sredo je bilo na trgu mnogo regrada /.../ mnogo svežih kopriv."¹⁰

Iz napisanega je razvidno, da so bile posledice obžičenja in vojne za Ljubljančane iz leta v leto hujše. Izbira blaga je bila čedalje manjša, količine tistega, ki so ga ljudje lahko kupili le z nakaznicami, pa so se tako rekoč iz meseca v mesec spreminjale - nižale, njegove cene pa višale: "V mesto ne pride noben živež in je zato silno težko dobiti živež. Cene so strašne."¹¹

Tabela št. 1: Racionirana živila na dan - količina in kalorije

Leto	Dnevna količina racioniranih živil	Kalorije
1941	358,8 g	1030,13
prva polovica 1943	246,5 g	771,66
konec 1943	246,2 g	766,81
začetek 1944	315,4 g	888,73
1945	230,2 g	674,85

⁷ Lojze Kovačič: Prišleki. Ljubljana 1984, str. 263.

⁸ Poleg glavnega oziroma Vodnikovega trga, ki je bil najbolj obiskan, sta v skromnejšem obsegu delovali tržnici v Šiški in v Mostah. Trg pri sv. Jakobu je v vojnih letih tako rekoč životartil; ob navadnih dnevih sta na tem trgu prodajali le po ena ali dve branjevki, nekoliko več se jih je zbralo le ob sobotah in tržnih dnevih.

⁹ Pismo, naslovljeno na Martino Pogačar, 20. 7. 1944, osebni arhiv avtorice.

¹⁰ Slovenec, 19. 4. 1945, str. 2, Vsakdanja Ljubljana. Živilski trg med tednom.

¹¹ Zgodovinski arhiv Ljubljana (dalje ZAL), fond LJU 439, Zbirka Ulčar, t. e. 2, ovoj 11, IV, Dnevnik Zorke Bartol, datum vpisa 31. 3. 1942.

Posledice nezadostne prehrane je izkazalo že tretje leto vojne, ki je zrcalilo slabo zdravstveno stanje Ljubljančanov. Predstavniki mestnega fizikata je v poročilu o zdravstvenih razmerah v Ljubljani v letu 1943 poročal o podhranjenosti mnogih otrok in mladostnikov in o tipičnih posledicah pomanjkanja pri odraslih. Izpostavil je hujšanje, slabokrvnost, živčno izčrpanost, neprestano utrujenost, oslABLjeno srce, kožne bolezni, neredno oziroma izostalo menstruacijo pri ženskah. Opazen pa je bil tudi porast tuberkuloze in smrti zaradi nje.¹² Žrtve te zahrbtnje bolezni so bile predvsem osebe, starejše od 60 let in otroci do 15. leta¹³: "V zadnjih letih so bolj naglo izčrpali svoje telesne sile (morda tudi duševne) ter so "dozoreli" hitreje. Socialne razmere se niso poslabšale tako zelo zaradi stanovanjske krize kakor zaradi sprememb v prehrani."¹⁴

Tabela št. 2: Število umrlih za tuberkulozo

Leto	Umrli
1938	84
1939	77
1940	62
1941	81
1942	130
1943	186
1944	237
1945	265

Zaradi pomanjkljive prehrane je bilo ogroženo predvsem zdravje nižjih nameščencev in delavcev, kar je pomenilo okoli 85% Ljubljančanov.¹⁵ Večina teh je lahko kupovala le osnovna racionirana živila, pri čemer se jim je mnogokrat zdela previsoka tudi cena izrednih dodatkov, ki so bili na voljo ob posebnih priložnostih, po navadi ob večjih praznikih.¹⁶

Poleg maloštevilnih ljubljanskih kmetov in polkmetov so bili le redki, ki zaradi pomanjkljive prehrane verjetno prva leta vojne z zdravjem niso imeli problemov, saj so si lahko privoščili nakupe na t. i. črnem ali svobodnem trgu.¹⁷ "Kar smo dobivali živil na karte, še zdaleč ni zadostovalo. Počasi sem morala začeti prodajati: servise, zlatnino, kristal, blago. Kokosovi tepihi iz predsobe so bili prodani v hotel Union. Prodati sem morala dragocen srebrni pribor, stensko uro in še in še."¹⁸ V prid trditvi, da so bili konec leta 1944 prav vsi prebivalci Ljubljane na pragu lakote, kaže dejstvo, da je predvsem zaradi vsesplošnega pomanjkanja klecnil celo

¹² Več o boleznih, ki jih je spodbudilo pomanjkanje hrane: Arhiv Republike Slovenije (dalje ARS), fond Mestni preskrbovalni urad Ljubljana (AS 1886), fasc. 66: Jahresbericht über die gesundheitliche Verhältnisse in Laibach 1943, str. 83sl.

¹³ Podatki o tem, da so vojne razmere in pomanjkanje najteže prenašali dojenčki in starejše osebe v: ZAL, fond LJU 708 Mesto Ljubljana, Mestni fizikat, t. e. 3, a. e. 19, Letno poročilo o zdravstvenih razmerah v Ljubljani 1943, str. 7.

¹⁴ Domovina in kmetski list, št. 19, 11. 5. 1944, str. 6, Je Ljubljana zdravo mesto?

¹⁵ ARS, fond Pokrajinski podporni zavod v Ljubljani (AS 1893), fasc. 86, I, T 50, št. 569/43-6, Die öffentlichen Küchen in Laibach.

¹⁶ O tem v Mojca Šorn: Življenje Ljubljančanov med drugo svetovno vojno. Ljubljana 2007, str. 185; prav tam in na str. 342 tudi o t. i. bolniških dodatkih.

¹⁷ S črnim trgovom so se ukvarjali moški in ženske, stari in mladi. V Mostah so npr. trije mladoletniki vlomili v več trgovin in naropano blago prodajali "pod roko". V: Slovenec, 6. 7. 1944, Vsakdanja Ljubljana po kronistovih zapiskih.

¹⁸ Mirjam Tozon: Rože in trnje. Moje življenje. Celje 2005, str. 183.

črni trg.¹⁹ Prebivalci Ljubljane, ki so svoje mesto imenovali kar Revnograd,²⁰ so se kritičnega položaja dobro zavedali in skrb kaj radi delili drug z drugim: "Kljub velikemu dogajanju v svetu bi se lahko reklo, da je poglobitna skrb Ljubljančanov uravnavana venomer v preskrbo z najvažnejšimi živilskimi potrebščinami. Okrog tega se sučejo vsi pogovori."²¹

Mnogi Ljubljančani so si poskušali pomagati sami. Pred lakoto, boleznijo, morda celo pred smrtjo so jih rešile njive in travniki, ki so zavzemali več kot polovico mestne površine.²²

K obdelavi teh površin so jih ves čas vojne spodbujale tudi oblasti in javna občila. Tisti, ki niso imeli lastne zemlje, so svoje vrtičkarske sposobnosti lahko preizkušali na najetih površinah. Za manj premožne in za družine z velikim številom družinskih članov pa je poskrbela mestna občina in jim brezplačno ali pa proti majhni odškodnini dala v najem njive, vrtove in tudi travnike. Najemnine so znašale okoli 100 lir mesečno, v glavnem še manj.²³

Želja po čim boljšem pridelku in trud za doseg le-tega pa nista bila vedno dovolj. Mestna občina je zato predvsem v zadnjih dveh letih vojne v vseh delih Ljubljane prirejela zelenjadarske tečaje, priskrbela je večje količine semen, sadik in umetnih gnojil. Ljubljančani so spoznali, da so bili krivični, ko so pred vojno oštevali kmeta: vse mu "samo zrasede, pa zahteva za to še denar". Prvi sadovi kmečkega dela so meščanom na obraz pričarali nasmeh in kaj radi so govorili: "Ta je pa domač! Sami smo ga pridelali!"²⁴ V mestu je bilo tudi več t. i. vojnih vrto, za katere je skrbela mestna vrtnarija, ki jih je obdelovala predvsem zato, da je z zelenjavo in krompirjem zalagala kuhinje mestnih socialnih ustanov.²⁵ Največji vojni vrt je bil Tivoli z 8000 m² obdelanih površin, na katerih so poleg krompirja gojili še oves. Na Kongresnem trgu so na 5000 m² gojili le krompir.²⁶ Pridetek ni bil vedno najboljši, a nekateri so menili, da to niti ni edini namen vojnih vrto: "Če že Kongresni trg ne da posebno obilnega pridelka, je vsaj za dober zgled in za sodoben okras našemu mestu, ki se je letos še prav posebno potrudilo pri obdelavi plodne zemlje, kolikor je ima na razpolago."²⁷ Večji vojni vrto so bili tudi na Koleziji, v Mostah²⁸ in v Trnovem; širom po mestu pa je bilo razdrobljenih še več manjših. Zgledno so bili obdelani tudi nasadi pred Narodnim muzejem in Opero, za katere so skrbeli kar gledališčniki sami.

V smislu čim bolj kompleksne samopreskrbe so oblasti²⁹ in dve strokovni

¹⁹ O ostalih "krivicah" za to v ARS, fond Šef pokrajinske uprave v Ljubljani, Oddelek za trgovino, obrt in industrijo 1941-1945 (AS 202), fasc. 39, št. 613/4 in prav tam, fasc. 74, 4021/44, št. 613/5.

²⁰ Dnevnik družine Kogej, datum vpisa 29. 7. 1942, osebni arhiv avtorice.

²¹ Slovenski narod, 26. 2. 1945, str. 4, Ljubljana pred pomladjo.

²² Brez priključenih okoliških občin je Ljubljana leta 1939 glede na vrsto zemljišča izkazovala tako podobo: stavbišča so zavzemala 13 ha mestnega sveta, ceste in trgi 178 ha, vrtovi 29 ha, travniki 117 ha, njive 36 ha, gozdovi 37 ha itd. V: Trgovski list, 22. 12. 1939, str. 3, Ljubljana v številkah. O vrstah zemljišča: Anton Melik: Slovenija. Geografski opis. Ljubljana 1963.

²³ ZAL, fond LJU 489 Mesto Ljubljana. Splošna mestna registratura, Reg. I (dalje LJU 489), fasc. 2396, II A/13, str. 321-322.

²⁴ Slovenski dom, št. 158, 12. 7. 1941, str. 2, Ta je pa domač!

²⁵ ARS, fond Šef pokrajinske uprave v Ljubljani, Kmetijski oddelek 1941-1945 (AS 197), fasc. 16, št. 19, 459/44, I.

²⁶ ZAL, LJU 489, fasc. 2396, ovoj IIA/13, str. 419-421.

²⁷ Jutro, št. 90, 21. 4. 1945, str. 4, Iz Ljubljane. Kmetovanje sredi Ljubljane.

²⁸ ZAL, LJU 489, fasc. 2396, II A/13, str. 419-421.

²⁹ ARS, fond Banski svet Dravske banovine 1930-1941 (AS 77), f. 14, Poslovno poročilo Kmetijskega oddelka kraljevske banske uprave Dravske banovine za XII. redno zasedanje, str. 14.

društvi za pomoč rejcem, Mali gospodar in Žegoza - Železničarska (splošna) gospodarska zadruga v Ljubljani, spodbujali in podpirali tudi rejo malih živali. V ospredje je bila postavljena reja kuncev, leta 1943 jih je bilo v mestu kar 76.320, in kljub temu da so strokovnjaki svarili pred požrešnostjo kokoši, je bilo teh 55.872.³⁰ Koliko so te živali ljudem pomenile, sploh pred prazniki, ponazori ta zapis: "Naše ljube kokodajse, ki nas bodo za Veliko noč (seveda kurjerejce) založile s pirhi /.../, so pred prazniki pod stalnim in poostrenim nadzorstvom. Lastniki skrbno pazijo in zasledujejo sleherni korak svojih dragocenih pernatih rejenk. Bajne nekateri celo prenočujejo v kurnikih ali pa spe putke ponoči pod njihovimi posteljami, to pa zato, da uboge kokodajse ne bi prišle v nepoštene roke prijateljev brezplačne kurje pečenke, ki se zlasti pred velikimi prazniki kaj radi udeležujejo."³¹ Društvi sta spodbujali tudi rejo morskih prašičkov, golobov, ovc in koz, ki so jih v času vojne imenovali kar krave malega človeka.³²

Po osvoboditvi je komanda mesta Ljubljana zaradi vsesplošnega pomanjkanja, prometnih težav in tudi zaradi nizke proizvodnje v veljavi pustila sistem racionirane preskrbe. Ministrstvo za trgovino in preskrbo Narodne vlade Slovenije se je sicer trudilo, da bi čim prej in čim bolj povečalo zagotovljene obroke prehrane, vendar je racionirana preskrba krojila življenje Ljubljancem vse do začetka leta 1948.³³ Kljub temu je moč trditi, da se je po drugi svetovni vojni gospodarski položaj stabiliziral hitreje kot po prvi: "Že danes - komaj nekaj mesecev po končani osvoboditvi je gospodarski položaj širokih ljudskih plasti neprimerno boljši in neprimerno bolj urejen, kot je bil leta po prvi svetovni vojni."³⁴ S tem se je verjetno strinjal tudi marsikateri Ljubljancem: "Pri nas je življenje že precej urejeno in bo vsak dan boljše."³⁵

Mojca Šorn

LJUBLJANA'S FOOD SUPPLY 1941-1945

S u m m a r y

In the first weeks of war, the citizens of Ljubljana found themselves in a difficult situation as far as their food supply was concerned. The new state border cut off Ljubljana's economic hinterlands in the north from the city, and the consequences of military operations also took their toll. Until June, when transport was renewed and the connections with the hinterlands were re-established, the citizens of Ljubljana had to survive on modest reserves. The authorities first rationed bread and flour, but soon the rationing or limiting of sale was extended to other basic provisions. From year to year, the consequences of war and city's isolation got increasingly harder for the people of Ljubljana: the amounts of goods, which they were only able to buy with certificates, decreased from month to month, while the prices went up. Already in the third year of war, the representative of the city's sanitation

³⁰ Slovenski dom, 21. 1. 1943, str. 2, V Ljubljani je 76.320 kunčjih repov.

³¹ Slovenski narod, 26. 3. 1945, str. 4, Ljubljana se pripravlja na Veliko noč.

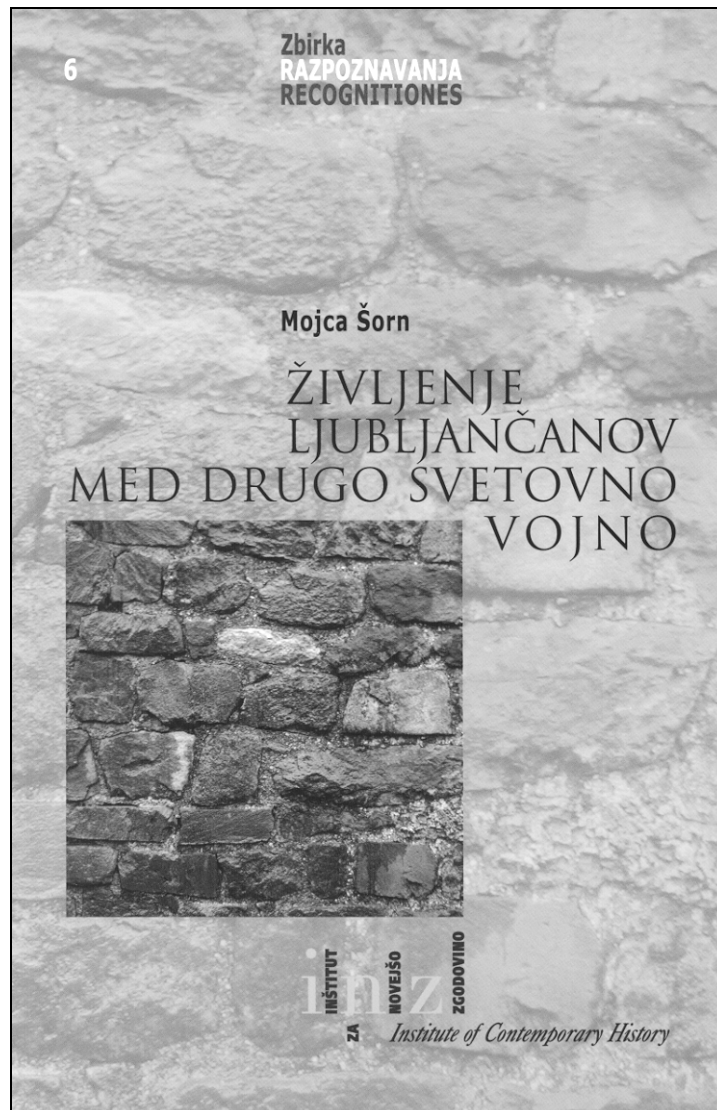
³² ARS, AS 77, f. 14, Poslovno poročilo Kmetijskega oddelka kraljevske banske uprave Dravske banovine za XII. redno zasedanje, str. 30.

³³ Produkcija se je stabilizirala šele konec štiridesetih let 20. stoletja, v začetku petdesetih let pa je začela naraščati. To je držalo za več držav, ki so bile vpletene v drugo svetovno vojno. Gl. Michele Fratianni, Franco Spinelli: A monetary history of Italy. Cambridge 1997, str. 158-190. O gospodarskih reformah v drugi polovici štiridesetih let 20. stoletja tudi: Hans-Ulrich Wehler: Deutsche Gesellschaftsgeschichte. Vom Beginn des Ersten Weltkriegs bis zur Gründung der beiden deutschen Staaten 1914-1949. München 2003, str. 971sl.

³⁴ ARS, fond Republiški sekretariat za notranje zadeve SRS (AS 1931), šk. 569, 13480-14039, Snoj Franc, XXIX-1, ovoj Sestavki-govori, št. 13508.

³⁵ Pismo, naslovljeno na Martino Pogačar, 1. 8. 1945, osebni arhiv avtorice.

authorities reported frequent malnutrition of children and youth and typical consequences of food shortage in adults, and he especially emphasized the rising number of tuberculosis patients and its increasing death toll. The health of lower classes and workers was especially endangered due to malnutrition, and that meant around 85% of Ljubljana's citizens. Many of them were saved from starvation, disease and perhaps even death by gardens and fields, which individual families could rent for modest fees. Besides personal gardens, the so-called wartime gardens were also taken care of by the municipality, and the produce of these went to the kitchens of the city's social institutions. In the efforts to ensure as complex a self-sufficiency as possible, the authorities and two expert societies for the assistance to breeders encouraged and supported the breeding of small animals, especially rabbits, guinea pigs, chickens, pigeons and goats. During the last months of the occupation, despite the efforts of the authorities and the will and resourcefulness of individuals, the people of the metropolis, who simply called their city Poorville, were starving.

499 strani, ilustrirano, 30 EUR

1.01
Prejeto 13. 12. 2007

UDK 343.54:343.819.5"1945"

Silvija Kavčič*

Spominjanje na spolno nasilje ob koncu druge svetovne vojne

IZVLEČEK

Spolno nasilje med vojaškimi spopadi in v povezavi z njimi ni novodobni pojav, saj o tovrstnem početju pričajo že antična dokazila in tudi druga svetovna vojna ni bila nobena izjema. Posilstva, ki so jih nad Nemkami storili vojaki Rdeče armade, so po desetletjih molka in dolgoletnem neupoštevanju obravnavana iz različnih zornih kotov. Daleč manj znano pa je dejstvo, da so bile med žrtvami spolnega nasilja zavezniških vojakov tudi nekdanje taboriščnice, in sicer različnih narodnosti. Na podlagi spominov slovenskih nekdanjih jetnic ženskega koncentracijskega taborišča Ravensbrück bom v tem prispevku raziskala, kako se te spominjajo na doživetje spolno nasilje.

Ključne besede: 2. svetovna vojna, konec vojne, Nemčija, koncentracijska taborišča, nasilje, spolno nasilje, Rdeča armada

ABSTRACT

RECOLLECTIONS OF SEXUAL VIOLENCE AT THE END OF WORLD WAR II

Sexual violence during armed conflicts and in relation to such conflicts is not a new phenomenon, since this kind of behaviour has already been demonstrated by antique evidence, and World War II was no exception. The raping of German women committed by the soldiers of the Red Army has been explored from various angles after decades of silence and disregard. However, the fact that women of various nations who had been imprisoned in concentration camps were among the victims of sexual violence perpetrated by the Allied soldiers is far less known. In this contribution I will explore the recollections of sexual violence of the former prisoners of Ravensbrück, the concentration camp for women.

Key words: World War II, the end of the war, Germany, concentration camps, violence, sexual violence, Red Army

Spolno nasilje med vojaškimi spopadi in v povezavi z njimi ni novodobni pojav, saj o tovrstnem početju pričajo že antična dokazila.¹ Tudi druga svetovna vojna ni bila nobena izjema v tem pogledu: najprej so ženske v zasedenih deželah posiljevali vojaki Wehrmachta,² od marca 1944, ko je Rdeča armada potiskala nemško vojsko

* Dr., Gotherstr. 5, DE-10823 Berlin; e-mail: silvija.kavcic@wcb.de

¹ Temeljno delo o tej tematiki je še vedno študija Susan Brownmiller: *Gegen unseren Willen. Vergewaltigung und Männerschaft*. Frankfurt am Main 1987.

² Več o tem glej Birgit Beck: *Wehrmacht und sexuelle Gewalt. Sexualverbrechen vor deutschen Militärgerichten 1939-1945*. Paderborn 2004.

čedalje bolj v zaledje, pa se je spolno nasilje dogajalo na vsem območju prodiranja sovjetskih vojakov. Jeseni 1944 so bile žrtve posilstev rdečearmejcev tudi ženske v Jugoslaviji. Josip Broz Tito, Milovan Đilas, Edvard Kardelj in Aleksander Ranković so se nad spolnim nasiljem in pogostim plenjenjem v severovzhodni Jugoslaviji pritožili vodji sovjetske misije, generalu Korneevu; vzgib njihove pritožbe je bila skrb za verodostojnost idealizirane javne podobe komunistov in Rdeče armade.³ General se je na domnevna dejanja razžalitve, ki naj bi jih storila Rdeča armada, odzval z ostrim protestom.⁴ Pozimi 1944/45 je jugoslovanska delegacija odpotovala v Moskvo in na eni od večernih prireditev je Stalin načel to temo ter Đilasu glasno oporekal, češ: "Ali ne more razumeti, da si vojak, ki se prebije skozi kilometrsko pot krvi in ognja in smrti, zaželi ženske ali pa izmakniti kakšno malenkost?"⁵

Med osvobajanjem vzhodnega dela Nemčije, bitkami za Berlin ter v sovjetski zasedbeni coni so se posilstva dogajala množično vse do leta 1947.⁶ Med drugim so jih poskušali razložiti kot odziv na vedenje nemških vojakov med napadom na Sovjetsko zvezo.⁷ General Nikolaj E. Besarin, sovjetski poveljnik enot za osvoboditev Berlina, je v prvih dneh po kapitulaciji nacistične Nemčije povzel:

*"V vsem svojem življenju nisem videl česa takega, kar so počeli nemški oficirji in vojaki, ko so se kot zverine znašali nad miroljubnim prebivalstvom [Rusije]. Vsa sedanja razdejavanja v Nemčiji so le malenkosti v primerjavi s tedanjim nemškim ravnanjem."*⁸

Posilstva, ki so jih nad Nemkami storili vojaki Rdeče armade, so po desetletjih molka in dolgoletnem neupoštevanju obravnavana iz različnih zornih kotov. Izsledki teh raziskav so javno dostopni.⁹ Daleč manj znano pa je dejstvo, da so bile med žrtvami spolnega nasilja zavezniških vojakov tudi nekdanje taboriščnice, in sicer različnih narodnosti.¹⁰ Tu ne vzdrži razlagalni vzorec o povračilu in maščevanju, kajti taboriščnice niso bile podpornice nacističnega režima, marveč njegove

³ Tudi na Madžarskem se je vodja komunistične partije Mátyás Rákosi soočal z nesprejemljivim vedenjem vojakov Rdeče armade, ki je pomenilo slabo reklamo za Partijo. Več o tem glej Andrea Pető: Stimmen des Schweigens. Erinnerungen an Vergewaltigungen in den Hauptstädten des 'ersten Opfers' (Wien) und des 'letzten Verbündeten' (Budapest) 1945. V: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1999, št. 10, str. 904.

⁴ Milovan Đilas: Gespräche mit Stalin. Frankfurt am Main 1962, str. 113-114.

⁵ Prav tam, str. 123.

⁶ Na podlagi aktualnih izsledkov raziskav je bilo do leta 1947 v sovjetski zasedbeni coni dva milijona žensk in deklet žrtev posilstev. Glej Christine Eifler: Krieg-Gewalt-Geschlecht. V: Krieg, Geschlecht, Traumatisierung, Frankfurt am Main 1999, str. 91.

⁷ O drugih utemeljitvenih iztočnicah glej Norman M. Naimark: Die Russen in Deutschland. Die sowjetische Besatzungszone 1945 bis 1949. Berlin 1997, str. 136 sl.

⁸ Nav. po Naimark, Die Russen in Deutschland, str. 139. Že januarja 1942 je zunanji minister Molotov v enem od svojih uradnih pisem opozoril na vedenje Wehrmachta med bojnimi napadi na Sovjetsko zvezo. Glej Brownmiller, Gegen unseren Willen, str. 60.

⁹ Atina Grossman: Eine Frage des Schweigens? Die Vergewaltigungen deutscher Frauen durch die Besatzungssoldaten. V: Sowi, 1994, št. 2, str. 109-119; Helge Sander, Barbara Johr (ur.): BeFreier und Befreite. Krieg, Vergewaltigungen, Kinder. München 1992; Ingrid Schmidt Harzbach: Das Vergewaltigungssyndrom. Massenvergewaltigungen im April und Mai in Berlin. V: Irene Bandhauer Schöffmann, Ela Hornung, Wiederaufbau weiblich. Prispelki s posveta Frauen in der österreichischen und deutschen Nachkriegszeit, Wien, Salzburg 1992, str. 181-198; Erika M. Hoerning: Frauen als Kriegsbeute. Der Zwei-Fronten-Krieg. Beispiele aus Berlin. V: Lutz Niethammer, Alexander von Plato, "Wir kriegen jetzt andere Zeiten." Auf der Suche nach der Erfahrung des Volkes in nachfaschistischen Ländern, Bonn 1985, str. 327-344; Anonyma (anonimna avtorica): Eine Frau in Berlin. Tagebuchaufzeichnungen vom 20. April und 22. Juni 1945, Frankfurt am Main 2003.

¹⁰ Storitci posilstev so bili tudi vojaki ameriške in britanske vojske, četudi je doslej na razpolago manj virov o teh njihovih dejanjih. Glej Brownmiller, Gegen unseren Willen, str. 78 sl.

nasprotnice in predvsem žrtve. Razlago o zavezniškem spolnem nasilju nad njimi se zato poskuša povrniti k posplošeni sodbi, da pripadniki zmagovalne sile skoraj vedno posiljujejo oziroma da so posilstva sestavni del vojn in so torej popolnoma neodvisna od narodnosti ali politične pripadnosti žrtev.¹¹

Posilstvo je vselej travmatična izkušnja. Nekdanje taboriščnice so jo doživele, ko so prestale že skrajne duševne in telesne napore v koncentracijskem taborišču. To je še en dejavnik, ki dodatno zaplete te dogodke. Tretji vidik pa se je izrazil zlasti pri političnih jetnicah, kajti storilci nasilnih spolnih dejanj so bili pravzaprav njihovi osvoboditelji in politični somišljeniki, oziroma bi to vsaj morali biti. Njihova nasilna dejanja so te jetnice dojemale kot dodatno nasprotje svojim političnim prepričanjem, kajti prav politična prepričanja so bila po eni strani vzrok za njihovo aretacijo in deportacijo v taborišče, po drugi strani pa so jim pomagala prestopiti jetništvo.¹² Na podlagi spominov slovenskih jetnic ženskega koncentracijskega taborišča Ravensbrück¹³ v tem prispevku predstavljam, kako je opisana težka izhodiščna situacija zaznamovala njihovo spominjanje. Kjer bo mogoče, njihove spomine primerjam z izpovedmi drugih žensk, ki so v tistem času doživele podobne izkušnje.

Srečanja z vojaki Rdeče armade

Med 26. in 28. aprilom 1945 je esesovsko vodstvo taborišča Ravensbrück na ukaz državnega vodje SS Heinricha Himmlerja začelo z izpraznitvijo taborišča ter nagnalo jetnice na pogosto smrtno nevaren evakuacijski marš. V taborišču je ostalo okoli 2000 jetnic, večinoma bolnic in "nesposobnih pohoda". Kmalu, 30. aprila 1945, je taborišče osvobodil 492. zaščitni polk, del 49. armade 2. beloruske fronte, ki je prodiral od Odre proti Elbi.¹⁴ Jetnice so ob osvoboditvi občutile izjemno veselje in olajšanje, saj so preživele, vendar se je njihova radost že dva dni pozneje preobrnila v strah in zagrenjenost. Češka jetnica Vera Hozáková se spominja:

"Vojaki so ponoči vdrli k Jugoslovankam, ki so delale v skladiščih.¹⁵ Dekleta so jokala, vendar so razumela, da so to bili moški, ki jih je zaznamovala vojna."¹⁶

¹¹ Raziskave Ruth Seifert sicer ne zajemajo tematike spolnega nasilja nad taboriščnicami, vendar avtorica prepričljivo pokaže, da bi morali upoštevati vzročno večplastnost pojava "medvojnih posilstev". Poleg tega na strukturni ravni dokaže več skupnih lastnosti med posilstvi in mučenjem kot pa med posilstvi in vojnimi dejanji. Tako pri mučenju kot pri posilstvih so žrtve utišane. Glej Ruth Seifert: *Der weibliche Körper als Symbol und Zeichen. Geschlechtsspezifische Gewalt und die kulturelle Konstruktion des Krieges. V: Gewalt im Krieg. Ausübung, Erfahrung und Verweigerung von Gewalt in Kriegen des 20. Jahrhunderts.* Münster 1996, str. 19 in 30.

¹² Margarete Buber Neumann se spominja, da so jo komunistične jetnice v koncentracijskem taborišču Ravensbrück obtožile, da je trockistka, in jo zato izločile iz mnogih povezav. Niso mogle verjeti v njeno pripoved o jetništvu, ki ga je preživela v Sovjetski zvezi. Glej Margarete Buber Neumann: *Als Gefangene bei Stalin und Hitler. Eine Welt im Dunkel.* München 2002 [prva izdaja 1949], str. 271.

¹³ Med letoma 1998 in 2001 sem z nekdanjimi taboriščnicami opravila intervjuje v obliki pripovedi življenjskih zgodb. To gradivo je bilo osnova moje disertacije *Überleben und Erinnern. Slovenische Häftlinge im Frauen-Konzentrationslager Ravensbrück*, ki je v knjižni obliki izšla v Berlinu leta 2007; slovenski prevod (*Preživele smo in spominjamo se. Slovenske jetnice v koncentracijskem taborišču Ravensbrück*) je v tisku.

¹⁴ Simone Erpel: *Zwischen Vernichtung und Befreiung. Das Frauen-Konzentrationslager Ravensbrück in der letzten Kriegsphase.* Berlin 2005, str. 181, 184.

¹⁵ Verjetno gre za prevajalsko napako, kajti avtorica je tu najverjetneje mislila na nekdanje bivalne barake ter barake za preskrbo.

¹⁶ Vera Hozáková: *Und es war doch... To prece bylo...*, izd. spominsko središče Ravensbrück, Berlin 1995, str. 49. Glej tudi Erpel, *Zwischen Vernichtung und Befreiung*, str. 154.

Ta navedek, ki sicer le v obrisih oziroma posredno govori o posilstvu, ni edino tovrstno pričevanje. Tudi nekdanje nizozemske jetnice so poročale o spolnih napadih sovjetskih vojakov, in sicer da so se jim uspelo ubraniti, slišale pa so kričanje drugih žensk, ki jim to ni uspelo.¹⁷ Nekdanje slovenske jetnice o takih dogodkih ne pripovedujejo in niti niso vpisani v kanon nacionalnega spomina. Verjetno so bile preveč razočarane nad poniževalnimi dejanji težko pričakovanih osvoboditeljev in zmagovalcev nacizma, kajti tiste slovenske jetnice, ki so jih zaprli zaradi podpiranja Osvobodilne fronte, so negovale izjemno pozitiven odnos do Sovjetske zveze; vojakov Rdeče armade niso dojemale samo kot osvoboditelje, marveč tudi kot zaveznike; Sovjetska zveza je bila edini vzor za izgradnjo nove Jugoslavije, napad na Sovjetsko zvezo leta 1941 pa je bil signal za oboroženi boj proti okupatorjem, v katerem je padlo ogromno žrtev. In vendar tabu teme o zavezniških posilstvih nista razrahljala ne dejstvo, da se je jugoslovansko komunistično vodstvo pritožilo Stalinu nad spolnim nasiljem Rdeče armade, ne odmik od Sovjetske zveze leta 1948.

Soočamo se z več desetletnim tabuiziranjem tematike spolnega nasilja, s tabujem, ki še vedno ni presežen.¹⁸ Nekdanje taboriščnice so le redko spregovorile o teh bolečih in ponižujočih izkušnjah.¹⁹ Marsikatera se jim je približala le po ovinkih, denimo tako kot Vera Hozáková, namreč da so se ponižanja zgodila drugim, ne njej ali kateri od njenih sojetnic. Takšna oblika pristopanja k boleči temi je skupna za nekdanje taboriščnice ter avstrijske in madžarske žrtve spolnega nasilja med sovjetsko zasedbo.²⁰

Toda tudi tiste jetnice, ki so jih esesovci nagnali na evakuacijski marš smrti, so kmalu doživele podobne izkušnje. Esesovci so namreč iz strahu, da jih bodo zajeli rdečearmejci, pobegnili in jetnice prepustili same sebi.²¹ Že pred evakuacijo se je nekaj jetnic dogovorilo, s kom in kako bodo poskušale pobegniti s pohoda smrti ter se vrniti domov. Sestavile so skupine štirih do šestih žensk in si priskrbele civilna oblačila, ki so si jih nadele pod taboriščnimi, s katerih pa so postrgale z oljnatimi barvami narisani križ, prepoznavni znak jetnic in jetnikov koncentracijskih taborišč. Veliko jetnic je poskušalo že ob prvi priložnosti izkoristiti nepregledno množico bežečih oseb in se skriti v bližnjih gozdovih ter se s tem izogniti grožnji ustrelitve. Če jim je to uspelo, so poskušale najti pot domov skozi bombardirano Nemčijo. Druge pa so se raje zanesle na uradne repatriacijske ukrepe in postopke.²² Potovanje v manjših skupinah po razrušeni Nemčiji je bilo hitrejše, vendar nevarno, saj so bile ženske popolnoma odvisne od lastne iznajdljivosti, ogrožali so jih razpuščeni vojaki, niso imele zagotovljenih možnosti za prenočitev in za tako naporno pot so bile dejansko še vedno telesno prešibke.

Tiste ženske, ki so na vrnitev domov čakale v zbirnih taboriščih, so v težkih pogojih preživele še okoli dva meseca. Neredko so bile tudi v teh centrih izpo-

¹⁷ Glej Jolande Withuis: Die verlorene Unschuld des Gedächtnisses. Soziale Amnesie in Holland und sexuelle Gewalt im Zweiten Weltkrieg. V: Insa Eschebach, Sigrid Jacobeit, Silke Werk (ur.) Gedächtnis und Geschlecht. Deutungsmuster in Darstellungen des nationalsozialistischen Genozids. Frankfurt am Main 2002, str. 84.

¹⁸ Prav tam, str. 89-92.

¹⁹ Več o tem Naimark, Die Russen in Deutschland, str. 91 sl.

²⁰ Petö, "Stimmen des Schweigens", str. 909.

²¹ Pričevanje Vide Zavrl: V: FKL Žensko koncentracijsko taborišče Ravensbrück. Ljubljana 1971, str. 597.

²² Jerca Vodušek Starič: Prevzem oblasti 1944-1946. Ljubljana 1992, str. 233 sl.

stavljene spolnemu nadlegovanju.²³ V spominskih zapisih iz obdobja pred vrnitvijo v Slovenijo zasledimo tudi tale odlomek: "Slaba noč. Spali pri 20 Italijanih, strah pred drugimi."²⁴ Kdo so bili ti drugi, ki so jim vzbujali strah, na tem mestu ne izvemo. Morda so bili vojaki Rdeče armade ali drugih zavezniških vojaških enot. Ob branju takih zapisov vedno znova naletimo na solidarnost med nekdanjimi vojnimi ujetniki in nekdanjimi taboriščnicami, torej jih ženske niso občutile kot grožnjo spolnega nadlegovanja. V drugi notici beremo: "Anka ima kavalirja majorja, Vida pa kapetana."²⁵ To izjavo lahko razumemo tudi kot potrditev presoje, da je bilo bolje negovati poznanstvo le z enim moškim, upajoč na njegovo zaščito ob morebitnem nadlegovanju.²⁶

Le malokateri nekdanji taboriščnici je uspelo tako neposredno opisati grožnjo spolnega nasilja, kot je to zmogla Vlasta Čuk²⁷ v pripovedi o svoji vrnitvi domov. Skozi Nemčijo se je prebijala skupaj z materjo in sojetnicami:

*"Ponoči pa pridejo - 'oh, ta maladoja!' Madona, eden se je že ulegel k meni! Mama se je vrgla name in starejše so se me tudi držale. Potem pa je mami zagrozil, da jo bo zaklal, če me ne bo pustila, a se me je tako držala, da me niso. Potem so šli stran."*²⁸

Podobne prizore zasledimo v pričevanjih Dunajčank in Budimpeščank, ki so se prav tako povezovale v skupine (sosedje, sorodnice ali znanke), da bi se zaščitile in si bile v oporo v takih situacijah.²⁹ Toda tudi iz navedenega opisa z razdalje več kot petdesetih let po vojni opazimo, da je s spolnim nasiljem povezana travma tako tabuizirana, da intervjuvanka grožnje posilstva ne more neposredno izpovedati. Šele v nekakšni sklepni misli o obdobju, ki ga je preživela v Nemčiji, strne: "Zame bi bilo najhujše, če bi me posiljevali; ne vem, če bi prišla domov."³⁰ Iz tega stavka spoznamo, kakšno grozo je v ženskah vzbujala možnost posilstva.

V nasprotju z ostalimi Slovenkami, ki so preživele taborišče Ravensbrück, je Ana Pahič, ki je poleg tega prestala še jetništvo na Golem otoku, izčrpno in podrobno spregovorila tako o grožnjah spolnega nasilja vojakov kot tudi o svojih obrambnih strategijah. In vendar tudi ona ni uporabila besede "posilstvo". Jolande Withuis, ki je raziskovala spominjanje nizozemskih taboriščnic, je ugotovila, da so tiste jetnice, ki so bile tudi članice komunistične partije, spregovorile o svojih doživetjih spolnega nasilja ali spolnih groženj vojakov Rdeče armade šele, ko so uspele vzpostaviti distanco do partije,³¹ torej šele, ko se je spremenila njihova družbena identiteta.³² Podoben potek razberemo iz pričevanja Ane Pahič. Tudi ona je bila članica komunistične partije, a so jo leta 1949, v obdobju spora med Titom in Stalinom, aretirali in iz partije izključili. Ta prelom je tudi pri njej

²³ Pričevanje Erne Muser. V: FKL Žensko koncentracijsko taborišče Ravensbrück, str. 445 sl.

²⁴ Zapis o potovanju domov je iz zapuščine Mare Čepič (kopija v lasti avtorice prispevka), str. 5.

²⁵ Prav tam.

²⁶ Ingrid Schmidt Harzbach, *Das Vergewaltigungssyndrom*, str. 189.

²⁷ Zaradi varstva osebnih podatkov sem imena nekdanjih taboriščnic, ki sem jih intervjuvala med letoma 1998 in 2001, anonimizirala.

²⁸ Intervju z Vlasto Čuk, str. 8 sl.

²⁹ Petö, *Stimmen des Schweigens*, str. 908.

³⁰ Intervju z Vlasto Čuk, str. 12.

³¹ Withuis, *Die verlorene Unschuld*, str. 80-87.

³² Prav tam, str. 77. Dober primer teze, da lahko sprememba družbene identitete omogoči tematizacijo drugih spominov, ki se sicer ne bi izrazili, so romani Jorgeja Sempruna, ki prikazujejo avtorjevo lastno spremembo pogleda na čas v koncentracijskem taborišču. Glej prav tam, str. 78-80.

pospešil izpoved spominov na nevarna srečanja s sovjetskimi vojaki oziroma sprožil drugačne pripovedi. Takoj na začetku svojega opisa o dogodkih med evakuacijskim maršem je povedala naslednje:

*"Smo rekly: 'Preveč prijazne ne smemo biti. Moški so moški!' Moški ne delajo tega iz dobrotljivosti, ampak zato, ker vedo, da imajo druge interese pri ženskah. Me smo to hitro ugotovile in se odločile, da gremo po svoji poti."*³³

To izjavo lahko razumemo kot opis zavedanja, da so Ana Pahič in njene sopotnice že na začetku poti skozi Nemčijo vedele, kaj bi se jim lahko zgodilo, če bi se obotavljale. To domnevo potrjuje tudi naslednja izjava: "Tja, v tisto njihovo postojanko, pa ne gremo, ker vemo, kaj bo potem zvečer, čeprav takrat še nismo imele izkušenj."³⁴

Tudi ta izjava ter dejstvo, da se je zavedanje nevarnosti spolnega nadlegovanja izkristaliziralo v vsakem intervjuju, ki sem ga opravila z nekdanjimi slovenskimi taboriščnicami, usmerjata na domnevo, da je bilo spolno nadlegovanje v tistem obdobju prej pravilo kot izjema, čeprav ni nobena intervjuvanka izjavila ali samo namignila, da je bila posiljena ali da se je to zgodilo kateri drugi, ki so jo poznale.³⁵ V naslednjem odlomku Ana Pahič pove razločnejše:

*"[...] naenkrat zaslišimo na vratih - bum, bum, bum. Ključavnice so sicer bile, a jih je onesposobila že prva skupina vojakov. Nikamor več se nismo mogle zakleniti. In potem pride ruska patrulja treh moških, en Mongol in dva Rusa. Ta sta se povsem drugače obnašala. Rusi so bili spodobni, ampak eh, tudi oni so pričakovali svoje [...]."*³⁶ Razločevanje med negativnimi aziati in pozitivnimi Rusi, ki se v pripovedi Ane Pahič ves čas ponavlja, je značilno tudi za omenjene nizozemske nekdanje komunistke ter Nemke.³⁷ Pojasnjevalne vzorce razberemo na dveh ravneh:

Pri politično oziroma prosovjetsko opredeljenih ženskah naj bi razločevanje med "dobrimi Rusi" in "slabimi aziati" utrjevalo prepričanje, da se je z novo, drugačno družbeno ureditvijo razvil tudi "novi človek".

V ozadju spominov politično ne povsem opredeljenih žensk Norman Naimark, na primer, razbere vpliv rasističnih stereotipov, saj so prav Nemke prek nacistične propagande desetletja opozarjali na nevarnost roparskih "aziatskih hord", ki naj bi pretile Nemčiji z vdorom.³⁸

Po drugi strani pa je nekatere rasistične miselne vzorce opaziti tudi pri prosovjetsko opredeljenih ženskah. V pripovedih Ane Pahič in drugih intervjuvank, a tudi pri madžarskih in avstrijskih pričevalkah, izstopa še en vzorec: posilstva naj bi preprečil odrešitelj, nadrejeni oficir, ki se nenadoma pojavi:

*"[...] ukazal je: 'Mirno!' To je vojaško povelje - mirno. In tako je nastal mir. Tisti, ki nas je potem čuval, je bil pravzaprav komandant. Bil je, ne vem, neki pomemben komandant [...]."*³⁹

Tak pripovedni vzorec zasledimo tudi pri drugih ženskah in močno spominja na hollywoodske filme, v katerih pogosto nastopa pozitiven junak, ki se pojavi v

³³ Tretji intervju z Ano Pahič, str. 13.

³⁴ Prav tam, str. 16.

³⁵ Šele sredi devetdesetih let prejšnjega stoletja so tudi nekdanje avstrijske taboriščnice začele pripovedovati o spolnem nasilju sovjetskih vojakov, da so jim ti grozili z orožjem in jih zlorabili. Glej Erpel, Zwischen Vernichtung und Befreiung, str. 193 sl., opombi 70, 71.

³⁶ Intervju z Ano Pahič, str. 18.

³⁷ Withuis, Die verlorene Unschuld, str. 85; Naimark, Russen in Deutschland, str. 98 in 142.

³⁸ Naimark, Russen in Deutschland, str. 142.

³⁹ Intervju z Ano Pahič.

na videz brezizhodnih situacijah.⁴⁰ Tudi ta vzorec je ženskam omogočil vzpostaviti razdaljo, s katere so lahko spregovorile o travmatičnih dogodkih. Najverjetneje so potrebovale pozitiven zasuk, da so se doživetjem spolnega nasilja sploh zmogle približati. Toda zlasti ta način je omogočil tudi nadaljnje zastiranje podatka, ali so bile žrtev posilstva ali ne.⁴¹

Ana Pahič je pripovedovala tudi o strategijah, s katerimi je pred posilstvom poskušala obvarovati sebe in svoje sopotnice. Vojakom je na primer poskušala dopovedati, da so one kot Jugoslovanke njihove zaveznice in da jih zato ne smejo zlorabljeni. Podrobno je opisala enega od dialogov, ko je vojakom pokazala pismo iz Slovenije, ki ga je prejela v taborišču. Pokazala jim ga je kot dokazilo svojega statusa zaveznice. To je bila ena od obrambnih strategij, ki je preostala nekdanjim jugoslovanskim jetnicam, vendar iz pripovedi ne izvemo, ali je bila uspešna.⁴²

Naslednja metoda obrambe in izogibanja spolnemu nadlegovanju je bila nošnja hlač.⁴³ Tudi druge ženske so izbrale takšno pot. Andrea Petö v svoji študiji navaja izjavo Budimpeščanke: "Veliko žensk je letalo okoli v brezobličnih hlačah (slišala sem, da ruski vojaki tega niso mogli prenašati)."⁴⁴ Poleg tega so ženske poskušale delovati starejše ali pa so hlinile bolezen. Toda učinkovitost teh strategij izpodbijajo pričevanja, da so ženske posiljevali ne glede na starost in da so bile ženske v moških oblačilih izpostavljene nevarnosti, da bi jih imeli za dezerterje.⁴⁵

Sklep

Elie Wiesel je leta 1975 takole povedal o sporočljivosti travmatičnih taboriščnih izkušenj: "Vsak, ki tega ni doživel, ne bo nikoli vedel, kako je bilo; vsi, ki vedo, kako je bilo, tega ne bodo nikoli povedali - ne zares, ne vsega."⁴⁶ Podobno je mogoče ugotoviti tudi za navedene pripovedi nekdanjih taboriščnic. Soočenja z zavezniškimi vojaki takoj po vojni so za jetnice pomenila dodatno travmatično izkušnjo. V raziskavah travm je povezava taboriščnih in povojnih travmatičnih izkušenj opredeljena tudi kot "sekvenčno travmatiziranje".⁴⁷ Poleg tega so morale žrtve svoja doživetja uskladiti z lastnim svetovnim nazorom v takrat polariziranem svetu. To je še en vidik, ki ga je treba upoštevati pri razumevanju spominjanja žensk na spolno nasilje ob koncu vojne.

Vse pričevalke so vedele za nevarnost posilstev, vse so poznale kakšno žensko, ki se ji je to zgodilo, toda nobena ni mogla ali ni hotela spregovoriti o posilstvu, ki ga je sama doživela ali izkusila. Strategija izmikanja jim je omogočila, da so se tej temi sploh približale. Zaradi tega ne preseneča, da tak način spominjanja ne pove

⁴⁰ Petö, *Stimmen des Schweigens*, str. 911.

⁴¹ Po Naimarku je bilo vsekakor mogoče opaziti razliko med oficirji in navadnimi vojaki Rdeče armade, vendar so nadrejeni le redko zaustavili nedostojno ravnanje vojakov. Glej Naimark, *Russen in Deutschland*, str. 143 sl.

⁴² Intervju z Ano Pahič.

⁴³ Prav tam.

⁴⁴ Petö, *Stimmen des Schweigens*, str. 908.

⁴⁵ Prav tam.

⁴⁶ Navedeno po Ilse Grubrich Simitis: *Extremtraumatisierung als kumulatives Trauma. Psychoanalytische Studien über seelische Nachwirkungen der Konzentrationslagerhaft bei Überlebenden und ihren Kindern*. V: *Psyche. Zeitschrift für Psychoanalyse und ihre Anwendungen*, 1979, št. 11, str. 991.

⁴⁷ Več o tem glej Ilka Lennertz: *Tauma-Modelle in Psychoanalyse und klinischer Psychologie*; dostopno na: http://www.traumaresearch.net/fr_special2006.htm (zadnji dostop 25. 8. 2006), str. 10sl.

ničesar o pogostnosti posilstev in storilcih. O dejanski razsežnosti nevarnosti posilstva lahko le ugibamo. Posredno pripovedovanje napeljuje na travmatizacijo in ni značilno samo za krog nekdanjih taboriščnic, kajti o tovrstnih izkušnjah so na podoben način spregovorile tudi ženske iz drugih družbenih kontekstov. Posiljevalci so bili *drugi* moški, ki niso ustrezali pozitivni podobi ruskih osvoboditeljev, in tudi posiljene so bile *druge*, ne pričevalke. Če so že izkusile resno grožnjo, jih je iz te situacije rešil ali ruski oficir ali zdravnik. Poleg tega se je marsikatera nasprotnica nacizma bala, da bi z obravnavo dejanj spolnega nasilja sovjetskih vojakov v začetku hladne vojne pripomogla političnim nasprotnikom pri argumentih proti Sovjetski zvezi. Marsikatera od navedenih žensk se je morala najprej distancirati od svojih nekdanjih prepričanj; šele po tej razbremenitvi je bila pripravljena pripovedovati.

Dodaten razlog, da so ženske tako vztrajno molčale o tem segmentu povojnega obdobja, pa je družbeno tabuiziranje tematike spolnega nasilja, a tudi tedaj uveljavljeno prepričanje, da naj bi bile ženske celó same "sokrive". K odstranjanju te tematike je zagotovo pripomoglo tudi žensko gibanje, ki je bilo v sedemdesetih in osemdesetih letih zelo dejavno in navzoče v medijih ter si je vztrajno prizadevalo seznaniti javnost z nasiljem nad ženskami. In ko so v devetdesetih letih Nemke spregovorile o svojih izkušnjah z vojaki Rdeče armade, so morda k besedi pritegnile tudi nekdanje taboriščnice.

Iz nemščine prevedla Tanja Velagić

Silvija Kavčič

RECOLLECTIONS OF SEXUAL VIOLENCE AT THE END OF WORLD WAR II

S u m m a r y

Sexual violence during armed conflicts and in relation to such conflicts is not a new phenomenon, since this kind of behaviour has already been demonstrated by antique evidence, and World War II was no exception. The raping of German women committed by the soldiers of the Red Army has been explored from various angles after decades of silence and disregard. However, the fact that women of various nations who had been imprisoned in concentration camps were among the victims of sexual violence perpetrated by the Allied soldiers is far less known. The explanatory pattern of retaliation and revenge does not hold true in this case, since the prisoners of these camps were not supporters of the Nazi regime - they were its opponents and victims. Therefore the explanation of sexual violence, committed against these women by Allies, involves the generalised opinion that the members of victorious armies almost always rape, that raping is an integral component of war, and that thus raping takes place regardless of nationality or political allegiance of the victims.

Rape is always a traumatic experience. The former prisoners had to endure it after they had already undergone extreme psychological and physical stress in the concentration camp. This is another factor, additionally complicating these events. The third aspect came to light especially with political prisoners, since the perpetrators of acts of sexual violence were actually their liberators or political allies - or at least, they should have been that. Their violence was taken by these prisoners as an additional argument against their political opinions, since these very opinions were on one hand the reason for their arrest and deportation into the concentration camp, while on the other hand they also helped them to endure the imprisonment.

In the following contribution I will present how this difficult situation changed the recollections of the former prisoners of Ravensbrück, the concentration camp for women, by looking at their memories of sexual violence. Where possible, I compared their recollections with the stories of other women who had undergone similar experiences in that time.

1.02
Prejeto 8. 5. 2008

UDK 343.337(436.5)"1941/1945"

Brigitte Entner*

Pozabljene žrtve? Koroški "odvlečeni" iz majskih dni 1945 v zrcalu regionalnega zgodovinopisja in regionalne politike zgodovinopisja**

IZVLEČEK

Avtorica v članku obravnava aretacije približno 300 oseb na južnem Koroškem, ki so jih neposredno po 8. maju 1945 izvršile posebne enote jugoslovanske armade, ki so aretirance deloma prepeljale na jugoslovansko ozemlje. Od teh "odvlečenih" oseb jih velja 96 za pogrešanih, izhajati pa je treba iz tega, da so postale žrtve izvensodnih likvidacij. V središču analize je obravnava teh dogodkov v koroškem političnem diskursu in zgodovinopisju ter ustvarjanje določene slike o teh dogodkih. Od leta 1947 naprej skušajo nemškonalnacionalni koroški krogi prikazovati "odvlečene" v bistvu kot "nedolžne žrtve", ki so bile likvidirane zaradi svoje "zvestobe domovini", medtem ko udeležbo teh oseb v nacističnem sistemu (npr. v raznarodovalni politiki proti Slovencem) tajijo. Tudi del koroškega zgodovinopisja te interpretacije reproducira brez kritične distance.

Ključne besede: Koroška, konec vojne 1945, "odvlečeni" ("Verschleppte"), politika ustvarjanja zgodovine, kultura spominjanja

ABSTRACT

FORGOTTEN VICTIMS? THE CARINTHIAN "DRAGGED AWAY" FROM MAY 1945
IN THE LIGHT OF REGIONAL HISTORIOGRAPHY AND REGIONAL
HISTORIOGRAPHY POLICY

In the following article, the author explores the arrest of approximately 300 persons in the South Carinthia region, carried out immediately after 8 May 1945 by the special units of the Yugoslav army, which took some of the arrested to the Yugoslav territory. Of these persons who were "dragged away", 96 are deemed as missing, and it has to be assumed that

* Mag., Institut für Geschichte, Alpen Adria Universität Klagenfurt, A-9020 Klagenfurt/Celovec, Universitätstr. 65-67, e-mail: brigitte.entner@uni-klu.ac.at

** Prispevek je nekoliko spremenjeno besedilo referata v okviru kolokvija Inštituta za zgodovino univerze v Celovcu 29. novembra 2007. V ospredju je zgodovinsko-politični diskurz na Koroškem, zato ni upoštevana obravnava te tematike v slovenskem prostoru. Dejansko ta tematika v slovenskem zgodovinopisju ni našla tako temeljite in stvarne obravnave kot npr. tematika Nemcev na Slovenskem v istem razburkanem obdobju (v "Nemci" na Slovenskem 1941-1955. Ljubljana 1998 (razširjen ponatis Ljubljana 2002)). V kolikor se je slovenska znanost in publicistika ukvarjala s koroškimi "odvlečenimi" oz. "odvedenimi" ali "odpeljanimi" ("Verschleppte"), je skušala postaviti to dogajanje v širši kontekst, s tem da je poudarjala "predzgodovino", to je vlogo "odvlečenih" v nacističnem sistemu uničevanja slovenskega naroda.

Navajam nekaj prispevkov o "odvlečenih" v zadnjih dveh desetletjih: Stergar Janez: "Sence preteklosti" v obliki stotnije odvlečenih s Koroškega. V: Delo, 2. 6. 1990, str. 22; Stojanović Risto: Prispevek k vprašanju odpeljanih ("odvlečenih") in izginulih oseb na Koroškem maja 1945. V: Zgodovinski časopis, 1996, št. 4, str. 589-594. Glej tudi tu omenjeno nadaljnjo literaturo: Jesih Boris: Obdobje med 1945 in 1955. V: Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju / Slovenisch-österreichische Beziehungen im 20. Jahrhundert. Ljubljana 2004, str. 459-468, 469.

they were victims of extrajudicial executions. The central focus of the analysis is looking at these events in the context of the Carinthian political discourse and historiography as well as establishing a certain overview of them. Since 1947 the German-national Carinthian circles have attempted to depict the "dragged away" as "innocent victims", executed because of their "loyalty to their homeland", while they conceal the participation of these people in the Nazi system (for example the denationalisation policy against Slovenians). A part of the Carinthian historiography has been reproducing these interpretations without any critical distance.

Key words: Carinthia, the end of war 1945, "the dragged away" ("Verschleppte"), politics of the past, politics of history, culture of remembering

V začetku maja 1945, neposredno po vkorakanju na Koroško, so enote britanske in jugoslovanske vojske začele s sistematičnimi aretacijami. Tako so ravnale tudi druge zavezniške zasedbene sile. V prvih dneh so aretacije deloma potekale zelo kaotično, čeprav so se skušali zahodni zavezniki ravnati po "Provisional Handbook for Military Government in Austria", ki so ga skupno izdelali Britanci in Američani. Ta priročnik je določal, da morajo biti takoj aretirani tako vojni zločinci in funkcionarji ter člani nacističnega sistema, torej NSDAP (Nacional-socialistične nemške delavske stranke) in njenih zvez ter organizacij kot tudi vodilni uradniki državne birokracije, pravnega in represivnega aparata (gestapa in varnostne službe) ne glede na osebno vpletenost. Častniki pa so se lahko sami odločili, da poleg navedenih aretirajo "fanatične simpatizerje nacistov" in "fašistov". Pri aretacijah so zavezniki uporabljali pripravljene imenske liste, izkoriščali pa so tudi pomoč domačega prebivalstva.¹ Že na moskovski konferenci konec oktobra 1943 so zavezniki sklenili, da bodo zasledovali vojne zločince in sestavili sezname obdolžencev. Vojne zločince naj bi vrnili državam, v katerih so storili zločine.²

Na Koroškem pa so aretacije, ki jih je izvedla jugoslovanska vojska, najkasneje od konca leta 1947 začeli obravnavati kot koroško posebnost, uporabo seznamov in vključitev domačih oseb kot informatorjev jugoslovanskih enot pa kot nekaj posebno nizkotnega. Takšne interpretacije bistveno zaznamujejo vse nadaljnje razprave o aretacijah, ki so bile izvedene na Koroškem maja 1945.

Kaj se je torej dejansko zgodilo v majskih dneh leta 1945 in kateri viri o tem obstajajo?

Faza množičnih aretacij, ki so jih izvajale enote VDV (Vojska državne varnosti) in OZNE (Oddelek za zaščito naroda), je bila 12. maja več ali manj končana. Do 20. maja je prišlo še do posamičnih aretacij v območju Velikovca, Celovca in v Roža. Točen prikaz dogajanja in seznam aretiranih oseb najdemo v 80 strani obsegajočem "Uradnem poročilu", ki ga je marca 1952 zagotovila varnostna direk-

¹ Eisterer Klaus: *Französische Besatzungspolitik. Tirol und Vorarlberg 1945/46* (= Innsbrucker Forschungen zur Zeitgeschichte, 9). Innsbruck 1991, str. 164-172, 165; Tweraser Kurt: *US-Militärregierung Oberösterreich 1945-1950*, zv. 1 (= Beiträge zur Zeitgeschichte Oberösterreichs, 14). Linz 1995, str. 171-180; Walzl August: *Die Bewältigung. Nachkriegsjahre in Kärnten und Friaul*. Klagenfurt 1999, str. 33.

² Stuhlpfarrer Karl: *Gutachten zum Dokumentarfilm "Die Kärntner Partisanen"* im Auftrag des ORF. In Zusammenarbeit mit Brigitte Entner, Lisa Rettel und Valentin Sima. Klagenfurt, 2002 (www.uni-klu.ac.at/his).

cija za Koroško.³ Osnova tega poročila so poizvedovanja, ki jih je varnostna direkcija izvedla predvsem v letih 1950 in 1951. V tem sklopu so sistematično spraševali aretirance, ki so se vrnili, osebe, ki so nekoč prebivale v Jugoslaviji in bile tam internirane, jugoslovanske begunce, vrnjene vojne ujetnike, člane občinskih svetov, ki so jih bili postavili v majskih dneh Jugoslovani, poleg teh pa tudi bivše jugoslovanske stražnike in člane partizanskih enot.⁴

Po "Uradnem poročilu" je bilo v Podjuni aretiranih 220 oseb, na območju Celovec-Rož pa nadaljnjih 43. Medtem ko so bili slednji 20. maja iz Celovca neposredno premeščeni v Begunje, so Podjunčani zaradi vojnih razmer doživljali odisejado. Prodirajoče enote nemške armadne skupine E in njeni zavezniki, med drugimi ustaši in domobrani, so deloma tudi po uveljavitvi brezpogojne kapitulacije z brutalno silo orožja izsilile prehod do Britancev.⁵ V jugovzhodni Koroški in v Mežiški dolini je bilo vojne dejansko konec šele 15. maja. Postaje te odisejade, med katero je bilo na prostost izpuščenih več kot 100 oseb, so bile grad Hagenegg pri Železni Kapli (9.-12. 5.), Prevalje (12.-14. 5.), Dobrla vas (14. 5.), grad Hirschenau pri Velikovcu (14.-17. 5.), Prevalje (17.-18. 5.) in grad na Ravnah (Schloß Streiteben). V bivšem taborišču RAD (Reichsarbeitsdienst, Delovna služba rajha) v gradu Hirschenau pri Velikovcu so pripornike sistematično izpraševali o njihovem članstvu v nacistični stranki ter o njihovih odnosih do policije in do slovenske manjšine. Potem je bila skupina 46 oseb ločena od ostalih in posebej prepeljana na Prevalje. Verjetno so bili ti moški in ženske neposredno nato likvidirani v gozdu blizu Leš.⁶ Vsi ostali so prišli na grad Streiteben, kjer se še za štirimi izgubi vsaka sled. 32 moških in žensk je bilo z gradu Streiteben premeščenih v kaznilnico v Mariboru. Tudi ti se niso vrnili. Vsi drugi moški in ženske, ki so bili na Ravnah in so bili s Koroške, so prišli konec maja v taborišče Strnišče. V Strnišču oziroma v bolnišnici na Ptuj sta boleznim podlegla dva moška. Del v Strnišču interniranih je bil izpuščen pozno poleti 1945, preostali pa v začetku leta 1946. Od 38 v Celovcu in okolici aretiranih je ostalo pogrešanih 22 oseb. Od 263 v "Uradnem poročilu" aretiranih in navedenih moških in žensk jih velja skupno 96 za pogrešane. Britanski viri in sezname, ki jih je že leta 1945 in 1948 sestavila varnostna direkcija, dovoljujejo sklep, da je bilo v okviru teh akcij jugoslovanskih organov verjetno aretiranih več kot 350 oseb.⁷

Tudi če obstajajo namigi, da so bili proti posameznim osebam v Sloveniji uvedeni kazenski postopki,⁸ moramo le izhajati iz tega, da je velika večina po-

³ Amtliche Darstellung der Verschleppungen von Zivilpersonen aus Kärnten im Jahre 1945 durch Angehörige der jugoslawischen Partisanenverbände sowie des Schicksals der in Oberkrain vermißten Zivilbeamten aus Österreich. Sicherheitsdirektion für das Bundesland Kärnten. Zl. 500/g/SD/52/A [Celovec 1952]. Od tega poročila krožijo številne, vendar nepopolne kopije. Predmetna raziskava temelji na kopiji prve verzije, ki jo hrani Avstrijski državni arhiv (ÖStA). Tudi ta kopija ni popolna, ker ne vsebuje poglavij XI-XV. ÖStA, AdR, BMI, 68.969-2/52.

⁴ Amtliche Darstellung, 14n.

⁵ Stückler Valentin: Seelsorger im Spannungsfeld zweier Welten. Klagenfurt [1986], posebno str. 75 in naslednje.

⁶ K Lešam glej tudi Mory Othmar: Liescha/Leše - 1945. Stätte des Grauens und des Gedenkens. Der Versuch einer Zusammenfassung des Geschehens um die Verschleppung von Kärntner Zivilpersonen im Mai 1945 unter Heranziehung relevant erscheinender Vorgänge aus den Jahren 1914 bis 1945. Bleiburg 2002.

⁷ The National Archives of the UK (PRO), FO 371/51243, HQ MGO Kärnten an MG Branch HQ BTA, 08. 10. 1945; ÖStA, AdR, BMI, 68.969-2/52.

⁸ Pust Ingomar: Titostern über Kärnten 1942-1945. Totgeschwiegene Tragödien. Klagenfurt 1984, str. 155.

grešanih postala žrtev zunajsodnih likvidacij. Medtem ko so aretacije potekale povsem legalno (glej aneks 10 Moskovske deklaracije), so zunajsodne likvidacije ta okvir presegle.

Ostala so številna vprašanja. Kdo so bili ti moški in te ženske? Zakaj so bili aretirani? Zakaj so bili likvidirani? Poročilo varnostne direkcije je glede tega zadržano. Navsezadnje danes tudi ne moremo več ugotoviti, ali so bile aretacije posameznih oseb upravičene ali neupravičene. In vendar se prav okoli teh vprašanj pojavlja nešteto špekulacij, in to ne le s strani politikov in novinarjev, temveč tudi s strani zgodovinarjev raziskovalcev. Vsi se pri tem niso izkazali za resne oziroma odgovorne. Špekulacije je spodbudilo več elementov: Jugoslavija namreč ni želela posredovati informacij o tem, kje so pogrešane osebe. V uradni noti iz leta 1951 je lakonično sporočila, da naj bi navedene osebe ne bile v Jugoslaviji in da naj tudi nikoli ne bi bile prišle v Jugoslavijo.⁹ Na drugi strani je tudi ravnanje avstrijskih oblasti prispevalo k razširjanju špekulacij. Šele sedem let po dogodkih je varnostna direkcija za Koroško predložila obsežno poročilo. To pa je bilo javnosti nedostopno. Kljub temu je zainteresiranim ponovno uspelo, da so dobili vpogled v gradivo. Tako se vrsta publikacij - tako novinarske kot znanstvene narave - neposredno ali posredno opira na to poročilo.¹⁰ To pa, kar so zainteresirani videli pri vpogledu v gradivo, je njihovo fantazijo občasno še bolj raznetilo. V svojih uvodnih pripombah varnostni direktor Josef Stossier namreč pravi, da so poglavja XI do XV priložena le izvirnemu poročilu. Ta poglavja pa predstavljajo zbrane akte, v katerih so točni podatki o osebah in zbrano dokazno gradivo. Objava - tako je menil Stossier 1952 - "iz različnih vzrokov trenutno" ni mogoča. Vse do nedavnega je bilo izvirno poročilo z vsemi bistvenimi prilogami "izgubljeno". Šele Alfredu Elsteju, Michaelu Koschatu in Paulu Strohmaierju je uspelo, da so odkrili ta sveženj aktov, ki so ga lahko uporabili pri pripravi svoje publikacije,¹¹ sedaj ga pa hrani Koroški deželni arhiv. Veliko težje je bilo izrečenih, zakaj so bili akti zaprti za javnost. Vendar pravega, resnega odgovora tudi na to vprašanje verjetno ne bo več mogoče dobiti.

V naslovu formulirano vprašanje: "Pozabljene žrtve?" vodi neposredno k regionalni politiki zgodovinopisja oziroma regionalni politiki ustvarjanja zgodovinskega spomina.¹² Zelo hitro so nemški nacionalisti pogrešane moške in ženske ter njihovo usodo instrumentalizirali za ustvarjanje zgodovine po svoji podobi.¹³ Neposredno po koncu oktobra 1947 izrečeni sodbi v procesu proti Maier-Kai-

⁹ ÖStA, AdR, BMI, 68.969-2/52, BKA AA an BMI, Abt. 2, 21. 03. 1951.

¹⁰ *Kleine Zeitung*, Klagenfurt, 28. 6.-17. 7. 1952 (Serija prispevkov: Die Mörder sind unter uns); Walzl August: *Kärnten 1945. Vom NS-Regime zur Besatzungsherrschaft im Alpen-Adria-Raum*. Klagenfurt, 1985; isti, *Die Bewältigung. Nachkriegsjahre in Kärnten und Friaul*. Klagenfurt 1999, str. 33-64; Karner Stefan in Hartl Susanne: *Die Verschleppungen von Kärntnern 1945 durch jugoslawische Partisanen*. V: *Aussiedlung - Verschleppung - nationaler Kampf (= Kärnten und die nationale Frage*, 1). Klagenfurt/Celovec - Ljubljana/Laibach - Wien/Dunaj 2005, str. 53-78; Mory, 2002; Pust, Titostern über Kärnten.

¹¹ Elste Alfred, Koschat Michael in Strohmaier Paul: *Opfer, Täter, Denunzianten. "Partisanenjustiz" am Beispiel der Verschleppungen in Kärnten und der Steiermark im Mai/Juni 1945: Recht oder Rache?* Klagenfurt/Celovec - Ljubljana/Laibach - Wien/Dunaj 2007.

¹² Nemški izraz "Geschichtspolitik" je težko prevesti v slovenščino. Gre nekako za procese ustvarjanja kolektivnih identitet in s tem povezane interpretacije zgodovinskega dogajanja, ki jih narekujejo sodobne politične strukture in potrebe.

¹³ Glej o tem Entner Brigitte: "Odvlečeni" maja 1945 - ali: Kako se dela zgodovina. V: *Koroški vestnik*, 2006, št. 1, str. 35-44.

bitschu, ki je veljal za glavnega krivca nasilne izselitve več kot dvestotih slovenskih družin iz Koroške, je strankarski list Avstrijske ljudske stranke (ÖVP), ki ga v tedanjem času lahko označimo tudi kot glasilo koroških nemških nacionalistov, neprestano poročal o "odvlečenih". Pojmu "aretacija" so se pisci pri tem zavestno izmikali in s tem namigovali na ilegalno ukrepanje jugoslovanskih enot in civilnih uradov. Avstrijskim oblastem se je očitalo, da so na "te žrtve" pozabile.¹⁴ Kmalu zatem je bivši koroški deželni glavar (v letih 1923 do 1927) in sedanji poslanec državnega zbora Vinzenz Schumy govoril v državnem zboru in uporabil avstrijsko tezo o žrtvi, obenem pa je opozoril na še vedno pogrešane Korošice in Korošce. V svojem govoru je zavestno uporabljal napačne številke. Iz njegovih izjavanj je razvidna še težnja, da "odvlečene" izenači s koroškimi Slovenci in Slovenkami, ki jih je preganjal nacistični režim.¹⁵ Sredi decembra 1947 so bili v igro vključeni še nadaljnji elementi, ki so bistveno zaznamovali napovedujočo se razpravo na Koroškem, in to ne le glede vprašanja pogrešanih moških in žensk, ki so bili označeni samo še kot "odvlečeni", temveč tudi glede manjšinskih pravic, ki bi jih bilo treba ustrezno omejiti v državni pogodbi. Tako imenovanemu "domovini in državi zvestemu prebivalstvu", ki da se je izkazalo v "obrambnem boju in plebiscitu", so začeli postavljati nasproti odporniški boj partizanov in partizank, ki da so "domovino izdajali", manjšinske pravice - kot leta 1945 vpeljano manjšinsko šolstvo - pa so začeli označevati kot "nevarne posebne pravice". Kot edini vzrok aretacij "odvlečenih" se je navajala udeležba pri "obrambnem boju", kajti, tako je pisal *Volkszeitung* z dne 16. decembra 1947, pri "odvlečenih" ne gre za vojne udeležence, kaj šele za "pomembne osebe iz nacističnega časa".¹⁶ Z ustvarjanjem neposredne povezave med "obrambnim bojem" za časa koroškega plebiscita in "odvedbami" maja 1945 je bilo mogoče izbrisati iz zgodovinske zavesti morebitno sodelovanje prizadetih moških in žensk v nacističnem represivnem aparatu in s tem vse prizadete brez razlike razbremeniti krivde ter jih predstaviti kot "nedolžne žrtve".¹⁷

Razmeroma hitro je torej uspelo nemškim nacionalistom na Koroškem s pomočjo glasila Avstrijske ljudske stranke usmerjati razpravo.¹⁸ Kako močno se je zasedrala ta že 1947 oblikovana slika v koroški družbi do današnjih dni, se je pokazalo julija 2002 ob odkritju obnovljenega in povečanega spomenika "odvle-

¹⁴ *Volkszeitung*, 27. 11. 1947, 1; Wo sind die verschleppten Kärntner?.

¹⁵ "Med okupacijo Koroške so na Koroško prišli tudi partizani in ob tej priložnosti je bilo zajetih več kot 500 oseb in odvedenih iz dežele. Razen dveh, treh oseb se do sedaj nobena od teh ni vrnila v deželo in tako obstaja resna skrb o usodi teh nesrečnih ljudi." Stenographische Protokolle NR, 5. Ges. Per., Bd. III, 66. Sitzung, 10. 12. 1947, str. 1776.

¹⁶ *Volkszeitung*, 16. 12. 1947, 1; Noch eine Frage: Wer hat Kärnten befreit? Südkärnten ruft nach den Verschleppten. Die heimattreue Bevölkerung pocht auf ihr Naturrecht [Še eno vprašanje: Kdo je osvobodil Koroško? Južna Koroška kliče za odvedenci. Domovini zvesto prebivalstvo se sklicuje na svojo naravno pravico].

¹⁷ Od 96 pogrešanih oseb, ki so omenjene v poročilu varnostne direkcije iz leta 1952, se da na temelju poznejšega poročila varnostne direkcije za Koroško, naslovljenega na direktorja deželnih uradov leta 1971, in na osnovi opozoril v literaturi le za 19 oseb najti povezava z "obrambnim bojem" - ali so bili aktivni prizadeti sami ali pa njihovi starši. Vendar je bilo od teh 19 oseb nekaj aktivnih tudi znotraj NSDAP, bodisi kot župani, vodje krajevnih organizacij, vodje celic, pri nacistični ženski organizaciji ali kot vodje zveze nemških deklet (BDM), druge spet so bile v službi gestapa - glej glede tega npr. KLA (Koroški deželni arhiv), LAD, škatla II/3, V Jugoslavijo odvedeni Korošci. Če pa upoštevamo vseh 263 oseb, ki so omenjene v "Uradnem poročilu" iz leta 1952, se število pri "obrambnem boju" udeleženih zviša le neznatno - glej ÖStA, AdR, BMI, 68.969-2/52.

¹⁸ Entner Brigitte: Anmerkungen zum nationalpolitischen Diskurs in Kärnten am Beispiel des Widerstandskampfes der PartisanInnen in der deutschsprachigen Nachkriegspresse. V: Življenje in delo Luke Sienčnika (22. 10. 1904-21. 1. 1989) - v pripravi za natis.

čenim" na celovškem trgu pred stolnico. Kot možna motiva za aretacije sta bili omenjeni ovadba in "zvestoba domovini". Malo nato je glasilo koroškega hajmatdinstna zapisalo, da med aretiranimi ni bilo "niti enega aktivnega nacional-socialista".¹⁹ Mogoča vpletenost v nacistični režim se je gladko tajila, čeprav so bili med aretiranimi na primer nacistični župani iz Celovca, Borovelj, Dobrle vasi, Važenberka in Železne Kaple ter več krajevnih vodij nacistične stranke.

Znanost se je teme lotila relativno pozno. Šele po senzacionalistični publikaciji Ingomarja Pusta leta 1984²⁰ se je leta 1985 kot prvi tega sklopa vprašanjen intenzivneje lotil koroški zgodovinar August Walzl. Tudi on je - tako kot Pust - pri tem sledil v glavnem "Uradnemu poročilu" iz leta 1952, okoliščine aretacij pa je interpretiral drugače.²¹ Kratko je zadevo v svoji knjigi ob jubilejnem letu 1985 omenil tudi Wilhelm Wadl, ki govori o tem, da so jugoslovanske enote začele z aretacijami dejanskih ali domnevnih nacistov, da pa so jih razširile tudi na osebe, ki so bile "ovadene kot domovini zvesti aktivisti iz časa plebiscita".²² Oba avtorja pri številkah nista povsem točna. Tudi v knjigi, ki jo je izdal štirinajst let pozneje, August Walzl pri svoji interpretaciji tu in tam sledi na Koroškem običajni razpravi, da je vzrok za večji del aretacij treba iskati v delovanju prizadetih v času "obrambnega boja", na drugi strani pa mu le uspe, da aretacije kot take ocenjuje kot povsem običajno denacifikacijsko strategijo zaveznikov. Kot eden izmed maloštevilnih zgodovinarjev, ki so se ukvarjali s tem vprašanjem, povezuje aretacije in tudi potek poizvedb varnostne direkcije z vojaškimi in (zunanje)političnimi danostmi.²³

Od druge polovice devetdesetih let 20. stoletja naprej je izšla vrsta nadaljnjih znanstvenih del, ki se bolj ali manj intenzivno posvečajo tej tematiki.²⁴ Skupno jim je, da v zasnovi in razčlembi dolgovezno sledijo "Uradnemu poročilu". Skupno pa jim je tudi, da se naslanjajo na splošno sprejete razlage, ki so nastale na Koroškem od konca druge polovice štiridesetih let 20. stoletja, in več ali manj nekritično prevzemajo pojme političnega diskurza. Kot primer naj zadostuje nereflektirana uporaba nadvse problematičnega in ideološko obremenjenega pojma "domovini zvest". V delu Elsteja, Koschata in Strohmaierja²⁵ ga uporabljajo domala inflacijsko, ne da bi se do njega vsebinsko opredelili. Vendar se s tem pojmom v nacionalnem koroškem diskurzu prikrivata Slovencem sovražen odnos in agitacija. Elste, Koschat in Strohmaier gradijo svojo knjigo na pojmih, ki delu dajejo tudi naslov (žrtve, storilci, denuncianti), ne da bi kaj prispevali k razčiščenju pojmov.

¹⁹ *Der Kärntner*. Mitteilungsblatt des KHD, št. 64, avgust 2003, 12.

²⁰ Pust, Titostern über Kärnten. Glej kritično recenzijo te knjige izpod peresa Draga Druškoviča v seriji Slovenskega vestnika (Celovec) "Cvetke zla", poletje 1985.

²¹ August Walzl: Kärnten 1945. Vom NS-Regime zur Besatzungsherrschaft im Alpen-Adria-Raum. Klagenfurt, 1985, str. 204-217.

²² Wilhelm Wadl: Das Jahr 1945 in Kärnten. Ein Überblick. Klagenfurt 1985, str. 38.

²³ Walzl, Die ewoältigung, str. 33-40.

²⁴ Glej med drugimi Stefan Karner: Die deutschsprachige Volksgruppe in Slowenien. Klagenfurt - Ljubljana - Wien 1998; Alfred Elste, Michael Koschat, Jože Dežman, Marjan Linasi: Med kljukastim križem in rdečo zvezdo / Unter Hakenkreuz und Titostern. Slovenj Gradec - Celovec 2002; Wilhelm Wadl, Alfred Ogris: Die Partisanen in Kärnten. Kämpfer gegen den Faschismus. Kämpfer für ...? Klagenfurt 2003; Karner/Hartl, Die Versschleppungen von Kärnten 1945; Valentin Hellwig: Der Sonderfall. Kärntner Zeitgeschichte 1918-2004. Klagenfurt/Celovec - Ljubljana/Laibach - Wien/Dunaj 2005.

²⁵ Elste/Koschat/Strohmaier, Opfer, Täter, Denunzianten. Za del o Koroški v tej knjigi odgovarjata Alfred Elste in Michael Koschat, Paul Strohmaier pa je obdelal isto tematiko glede na avstrijsko Štajersko.

Zato se pojavlja pri branju njihovega dela, ki naj bi - tako besedilo na ovitku - popolnoma na novo osvetlilo v mite spleteno, z obračunavanji, zgodovinskimi razpravami in dnevno-političnimi razprtijami prežeto temo, več vprašanj in nejasnosti, kot se to utegne zgoditi pri branju "Uradnega poročila" iz leta 1952.

V navedeni literaturi ponujajo avtorji včasih še nekaj dodatnih razlag dogodkov. Poleg razmišljanj, ki kažejo na to, da so bili "odvlečeni" v glavnem "ugledni", "visoki" ali "aktivni nacisti", je šlo v nekaterih primerih aretacij po njihovem mnenju za to, da so bili posamezniki dejavni pri obrambnem boju, vezanem na plebiscit, ali pa so jih morda celo le ovadili nevoščljivi sosedi. Avtorji tudi opozorijo, da obstajajo še druge teze, ki vidijo aretacije kot uvod v sistematično čiščenje, ki naj bi ga bil preprečil le odločen poseg Britancev. Karner govori na primer 1998 o uvodu v neko etnično čiščenje, 2005 pa skupaj s Hartlovo o tem sploh ne govori več.²⁶ Walzl pa je že 1985, predvsem pa 1999 ugotavljal, da nobena od treh pogosto obravnavanih razlag aretacij (kot izraz socialnorevolucionarnih prizadevanj, kot maščevanje dogodke v letih 1918-1920 ali kot izraz antifašističnega boja) ne bi bila ustrezna, če bi upoštevali le individualne biografije prizadetih. Alternativnega modela razlage pa tudi on ne ponuja. Celó Elste in Koschat ne presežeta poskusov znanih interpretacij. In vendar sta v dveh knjigah objavila tudi dokumente,²⁷ ki bi utegnili nuditi nov pogled na razpravo o vzrokih obravnavanih dogodkov: to so izvlečki iz seznamov, ki so označeni kot zloglasni ("berüchtigt") in ki so jih sestavili pripadniki jugoslovanskih enot neposredno pred koncem vojne. Ti seznam naj bi bili podlaga za povojne aretacije. V enem samem primeru - in sicer glede zakoncev Mory iz Pliberka - je omenjeno tudi njuno ravnanje v času plebiscitnih bojev 1918-1920. V komentarjih, ki se nanašajo na ostale, v objavljenih dokumentih navedene osebe, pa so omenjeni povsem drugi razlogi. Pogosti so opisi, kako so se imenovani obnašali do tujih in prisilnih delavcev, kako so obogateli pri raznarodovalni politiki nacistov v okupirani Sloveniji, kako so bili udeleženi pri preganjanju slovensko govorečih koroških sodeželanov in kako se, zaradi lastne koristi pa tudi iz gole objestnosti, niso sramovali niti ovaduštva. Vsa ta dejstva v vladajočem koroškem diskurzu niso štela in še vedno ne štejejo.

Na temelju povedanega bi bilo mogoče skleniti takole: aretacije se zdijo na podlagi dejstev, navedenih na koncu pričujočega članka, razumljive, če ne celo legitimne, na drugi strani pa ta ista dejstva ne upravičujejo zunajsodnih likvidacij, ki so v približno tretjini primerov sledile aretacijam.

²⁶ Karner, Die deutschsprachige Volksgruppe in Slowenien, str. 143; Karner/Hartl, Die Verschleppungen von Kärnten 1945, na strani 57 dajeta celo podlaga za interpretacijo, da je bil navzoč pri aretacijah tudi socialnorevolucionarni motiv. Pravita, da je pri aretiranih v največ primerih ("zumeist") šlo za bivše aktiviste iz let 1918-1920 ("Abwehrkämpfer") ter za obrtnike in trgovce ali pa osebe, ki so bile po naključju navzoče.

²⁷ Elste, Koschat, Dežman, Linasi, Med kljukastim križem in rdečo zvezdo, str. 192; Elste, Koschat, Strohmaier, Opfer, Täter, Denunzianten, str. 482-483.

Brigitte Entner

FORGOTTEN VICTIMS? THE CARINTHIAN "DRAGGED AWAY" FROM MAY 1945 IN THE
LIGHT OF REGIONAL HISTORIOGRAPHY AND REGIONAL HISTORIOGRAPHY POLICY

S u m m a r y

Already at the 1943 Moscow Conference, the Allies decided to track down and punish war crimes and violent crimes (Annex 10: Declaration of German atrocities). In accordance with these decisions, immediately after 8 May 1945 the units of the Yugoslav Army - just like other Allied forces, marching into the Austrian territory - started arresting people in the territory of (Austrian) south Carinthia, suspected of war crimes or known as important functionaries of the Nazi regime. The Allies carried out these arrests by looking at the lists of names they had drawn up as well as with the aid of the local population. The Yugoslav Armada arrested around 300 persons and took some of them to the Yugoslav territory.

Since 1947 these events have been the subject of historical-political discourse in Carinthia for several times, and (later) historians have also written about it. The Carinthia Security Directorate has explored these events and submitted an "official report" in 1952 as a result of its extensive inquiries. The report states that 263 people were arrested, but if we take various other sources into account, this number was probably over 350. Of these persons who were "dragged away", 96 are deemed as missing, and it has to be assumed that they were victims of extrajudicial executions, which was not in accordance with the aforementioned Moscow Conference decision. Various journalistic and scientific publications have been based on this Security Directorate report, which was actually confidential, but anyone who was interested in the matter could acquire it. However, documents of security authorities containing the whole material of the investigation, including the statements of witnesses and so on, have in fact been confidential and inaccessible to the general public until now. A publication using these resources was not published until as late as last year, but it often used them without the necessary distance, partly indiscriminately using concepts from the political discourse.

In Carinthia, the majority of the press has been depicting certain images of these events. Promptly the Carinthian German nationalists used the missing persons and their fate for painting history according to their purposes, using it for current political intentions of fighting against the equality of the Slovenian population in Carinthia. Immediately after the sentence of the Austrian People's Court against Alois Maier-Kaibitsch, accused as one of those who were mostly responsible for the deportation of Slovenian families from Carinthia in the time of Nazism, "Volkszeitung", the newspaper of the Austrian People's Party (ÖVP), which can be characterised as a publication of German nationalists of Carinthia, has been repeatedly reporting about the "dragged away". Since then the German-national Carinthian circles have attempted to depict the "dragged away" as "innocent victims", executed because of their "loyalty to their homeland", while they conceal the participation of these people in the Nazi system (for example the denationalisation policy against Slovenians). A part of Carinthian historiography has also been reproducing these interpretations without any critical distance, partly using concepts from the political discourse, for example the attribute "loyalty to one's homeland", without reflecting on the fact that this concept has been used in the Carinthian national discourse in order to cover up the attitude and agitation hostile to Slovenians.

1.01
Prejeto 16. 11. 2007

UDK 330(497.4-15)"1945/1954"

Jože Princič*

Primorsko gospodarstvo v času vojaških zasedbenih con (1945-1954)

IZVLEČEK

Pomlad leta 1945 za primorsko gospodarstvo ni pomenila take prelomnice kot za večino slovenskega ozemlja, ki je postalo sestavni del federativne Slovenije in kjer sta se začeli pospešena obnova in preobrazba gospodarskega življenja. Internacionalizacija ozemeljskega spora med Jugoslavijo in Italijo je privedla do vzpostavitve okupacijskih con s posebno upravno in gospodarsko ureditvijo. To je primorskemu gospodarstvu prineslo izolacijo in nadaljevanje stagnacije, ki se je začela že v času italijanske zasedbe. Zaradi spremenjenih okoliščin se je v naslednjih letih razvijalo v izrednih razmerah in v negotovosti glede končne pripadnosti. Pri življenju so ga ohranjali le izdatni blagovni in denarni krediti iz Jugoslavije.

Ključne besede: Vojna uprava Jugoslovanske armade (VUJA), Svobodno tržaško ozemlje, cona B Julijske krajine, cona B STO, gospodarstvo, UNRRA, jugolira, UDB

ABSTRACT

THE PRIMORSKA REGION ECONOMY IN THE TIME OF ALLIED OCCUPIED ZONES (1945-1954)

The spring of 1945 did not represent such a turning point for the Primorska region economy as for most of the Slovenian territory, which became a part of the Federal Republic of Slovenia and where the expedited renewal and transformation of economic life began. The internationalisation of the territorial dispute between Yugoslavia and Italy resulted in the establishment of occupation zones with their individual administrative and economic regimes. This resulted in isolation and continued stagnation of the Primorska region economy, which had already begun during the Italian occupation. Due to changed circumstances, in the following years it developed in the overall state of emergency and uncertainty about the final affiliation. Only abundant loans of goods and financial resources by Yugoslavia kept it alive.

Key words: Military government of the Yugoslav Army (VUJA), Free Territory of Trieste (FTT), Zone B of Venezia Giulia, Zone B of the Free Territory of Trieste, economy, UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration), jugolira, UDB

* Dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, SI- 1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: joze.princic@inz.si

Primorsko gospodarstvo je prineslo slabo dediščino iz italijanske države. Bilo je zaledno naravnano ter tržno in prometno navezano na svoja večja naravna gospodarska središča, predvsem na Trst, Gorico in Tržič. Znatno del prebivalstva Slovenskega primorja je bil redno ali priložnostno zaposlen v teh mestih. Njihovi družinski člani pa so se največ ukvarjali z gojenjem intenzivnih kultur in z mlekarstvom ter svoje pridelke dobro tržili v omenjenih mestih. Italijanska gospodarska politika je bila prilagojena svojim nacionalnim strateškim interesom in gospodarskim potrebam, zato je načrtno krepila gospodarsko moč italijanskega prebivalstva, zavirala pa razvoj slovenskega podjetništva in odtuževala njegov kapital. V desetletju po prvi svetovni vojni so Slovenci in Hrvati pod Italijo izgubili približno 300 gospodarskih zadrug, posojilnic in hranilnic. V tridesetih letih se je začela etnična bonifikacija, ki je pomenila zaseganje slovenske in hrvaške zemlje in kolonizacijo z naseljevanjem italijanskih družin. Izvajal jo je zavod Ente per la Rinascita Agraria delle tre Venezie (Zavod za agrarno obnovo Treh Benečij), ki je leta 1937 dobil opolnomočje, da sam razlašča in ima prednost pri odkupu posestev. Od leta 1934 do 1938 je bilo razlaščenih 178 posestev s 5367 ha in izročeni 103 italijanskim družinam.¹ V obalnem pasu je italijanska oblast razvijala v glavnem predelovalno industrijo, ki je pokrivala potrebe najbližjih italijanskih mest in industrijskih centrov. V notranjosti je izvajala obširen program vojaških gradenj, organizirala javna dela in gradila prometne povezave, ki pa so bile omejene na kraje, predvidene kot upravna središča ali izvor surovin za italijansko industrijo. Italijanski kapital je v mejnem območju in vzdolž železniške proge ustanovil vrsto lesnoindustrijskih podjetij.²

Druga svetovna vojna je še pripomogla, da se je življenjska raven primorskega prebivalstva znižala, gospodarstvo pa postalo še bolj zaostalo in pasivno. Največjo škodo so utrpeli stanovanjske in druge stavbe. Skupaj je bilo delno ali popolnoma uničenih 13.099 stanovanjskih ter 5856 gospodarskih in drugih stavb.³ Največjo škodo so prijavili v okrajih Ilirska Bistrica, Miren in Cerkno.⁴ Na gospodarskem področju je bilo najbolj prizadeto kmetijstvo, največjo škodo so ugotovili na orodju, strojih in vozilih. Med industrijskimi panogami so jo najslabše odnesli rudniki in lesni odbrati.⁵ Od 35 lesnih obratov jih je septembra 1945 delalo le 10.⁶ V nekaterih okrajih (Grgar, Idrija) je bila zelo prizadeta tudi obrt. Življenjska raven prebivalstva je bila zelo nizka. V koprskem okraju je bilo 84,5% vseh stanovanjskih poslopj zgrajenih pred letom 1900.⁷

¹ Milica Wohinz - Kacin, Jože Pirjevec: Zgodovina Slovencev v Italiji 1866-200. Ljubljana 2000, str. 62-63.

² Danilo Petrinja: Primorska 1945-1955. Koper 2001, str. 15-17.

³ Arhiv Republike Slovenije (ARS), Komisija za ugotavljanje vojne škode pri predsedstvu SNOS (AS 1828), šk. 853, Skupni pregled škode na področju Slovenskega primorja.

⁴ V okraju Ilirska Bistrica so junija 1945 komisiji za ugotavljanje vojne škode prijavili 1531 delno poškodovanih in 1412 porušeni stanovanjskih in ostalih stavb. ARS, AS 1828, šk. 849, Popis vojne škode po okrajih.

⁵ Jože Prinčič: Slovenska industrija v jugoslovanskem primežu. Dolenjska založba, Novo mesto 1992, str. 27.

⁶ ARS, fond Borisa Kraigherja (AS 1529), šk. 1, Zapisnik seje odsekov Poverjeništa PNOO, 25. 9. 1945.

⁷ Pokrajinski arhiv Koper (PAK), Okrajni ljudski odbor Koper (OLO), Zavod za planiranje: dokumentacija k družbenemu planu gospodarskega razvoja OLO Koper za obdobje 1957-1961.

Pričakovanja in napovedi, da bo koncu vojne sledilo obdobje pospešene obnove in gospodarskega poleta, se niso uresničila. Internacionalizacija ozemeljskega spora med Jugoslavijo in Italijo jih je prestavila na poznejši čas. Vzpostavitev okupacijskih con s posebno upravno in gospodarsko ureditvijo je za gospodarsko življenje Primorske oziroma cone B pomenila izolacijo in hud šok zaradi njegove zaledne naravnosti. Z mejo jo je odrezala od Jugoslavije, z Morganovo črto pa ločila od cone A in tako pretrgala utečene blagovne tokove s Trstom in Gorico. Tako je bila iztrgana od italijanskega in ne še vključena v jugoslovansko gospodarstvo. Od spomladi 1945 pa do jeseni 1954 je gospodarsko življenje na precejšem delu Primorske teklo po posebnih tirnicah, živelo je v izrednih razmerah in v negotovosti glede končne pripadnosti. V novih razmerah je začelo vse bolj težiti k matični domovini. Postal je tudi izhodišče za ilegalno in legalno trgovino s Cono A, ki je Ljubljani in Beogradu zagotavljala devizna in materialna sredstva, ki jih je v letih 1948 do 1951 še posebej primanjkovalo.

Cona B Julijske krajine

Po statističnih podatkih iz leta 1946 je v Coni B živel 164.226 prebivalcev. Največji del, to je 39.219 jih je živel od kmetijstva, ki je bilo zelo zaostalo. V industriji je bilo zaposleno 6.942 ljudi. Od tega največ v lesni industriji, ki je bila s približno desetimi večjimi in sto manjšimi obrati (žagami) najpomembnejša industrijska panoga. Preostalo industrijo je sestavljalo pet rudarskih podjetij ter okoli 25 manjših podjetij, med katerimi so po številu zaposlenih in prometu izstopala podjetja gradbenega materiala, za predelavo rib, ladjedelništvo in solinarstvo. V obrti je bilo zaposleno 3081, v gostinstvu pa 4338 prebivalcev.

Ob ustanovitvi Cone B ni bilo pogojev za oživitev proizvodnje in celostno obnovo gospodarskega življenja. Primanjkovalo je vsega: od surovin, reprodukcijskega in drugega materiala do prometnih in denarnih sredstev. Kapital je bil v rokah italijanskih lastnikov, ki so se praviloma izselili že pred koncem vojne. Poleg industrialcev in veleposestnikov je to območje zapustil tudi del italijanskega prebivalstva, tako da je cona ostala brez strokovnega kadra, nekatere panoge pa tudi brez delovne sile.⁸ Kmetijstvo je bilo tako zaostalo, da ni bilo sposobno pridelati dovolj hrane niti za prebivalstvo, zato je bilo stanje oskrbe prebivalstva s hrano in drugimi življenjskimi potrebščinami kritično. Zavezniška uprava je omejevala prevoz prehranskih proizvodov, zato zalog ni bilo. Nekaj so jih prejeli iz Slovenije, največ pa od Unrre (United Nations Relief and Rehabilitation Administration). Vse blago je bilo postavljeno pod zaporo in se delilo na posebne nakaznice.

Zaledna oblast, torej Vojaška uprava jugoslovanske armade (VUJA) in Poverjeništvu pokrajinskega NOO za Slovensko Primorje (PNOO), je sicer napravila okvirni načrt gospodarske obnove, po katerem naj bi samo za obnovo industrije potrebovali 72,5 milijona lir posojil. Zaradi odprtih vprašanj glede razmejitve in pripadnosti pa je bila njena gospodarska politika do konca leta 1946 omejena in pasivna. Ni se lotila obnove prometnih poti, industrijske in druge proizvodnje,

⁸ Maruša Zagradnik: Optiranje in izseljevanje. V: Zbornik Primorske - 50 let. Koper, 1997, str. 60-62.

temveč je poskrbela le za proizvodnjo v rudarskih in še nekaterih drugih podjetjih. Ostalo proizvodnjo pa je zanemarila in se odrekla novim naložbam. Sestavni del te gospodarske politike je bilo zagotavljanje posebnega položaja vojske v gospodarstvu. Ta je "okupirala" nekatere lesne obrate, sekala les in ni vračala dolgov.⁹ Njena slaba stran je bila tudi načrtna preselitev dela strojne in druge opreme v Jugoslavijo.¹⁰ Tudi optanti so del strojev in opreme odpeljali v Italijo ali pa so jih prodali. Tako je bila konec leta 1946 gospodarska podoba cone B klavrna.¹¹ Načrtna gospodarska obnova se je tako začela šele po priključitvi k Jugoslaviji leta 1947.

Gospodarstvo Cone B ni bilo samozadostno, izdatki so daleč presegali dohodke, ki so se natekli le od davkov in trošarin.¹² Pri življenju so ga ohranjali z jugoslovansko finančno in materialno pomočjo. Zvezno in republiško ministrstvo za trgovino in preskrbo sta skrbeli, da je sistem racionirane preskrbe deloval brez večjih motenj. Redno sta pošiljala sladkor, koruzo, maščobe, milo, sir, meso in še druga živila ter potrebščine, ki so jih razdeljevali z osnovnimi in dodatnimi živilskimi nakaznicami. Tekstil in obutev je v glavnem zagotavljala Unrra. Preskrba s hrano in najnujnejšimi življenjskimi potrebščinami se je začela izboljševati šele v drugi polovici leta 1946.¹³

Povsem nasprotno od gospodarske politike pa je bila oblast v coni B zelo dejavna in vztrajna pri oblikovanju gospodarskega sistema, ki je sledil jugoslovanskemu zgledu. Mednarodni pravni položaj cone in italijanska zakonodaja nista dopuščala uvajanja jugoslovanske zakonodaje, saj bi to "prejudiciralo" končno rešitev položaja cone. Zato je uporabila taktiko navideznega prilagajanja mednarodnim zahtevam in prikritega uvajanja svojega gospodarskega koncepta. V drugi polovici leta 1945 se je začel proces preoblikovanja partijske organiziranosti in prečiščenja članstva oz. njegova boljševezacija. Ta proces, ki je največji obseg doživel v koprskem okraju, se je končal spomladi 1947, ko je Komunistična partija lahko v celoti prevzela vlogo odločilnega dejavnika v gospodarskem življenju in postala skrbnik državnega premoženja.¹⁴ Leta 1945 so začeli ustanavljati nabavno-prodajne in obnovitvene zadruge ter tehnične baze, ki so prevzele obnovo poškodovanih hiš na podeželju. Lokalna oblast je s predpisi omejila promet z blagom in uredila preskrbo prebivalstva s kmetijskimi pridelki. Uvedla je obvezen odkup posameznih pridelkov in kmetijskih proizvodov, obvezno rejo in oddajo določene živine. Na primer pravico do nakupa goveje živine je imel le Prerad (Pokrajinski prehranjevalni zavod) s svojimi podružnicami, promet z vinom pa je bil v pristojnosti zadrug v Vipavi in Koprju. S predpisi je določila tudi način in količino njihove prodaje prebivalstvu. Racionirana živila in industrijske izdelke so upra-

⁹ ARS, fond Poverjeništvu PNOO za Slovensko primorje (PPNOO) (AS 1835), šk. 35, Zapisnik seje Poverjeništvu PNOO, 25. 10. 1945.

¹⁰ Jure Gombač: Oris reševanja nekaterih aktualnih problemov pri obnovi gospodarstva v okraju Koper v desetletju po koncu druge svetovne vojne. V: *Acta Histriae*, 2006, št. 2, str. 288.

¹¹ Konec leta 1946 so v coni B Julijske krajine od 5 delala le 3 rudarska podjetja. V lesni industriji je delalo 14 obratov, od žag pa le 26 od 105. Obrt je stagnirala, na kmetijskem področju se je popravilo le stanje živinoreje. Porušeni ali poškodovani gospodarskih objektov niso obnavljali. ARS, AS 1835, šk. 35, Zapisnik seje Poverjeništvu PNOO, 25. 10. 1945.

¹² Do septembra 1945 so izdatki znašali mesečno 100 milijonov lir, dohodki pa 10 milijonov lir.

¹³ PAK, OLO Koper, a.e. 20, Poročilo gospodarskega odseka, oddelka za trgovino in preskrbo.

¹⁴ Deborah Rogoznica: Zablembo premoženja fašistov in kolaboracionistov v okraju Koper. Magistrsko delo, Koper 2003, str.63-65.

vičenci lahko kupili z živilskimi nakaznicami in nakazili. Svoje potrebe so morali prijaviti trgovcu ali zadrugi, pri kateri so jih kupovali. Konec leta so morali obrtniki obnoviti dovoljenje za opravljanje obrti. Oblast je tako dobila možnost, da posameznikom iz političnih ali drugih razlogov ni potrdila obrtne pravice.

Leta 1945 so se lotili tudi finančnega področja, ki je bilo eno najboljčutljivejših področij utrjevanja "ljudske oblasti". Do konca leta je nova oblast izdala predpise o davkih in taksah, o luških pristojbinah in pristojbinah izvršnih teles. V tem času se je vojaška uprava lotila najtežjega problema jugoslovanske cone, to je problema valute. Ko so italijanske banke prekinile poslovanje s podružnicami v Coni B in skušale z zmanjšanjem denarnega obtoka izzvati denarno krizo, je VUJA septembra 1945 ustanovila Gospodarsko banko za Istro, Reko in Slovensko primorje. Ta bančna ustanova, ki je imela sedež na Reki, je dobila nalogo, da poživi gospodarsko življenje v Coni B, prevzame emisijsko in blagajniško funkcijo ter obračun klirinškega prometa med obema conama. Ker jugoslovanski dinar ni smel biti plačilno sredstvo, je VUJA v skladu z mednarodnim pooblastili oktobra 1945 dala v obtok svoj "okupacijski" denar, to je "B" liro. Tečaj je določil generalštab jugoslovanske vojske.¹⁵ Uvedba lastne monetarne enote, za katero se je udomačil izraz jugolira, je bila pomembna zarez v gospodarskem življenju Cone B. Vojaški upravi je omogočila, da je izboljšala denarno likvidnost, prevzela nadzor nad denarno-blagovnimi tokovi in presekala povezavo z italijanskim denarnim sistemom. Metrokira je ostala v obtoku, saj je zaradi mednarodnih predpisov ni bilo mogoče prepovedati. VUJA se je hotela tudi izogniti morebitnim "komplikacijam", če bi italijanske lire v coni B zamenjala z novimi bankovci,¹⁶ zato se je raje odločila, da bo preprečevala njen vnos. Do oktobra 1946 je bila jugolira enakovredna metrokiri, nato pa je bilo razmerje med njima 1 : 2 v korist jugolire.¹⁷ Uvedba jugolire je izzvala nezadovoljstvo med italijanskim prebivalstvom, zlasti v Kopru, kjer je prišlo do splošne stavke. Trgovci so zaprli trgovine in prenehali prodajati blago.¹⁸

Leta 1946 so v coni B začeli sprejemati predpise, s katerimi so uvajali načela planskega gospodarstva po sovjetskem vzoru. Na najboljčutljivejših gospodarskih področjih, kot sta bili na primer preskrba in prehrana, so bili na začetku še manj omejevalni in obvezujoči, kot so bili v matični domovini. Julija 1946 je v uradnem listu izšla uredba, s katero je Prerad dobil pristojnost za razdelitev žita in postal edini upravičen za odkup žitnih presežkov. Uredba je uzakonila nadzor nad predelavo žit in napovedala zmanjšanje števila upravičencev do živilskih izdelke. Od oktobra ni bilo mogoče več kupiti tekstilnega blaga v prosti prodaji.²⁰ V tem mesecu je Poverjeništvo dobilo pristojnost, da "nadzira" in usmerja poslovanje najpomembnejših državnih in zasebnih podjetij, preostala pa so prišla pod upravo in nadzor okrajnih ali krajevnih NOO.²¹

¹⁵ ARS, AS 1529, š.k. 1, Poročilo, 2. 11. 1945.

¹⁶ Prav tam.

¹⁷ Nada Čibej: Denarni zavodi Cone B in Cone B STO in njihov vpliv na gospodarstvo na Primorskem in v Sloveniji 1945-1956. Magistrsko delo, Koper 2004, str. 39-40.

¹⁸ ARS, AS 1529, š.k. 1, Poročilo, 2. 11. 1945.

¹⁹ Uradni list PPNOO, št. 14/94, 25. 7. 1946, Odredba o prometu z žitaricami.

²⁰ PAK, OLO Koper, a.e. 12, Okrožnica Predsedstva PNOO, 8. 10. 1946.

²¹ ARS, AS 1835, š.k. 40, Odločba o pristojnosti za upravo in kontrolo gospodarskih podjetij v Slovenskem primorju, 28. 10. 1946.

Oktobra 1946 je Poverjeništvo ustanovilo novo denarno ustanovo, Istrsko banko, d. d. s sedežem v Kopru, da bi tako poživilo gospodarski razvoj v okrajih Koper in Buje, ki nista bila predvidena za priključitev k Jugoslaviji. Ker je bila ustanovljena po italijanskih predpisih, je imela obliko delniške družbe. Dejansko pa je bila jugoslovansko državno podjetje, saj je kapital za njeno delniško glavnico in redno poslovanje, ki se je začelo februarja 1947, zagotovila jugoslovanska vlada. Po priključitvi dela cone B Julijske krajine Jugoslaviji je VUJA zamenjane jugolire prenesla v cono B STO. Od skupnega zneska je bilo 480 milijonov lir predvidenih za kritje dolgov podružnicam Gospodarske banke v Kopru in Bujah, 100 milijonov je bilo namenjenih za ustanovni kapital Istrske banke, 220 milijonov za hranilne vloge pri gospodarskem odseku Istrske banke, s katerimi naj bi le-ta ustanovila podjetja, 100 milijonov lir pa je pripadlo VUJI za potrebe njenega poslovanja.²² V prvi polovici leta 1947 je Istrska banka napravila korak naprej v vzpostavljanju državnega gospodarskega sektorja. Postala je glavni delničar več kot tridesetim podjetjem, ki jih je od januarja do aprila 1947 ustanovilo Poverjeništvo PNOO. Ta industrijskopredelovalna, obrtna, trgovska, prevozna, komunalna in še druga podjetja, ki so imela surovinsko bazo na ozemlju cone B ali v Jugoslaviji, so prevzela oskrbo prebivalstva in gospodarstva s potrebnimi živili in surovinami ter izvajanje posameznih storitev in uslug. Tako kot Istrska banka so na zunaj imela obliko delniških družb ali družb z omejeno odgovornostjo, v resnici pa so delovala kot državna podjetja. Gospodarski odsek Istrske banke, ki je ta podjetja upravljal, je materialna sredstva dobil od zaplenjenih oziroma opuščenih podjetij. Njegova pomembna naloga je bila prikrivanje dejanskega finančnega stanja podjetij, da bi v primeru poslabšanja razmer hitro in brez zapletov potegnili iz njih večino vloženih sredstev.

Na nekaterih področjih gospodarskega življenja pa oblast v Coni B ni mogla slediti jugoslovanski zakonodaji, ker bi kršila mednarodna določila in bi lahko med prebivalstvom povzročila odpor do priključitve k Jugoslaviji. Najbolj problematično je bilo podržavljenje zasebnega premoženja. Po določitih Haaškega pravilnika je okupacijska oblast lahko začasno uporabljala in uživala le premoženje italijanske države in upravnoadministrativnih enot, razlašcanje zasebnega premoženja pa je bilo prepovedano. Posegi v zasebno premoženje so morali biti utemeljeni in dobro preišljeni tudi zato, ker so bili večinski lastniki italijanski državljani. Do začetka leta 1946 se oblast na obalnem območju ni mogla opirati na italijanske delavce in komuniste. Slednji so bili proti fašizmu in za socializem, bili pa proti priključitvi k Jugoslaviji. Na ozemlju Cone B je bilo podržavljenje omejeno na upravo premoženja, ki je ostalo brez lastnika, na zaplembo premoženja izdajalcev in na dekolonizacijo v okraju Koper.

Sekvestracija premoženja, ki se je začela maja 1945, je dosegla velik obseg. Najprej je zajela imetje nemškega rajha in njegovih državljanov, oseb nemške narodnosti, vojnih zločincev ne glede na državljanstvo ter oseb, ki so bile obsojene na izgubo imetja, kasneje pa še premoženje odsotnih oseb ter imetje, ki je pod pritiskom fašističnih in nacističnih oblasti prišlo v last tretjih oseb.²³ To premoženje, ki so ga upravljale posebne komisije, je bilo v naslednjih letih zaplenjeno, največ v prvi polovici leta 1947.

²² Čibej, n. d., str. 42.

²³ Rogoznica, n. d., str. 40-47.

Konfiskacija premoženja fašistov in njihovih pomagačev je bila sestavni del obračuna s fašizmom in njegovimi nosilci. Do poletja 1946 so bila sodišča pri izrekanju kazni zaplembe premoženja zelo previdna. Odlok o zaplembi imovine fašistov, fašističnih društev in ustanov, ki ga je Poverjeništvo PNOO za Slovensko primorje izdalo septembra 1946, je zaplembeni postopek poenostavil in pospešil, saj je poleg sodnih uvedel tudi administrativne zaplembe, ki so jih izrekale zaplembene komisije. Kljub temu pa se je število zaplemb povečalo šele po podpisu mirovne pogodbe. Oblast v Coni B je namreč hotela še pred priključitvijo cone k Jugoslaviji čim bolj okrepiti državni gospodarski sektor. Poleg individualnih obsodb je posegla tudi po velikih "množičnih" procesih. Najbolj znani so bili trije veliki procesi proti "obalnemu fašizmu", ki so od januarja do aprila 1947 potekali na postojnskem okrožnem sodišču.²⁴

Razlog za zaplembo premoženja sta bili tudi ekonomska špekulacija in gospodarska sabotaza. Po odredbi iz junija 1945 sta bili to dejanji, ki sta škodovali delovanju in koristim narodnega gospodarstva in omogočili doseganje "nesorazmerne imovinske koristi", zlasti s povečevanjem cen. Konec leta 1946 so v Coni B še razširili in zaostрили merila za ugotavljanje obeh kaznivih dejanj. Prva tarča protišpekulantske kampanje so bili trgovci in obrtniki. V prvi polovici leta 1947 se je obrnila proti nekaterim industrialcem, v drugi polovici tega leta pa proti Rimskokatoliški cerkvi.

Zaplenjeno premoženje je prevzel poseben Sklad. Del ga je "navidezno" prodal posameznikom in podjetjem, del strojev in opreme pa je bil po ukazu VUJA prepeljan v Jugoslavijo. Oblast je za odstranitev "izkoriščevalskih" in novi oblasti nenaklonjenih italijanskih "elementov" posegla še po drugih omejevalnih oblikah. Največkrat ni več podaljšala obrtnih in poslovalnih dovoljenj.

Februarja 1947 so v koprskem okraju izvedli posebno obliko agrarne reforme. Odpravili so kolonatski odnos ter zemljišča 5 veleposestev in 626 posestev dodelili 1058 kolonom in malim kmetom. Povprečno so agrarnim interesentom, ki so bili v večini Slovenci, dodelili 2 ha zemlje. S tem odlokom so vrnili lastnikom tudi eno tretjino vseh posestev, ki so jih v času italijanske oblasti prisilno prodali na dražbah.²⁵ Agrarna reforma ni imela pričakovanega političnega in gospodarskega učinka. Novi lastniki so zemljo zapuščali ali jo hoteli prodati.²⁶

11. februarja 1947, torej le dan po sklenitvi mirovne konference v Parizu, se je začel v okrajih, ki naj bi pripadli Jugoslaviji, proces neposrednega vključevanja njihovega gospodarstva v gospodarstvo LR Slovenije. To je bila zahtevna operacija, saj je bilo treba spremeniti finančno in drugo poslovanje ter gospodarsko organiziranost.²⁷ Do poletja 1947 je imela trgovinska mreža pisano sestavo. Poleg zveznih državnih trgovskih podjetij (Jugopetrol, Bata) so bila tudi republiška (NAVOD, Mlekopromet, Kurivo, Železnina), trgovino s kmetijskimi pridelki pa so obvladovale Naproze. V posameznih okrajih so bile številne tudi zasebne trgovine. Reorganizacija trgovine se je začela poleti, ko so v okrajnih središčih in večjih

²⁴ Prav tam, str. 82-113.

²⁵ Zdenko Čepič: Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji (1945-1948). Maribor 1995, str. 169-178.

²⁶ Zagradnik, n. d., str. 63-64.

²⁷ ARS, AS 1835, PNOO za Slovensko primorje, fasc. 40, Konferenca o priključitvi gospodarskih organizacij k LRS, 11. in 12. 2. 1947.

krajih ustanovili okrajne magazine in trgovske poslovalnice.²⁸ V sklop pridružitvenih prizadevanj je spadala tudi sestava investicijskega načrta. Naložbena sredstva niso bila velika, v glavnem so bila namenjena nekaj lesnopredelovalnim obratom,²⁹ mehaničnima delavnicama v Ajdovščini in Tolminu ter gradbenemu podjetju Primorje iz Vipave.

V koprskem okraju so se na začetku poletja gospodarske razmere poslabšale. Nezadovoljstvo med prebivalstvom je naraščalo zaradi nerednega obratovanja ribiške industrije in težav pri iskanju redne zaposlitve. Pomemben razlog je bila tudi neizpolnjena obljuba o povečanju delavskih plač, ki niso sledile povečevanju cen.³⁰ Lokalna oblast sicer ni bila kriva za posledice odvažanja strojev iz industrijskih obratov. Ni pa ji uspelo preprečiti, da materiala za redno oskrbo ribiške industrije ne bi prodali "špekulantom" v Italijo, in omejiti vpliva "sovražne" propagande, da bodo vse tovarne propadle, delavci pa ostali brez dela. Po poročilu okrožnega komiteja je "rafinirana infiltracija" tržaškega kapitala znova jemala zalet. Italijanski podjetniki so kupovali ribiške barke in dajali posojila trgovcem.³¹

Cona B STO

Septembra 1947 je gospodarstvo okraja Koper postalo del gospodarstva Cone B STO in je še nadaljnjih sedem let delovalo v izrednih razmerah. Jugoslavija je spremenila svoj odnos do tega mejnega območja. Podprla je oživitev gospodarskega življenja, s čimer je hotela mednarodni skupnosti dokazati, da je sposobna zagotoviti preživetje in razcvet Primorske brez povezave s tradicionalnima gospodarskima središčema. Hkrati pa se je odločila pospešiti proces gospodarske preobrazbe.

Italija je bila na podlagi 11. člena mirovne pogodbe dolžna cono B STO oskrbovati z "domačimi in tujimi" plačilni sredstvi. Jugoslovanska vlada je večkrat pozvala italijansko vlado, da se dogovorita o izpolnjevanju te obveznosti, italijanska stran pa je zavrnila možnost dogovora, češ da v jugoslovanski coni kroži denar, ki je "drugačen" od italijanske lire, s čimer so "odpadli tudi predpogoji za uporabo drugih delov 11. člena mirovne pogodbe".³² Tako so cono B STO pri življenju še naprej ohranjali blagovni krediti iz Jugoslavije. Ta je zagotavljala več kot polovico letne potrebe po koruzi, žitu, olju in sladkorju.³³ V cono B STO je pošiljala velike količine mesa, tobaka, tekstila, obutve, goriva in drugih proizvodov, ki jih je primanjkovalo. S tem niso bile vse potrebe pokrite, vendar do težav in zastojev ni prihajalo.

²⁸ ARS, fond Ministrstvo za trgovino in preskrbo LRS (AS 230), šk. 43, Poročilo s konference, 3. 7. 1947.

²⁹ Največje investicije so bili predvidene v: Tovarno lesovinskih plošč Ilirska Bistrica, žage v Ajdovščini (Rizzatto), Postojni (Sicla) in Št. Petru (Sicla), Autopodjetje Ajdovščina ter v gradbeno podjetje Primorje iz Vipave.

³⁰ PAK, Okrožni komite KPS Koper, a.e. 1, Analiza položaja v Koprskem in Bujskem okraju ter ukrepi, 15. 2. 1947.

³¹ PAK, Okrožni komite KPS Koper, a.e. 1, Politično poročilo, 2. 6. 1947.

³² ARS, fond Vojaška uprava jugoslovanske armade (AS 1551), Zbirka kopij, šk. 1, Poročilo o delu VUJA, 1948.

³³ Od septembra 1947 do februarja 1948 je Jugoslavija poslala v cono B STO 1420 ton koruze, 2640 ton žit, 400 ton krompirja, 160 ton olja in 396 ton sladkorja. ARS, AS 1551, Zbirka kopij, šk. 1, Poročilo o delu VUJA, 1948.

Tabela 1: Istrsko okrožje: Uvoz iz Jugoslavije (v milijon din po cenah iz 1950)³⁴

Proizvodi	Leto 1950	Leto 1951
Blago široke porabe	523	557
Reprodukcijski material	188	51
Investicijski material	115	109
Kmetijski proizvodi	89	84
Skupaj	915	801

Poleg gmotne pomoči sta republiška in zvezna vlada iz raznih skladov redno nakazovali dotacije in regrese, s katerimi sta pokrivali negativno razliko med planiranimi dohodki in izdatki, ki je bila vsako leto večja.³⁵ Naraščala je tudi razlika med vrednostjo uvoza in izvoza v Jugoslavijo. Leta 1950 je vrednost izvoza iz Istrskega okrožja v Jugoslavijo znašala 558 milijonov din, v naslednjem letu pa 640 milijonov din. Zunanji primanjkljaj so deloma pokrili tako, da so uvoženo blago iz Jugoslavije prodajali po višjih cenah, razliko pa nakazovali v regresni sklad.

Kljub velikim prizadevanjem Istrskega okrožnega ljudskega odbora, na katerega je VUJA prenesla del svojih pristojnosti, podjetja niso izpolnjevala proizvodnih in drugih načrtov. Gospodarska obnova je bila omejena na obnovo cest, trgovina je bila v zastoju.

Leta 1948 je Jugoslavija tako kot Italija bolj izpostavila zahtevo po priključitvi celotnega STO k svojemu državnemu ozemlju. VUJA je od zveznih oblasti dobila ukaz, da proizvodnjo v Coni B vključi v prizadevanja za izpolnitev prve jugoslovanske petletke, vpelje načrtno gospodarstvo in preoblikuje zasebni gospodarski sektor v državnega. Gospodarski načrt Istrskega okrožja za leto 1948 je imel vse značilnosti planskega gospodarstva.³⁶ Okrožna planska komisija je do podrobnosti izdelala proizvodni, investicijski, finančni in še druge plane, s katerimi je zagotovila, da je Okrožni izvršni odbor obvladoval vsa področja gospodarskega življenja. V tem letu je okrožni odbor razširil mrežo zadrug, ki so zajele ves obvezni odkup (žit, klavne živine in prašičev) in trgovino na drobno. Leta 1950 je VUJA davčni sistem zelo prilagodila jugoslovanskemu, uvedla carinsko unijo z Jugoslavijo in začela izenačevati raven cen z jugoslovanskimi. Uporaba jugoslovanskih meril oziroma "škarij cen" je pomenila, da je bilo treba povečati razlike med cenami kmetijskih in industrijskih proizvodov v korist slednjih.³⁷

Marca 1951 se je zmanjšalo število podjetij, ki so bila pod neposrednim operativnim vodstvom istrskega okrožnega LO. Upravo nad največjimi in najpomembnejšimi podjetji je prevzel okrajni LO Koper. Ta podjetja so bila: ladjedelnici in tovarna mila Salvetti v Piranu, tovarne konzerv De Langlade, Ampelea in Arrigoni v Izoli, Piranske soline Portorož in Premogovnik Sečovelje.³⁸ Leta 1951 je

³⁴ ARS, fond KP Julijske krajine (AS 1569), fasc. 6, Poročilo partije o delu v Istrskem okrožju, 1949.

³⁵ Leta 1952 je ta razlika znašala 426,8 milijona din, leta 1953 pa 571,4 milijona din. ARS, fond Zavoda LRS za gospodarsko planiranje (AS 1136), fasc. 33, Predlog družbenega plana Okrajnega LO Koper za leto 1953.

³⁶ Prav tam.

³⁷ ARS, fond Sveta vlade za blagovni promet LRS (AS 242), fasc. 1, Novi sistem za Istrsko okrožje.

³⁸ PAK, Izvršni odbor (IO) OLO Koper, šk. 14, Odločba, 5. 3. 1951.

VUJA centralizirala zunanje trgovinsko poslovanje in uvedla nov način financiranja gospodarstva. Večjo pozornost je namenila novim naložbam, pri čemer pa ni bila uspešna.³⁹ Na začetku tega leta je Istrski okrožni LO na podlagi jugoslovanske zakonodaje sprejel odlok, s katerim je upravljanje gospodarskih podjetij prenesel na delavske svete.⁴⁰ Julija je ukinil obvezni odkup žit in sprejel odredbo, po kateri so pridelovalci kmetijskih pridelkov lahko svoje proizvode prosto prodajali. Konec tega meseca je bil odpravljen tudi sistem zagotovljene preskrbe, začela se je prosta prodaja blaga za široko porabo. Leta 1952 je prišlo do ukinitve klirinškega prometa z Jugoslavijo, uveden je bil reden plačilni promet. Denarno poslovanje in kreditiranje gospodarstva sta prevzeli podružnici Narodne banke Jugoslavije. Istrska banka, d. d. je bila potisnjena v ozadje. Prevzela je likvidacijo delniških družb in beleženje klirinškega prometa med conama A in B STO.

Lastniška struktura Cone B STO je bila pisana. Poleg državnih gospodarskih podjetij so bila še podjetja delniške družbe, kmetijske zadruge različnih tipov ter zasebna podjetja, ki jih je bilo največ.⁴¹ Zasedbena oblast si je prizadevala povečati obseg državnega sektorja. Do leta 1951 je podržavljenje zasebnega premoženja ostalo omejeno na ukrepe, ki so jih uveljavili v letih 1945-1947. Pod sekvester je zaradi legalnega in ilegalnega izseljevanja prehajalo vse več premoženja. Ker se s tem premoženjem ni smotrno upravljalo, so leta 1950 eno tretjino tega premoženja vrnili lastnikom, ostalo pa na podlagi odločbe sodišča izročili v upravljanje ljudskim odborom. Zaplombe premoženja so se nadaljevale. Sodni procesi proti "obalnemu fašizmu" ter proti špekulantom in črnoborzijancem so zajeli premoženje trgovcev in obrtnikov. Do leta 1951 je zaplenjeno premoženje upravljal poseben sklad (sklad II), potem pa so ga predali v upravo ljudskim odborom. Skupaj je bilo do leta 1954 zaplenjeno premoženje 170 zasebnikov ali pravnih oseb.⁴² Na podlagi zaplembnih odločb je prišlo v družbeno last 69.49,01 ha zemljišč in 189.347 m² stavb.⁴³ Okrajni LO Koper je vrednost zaplenjenega premoženja ocenil na 148 milijonov lir po vrednosti iz leta 1938, VUJA pa le na nekaj več kot 17 milijonov lir.⁴⁴

Leta 1951 je civilna oblast uporabila posebno obliko podržavljenja zasebnega premoženja, ki je bilo v glavnem v lasti italijanskih državljanov. Avgusta je sprejela predpis, s katerim je lastnikom zasebnih podjetij odvzela pravico do upravljanja in jo prenesla na delavske svete. Lastniki so tako ostali brez lastnine oziroma posesti in brez pravice do odškodnine, ostala jim je le še formalna pravica do lastništva.⁴⁵ Ta oblika je predstavljala prikrito nacionalizacijo, zato so jo imenovali "faktični" prevzem podjetij ali "de facto nacionalizacija". S to obliko je oblast v coni B prevzela nadzor tudi nad 21 podjetji, ki so spadala v t. i. svobodno optantsko pre-

³⁹ PAK, IO OLO Koper, šk. 18, Poročilo o izvršitvi plana od 1. 1. do 31. 7. 1951.

⁴⁰ UL Istrskega okrožnega LO (IOLO), št. 1/3, 13. 2. 1951, Odlok o upravljanju gospodarskih podjetij po delovnih kolektivih.

⁴¹ Leta 1950 je bilo v koprskem okraju 11 državnih gospodarskih podjetij, 36 podjetij d. d., 25 kmečkih delovnih zadrug, 47 zadrug različnega tipa (potrošniške, ribiške, proizvodne) ter 745 zasebnih gospodarskih podjetij. Od slednjih jih je bilo največ, tj. 464, obrtnih, sledile so trgovinske prodajalne (83) ter gostinska podjetja. ARS, AS 242, fasc. 39, Gospodarstvo.

⁴² Rogoznica, n. d., str. 198.

⁴³ Prav tam, str. 201.

⁴⁴ Prav tam, str. 196.

⁴⁵ UL IOLO, št. 7/34, 10. 8. 1951, Odlok o spremembah in dopolnitvah odloka o upravljanju gospodarskih podjetij po delovnih kolektivih.

moženje, to je premoženje oseb, ki so živele v Italiji ali so se tja preselile do leta 1945 in po njem. To premoženje do oktobra 1954 ni bilo zajeto z represivnimi ukrepi in je ostalo v lasti italijanskih državljanov. Optantsko premoženje je zajemalo še kmetijska zemljišča, stanovanjska in druga poslopja. Po razširitvi jugoslovanske zakonodaje na Cono B STO je bilo italijansko in optantsko premoženje predmet dolgoletnih pogajanj med Italijo in Jugoslavijo. Podržavljeno je bilo po posebnem postopku v letih 1957 do 1966.

Blagovna menjava s Cono A

Devinski sporazum je predvidel normalno gospodarsko poslovanje med obema conama ter tudi mehanizme, ki naj bi odpravljali morebitne motnje. Zaradi razhajanj med Italijo in Jugoslavijo pa gospodarsko sodelovanje ni doseglo pričakovanega obsega. Kljub političnim zadržkom in oviram pa je v letih 1945 do 1954 med obema conama tekla živahna blagovna menjava, tako legalna kot ilegalna. Do začetka petdesetih let, ko Jugoslavija ni imela neposrednih trgovinskih pogodb z zahodnimi državami, se je v tej trgovini osredotočil precejšen del slovenskega in jugoslovanskega izvoza na Zahod.

V pogajanjih z zavezniško upravo je bilo stališče VUJA, da je z gospodarskega stališča STO enotno področje, zato si je prizadevala za svoboden plačilni promet, prost pretok blaga in delovne sile. Sočasno pa si je prizadevala preprečiti izvoz žita, živine, kemijskih sredstev za potrebe kmetijstva in industrije in še drugega blaga, ki ga je doma primanjkovalo. Ker so odliv tega blaga spodbujale cene, ki so bile v cono A višje, je VUJA izdala več uredb, ki so takšen izvoz prepovedovale. Pri izvozu grozdja, vina, sadja in tudi nekaterih industrijskih izdelkov pa so imeli v cono B izgubo, saj so bile domače cene višje kot v Trstu.⁴⁶ Do sredstev za nakup gradbenega materiala so prišli tako, da so kmetijske pridelke prodali v Trstu, z izkupičkom pa kupili blago, ki so ga potem prodali jugoslovanskim kupcem. Zavezniška vojaška uprava pa je tako kot italijanska vlada zagovarjala stališče, da sta cono A in B STO dve ločeni enoti. Šla je celo tako daleč, da je cono B poistovetila s tujo državo. Širjenju jugoslovanskega vpliva v cono A, večji blagovni menjavi med conama in prostemu plačilnemu prometu ni bila naklonjena. To stališče je prišlo do izraza po uvedbi jugolire, ko je zavezniška uprava na razne načine omejila promet blaga med conama, obračun tega blaga pa tudi izdajanje dovoljenj za ustanovitev novih podjetij. Leta 1947 je preprečila, da bi Istrska banka, d. d. prenesla svoj sedež v Trst, leta 1948 pa ustavila menjavo metrolir za jugolire. Spomladi tega leta so se odnosi za kratek čas izboljšali. Sklenjen je bil koprsko-tržaški klirinški sporazum, s katerim so Istrska banka, d. d., Narodna banka Jugoslavije in Banca d'Italia odpravile nekatere ovire pri blagovni menjavi med obema conama in se dogovorile za hitrejšo izvedbo plačevanja klirinških računov. Pričakovanja, da bo ta sporazum omogočil legalni uvoz strojne opreme zlasti za živilskopredelovalno industrijo, pa se niso uresničila. V legalno blagovno menjavo s Cono A so se vključila tudi podjetja iz LR Slovenije. V Trstu nakupljene izdelke, zlasti za široko porabo, so na domačem trgu prodajala po precej višjih cenah, razliko pa zadržala za razvojne in druge potrebe.

⁴⁶ ARS, AS 242, fasc. 1, Novi sistem za istrsko okrožje.

Velik del menjave je tekel prikrito in ilegalno. Razvejene in dobro organizirane poti so se stekale v Trst, kjer je jugoslovansko podjetje Centroprom iz Beograda z odobritvijo zavezniške uprave že poleti 1945 ustanovilo svoje zastopstvo. Prek njega je tekla vsa zunanja trgovina Jugoslavije s Trstom in Italijo. Obseg trgovine je bil velik, nadzor nad njo pa zelo slab.⁴⁷ Slovenija je imela precejšen delež pri ilegalnem trgovanju s Trstom. Narodna vlada Slovenije je ob pomoči Ekonomske komisije PNOO že leta 1945 ustanovila vrsto podjetij s fiktivnimi lastniki in kapitalom, ki je bil "kamufliiran" kot kapital slovenske narodne skupnosti. To so bila podjetja z zvenečimi naslovi kot Inforit, Icet, Star, Pangos, Autum, Tractor Transporti, Adriaekspres itn. Trgovala so z rudami, živino, lesom, papirjem itn., se ukvarjala z gradbeništvom, prevozništvom in še z drugimi dejavnostmi. Do leta 1947 je ta podjetja vodila Uvozno-izvozna zadruga (UIVOD, zadruga z o. j.), ki je imela v Ljubljani legalno podružnico Eksport, prek katere je potekal pretok kapitala in blaga. Leta 1947 je bila UIVOD zaradi tega, ker je prišla "pod vpliv tujih oseb in agentov", ukinjena. Upravo nad približno 15 podjetji je prevzelo Ministrstvo za izvoz in uvoz LRS. Poleg teh je bilo še približno deset podjetij pod neposredno upravo slovenske Uprave državne varnosti (Udbe). Njen ekonomski odsek, ki ga je vodil kasnejši vodilni slovenski bančnik Niko Kavčič, je leta 1948 prevzel nadzor nad podjetji v Trstu ter Kmečko banko v Gorici.⁴⁸ Banka Saff je postala "ilegalna direkcija", ki je držala roko nad poslovanjem fiktivnih podjetij tako v komercialnem kot kadrovskega pogledu. Niko Kavčič je centraliziral tudi ilegalno trgovino, jo napravil bolj pregledno in ekonomsko učinkovitejšo. Povečal je število skladišč v coni B, okrepil ilegalne kanale ali reeksportno trgovino s cigaretami, kavo in še drugim blagom. Oddelek je ustvaril znatna devizna sredstva, ki jih niso porabili le za delovanje obveščevalnih in drugih služb, temveč jih je vložil tudi v vrsto perspektivnih gospodarskih programov na ozemlju LR Slovenije. Poleg slovenske Udbe so prednosti ilegalne trgovine izrabili še drugi udeleženci: od okrajnih oblasti in podjetij, ki so mejili na Cono A, slovenske vlade in podjetij republiškega pomena, zalednih enot jugoslovanske vojske ter zvezne (srbske) in hrvaške Udbe. Zlasti med slednjimi je potekal neizprosni konkurenčni boj.

Posledice gospodarskega nazadovanja

V prvih desetih letih po drugi svetovni vojni je gospodarstvo na ozemlju cone B Julijske krajine in cone B STO nazadovalo in leta 1954 ni doseglo niti polovice predvojne ravni. Jugoslovanska oblast je do leta 1953 na priključenem ozemlju zgradila železniško progo Dutovlje-Zali Hhrrib, ustanovila 13 novih industrijskih podjetij in nekaj mlekarn, prevoznih in še drugih podjetij ter obnovila nekaj gostinskih obratov.⁴⁹ Te nove proizvodne zmogljivosti pa so bile opremljene s staro in iztrošeno opremo (npr. Pletenina in Tovarna steklene galanterije v Sežani) in niso mogle zaposliti vse tiste delovne sile, ki je bila prej zaposlena v Trstu, Gorici in Tržiču. Znatno del prebivalstva se je moral vrniti nazaj v kmetijsko pridelavo in prirejo, ki pa zaradi nezadostne državne pomoči ni dosegala pričakovanih dono-

⁴⁷ ARS, AS 1529, šk. 1, Pismo Borisa Kraigherja Lidiji Šentjurc, 25. 10. 1945.

⁴⁸ ARS, fond Republiški sekretariat za notranje zadeve SRS (AS 1931), šk. 1144, I. oddelek, Letno poročilo za leto 1950.

⁴⁹ ARS, AS 1529, fasc. 1, Kratka družbeno-gospodarska problematika Slovenskega primorja.

sov. V socialni sestavi prebivalstva se je za okoli 10% povečalo število kmetijskega prebivalstva. Do leta 1954 se je udeležba Slovenskega primorja v celotnem narodnem dohodku LRS zmanjšala.

Tabela 2: Udeležba Slovenskega primorja v narodnem dohodku LR Slovenije v letih 1951-1953⁵⁰

Leto	- v %					
	OLO Gorica	OLO Postojna	OLO Sežana	OLO Tolmin	Slovensko primorje	LRS
1951	3,7	1,7	0,7	1,1	7,2	100
1952	4,6	1,6	1,0	1,8	9,0	100
Plan 1953	3,2	1,5	0,7	1,3	6,7	100

Zaostalost gospodarstva obravnavanega območja se pokaže še ostreje, če bi njegov narodni dohodek primerjali s številom prebivalstva. Po popisu marca 1953 je bilo v Slovenskem primorju 188.892 prebivalcev ali skoraj 13% vsega prebivalstva v LR Sloveniji. Če bi primerjali odstotno udeležbo prebivalstva Slovenskega primorja v celotnem številu prebivalstva LRS z odstotno udeležbo gospodarstva Slovenskega primorja v celotnem narodnem dohodku LRS, bi ugotovili, da dosega narodni dohodek na število prebivalstva v Slovenskem primorju le nekaj več kot polovico narodnega dohodka na povprečnega prebivalstva LR Slovenije.

Tabela 3: Primerjava narodnega dohodka po planu LR Slovenije za leto 1953⁵¹

Območje	Narodni dohodek na enega prebivalca	
	Absolutno v din	% v primerjavi z republiškim povprečjem na prebivalca
OLO Gorica	66.947	68%
OLO Postojna	45.699	47%
OLO Sežana	33.231	34%
OLO Tolmin	49.422	50%
Slovensko primorje skupaj	52.104	53%
LRS skupaj	98.353	100%

Kupna moč in življenjski standard sta se v obravnavanem obdobju znižala. Leta 1952 je bila kupna moč na enega prebivalca LR Slovenije okoli 25.600 din, v Slovenskem primorju pa okoli 22.500 din.

Zaradi neugodnih gospodarskih razmer se je povečalo izseljevanje. V letih 1948 do 1953 se je izselilo 5225 prebivalcev ali več kot 2,7% vsega prebivalstva Slovenskega primorja.

S priključitvijo cone B STO k matični domovini je Slovenija postala pomorska država, njene možnosti za vsestranski gospodarski razvoj in večje mednarodne povezave so se povečale. S priključenim ozemljem je imela Slovenija ambiciozen načrt, katerega bistvo je bilo, da se izvije iz državnega objema in začne razvijati

⁵⁰ Prav tam.

⁵¹ Prav tam.

lastno strategijo. V naslednjih desetletjih se ta del Slovenije ni razvijal tako, kot bi se lahko. Temeljni cilj pa je bil dosežen: najmočnejše so se razvijale panoge, ki niso bile življenjsko odvisne od skupnega jugoslovanskega trga.

Jože Prinčič

THE PRIMORSKA REGION ECONOMY IN THE TIME OF ALLIED OCCUPIED ZONES
(1945-1954)

S u m m a r y

The Primorska region economy inherited a poor situation from the Italian state. It was undeveloped, dependent on the hinterlands and connected to the Italian economy in terms of the market and traffic. World War II resulted in an even further deterioration of the standard of living of the Primorska region population, and the economy of this region became even more backward and passive. The expectations that after the war a period of extensive renewal and economic rebirth will take place, remained unfulfilled. Due to the internationalisation of the territorial dispute between Yugoslavia and Italy and the establishment of occupation zones with their individual administrative and economic regimes, the economic life in the major part of the Slovenian Primorska region ran on its own tracks, putting up with the overall state of emergency and uncertainty about the final affiliation.

The economy of Zone B and Zone B of the Free Trieste Territory was not self-sufficient. Since Italy, despite the signed peace treaty, stalled the regular supply of Zone B with "national and foreign" financial resources, it was only kept alive with Yugoslav financial and material assistance. This assistance was quite abundant, since Yugoslavia wanted to prove to the international community that the Primorska region could also survive without its connections to the traditional economic centres. The military and civilian administrations were very successful in introducing Yugoslav legislation and economic organisation, which is why in 1954 the Primorska region economy integrated into the economy of the People's Republic of Slovenia without any problems.

Zone B of Venezia Giulia and Zone B of the Free Trieste Territory were origins of legal and illegal trade with Zone A. The centre of this well-developed and organised trade was Trieste, where it was possible to buy or barter almost anything. For Yugoslavia, this trade was especially important from 1948 to 1951, when due to the Cominform conflict it was left almost without any foreign currencies and with limited material resources.

Due to separate development, the Primorska region economy deteriorated and finally failed to achieve even half of the pre-war level. A significant part of the population had to fall back on agricultural production and breeding, while emigration also increased.

1.01
Prejeto 21. 3. 2008

UDK 78.036.9(497.4)"1920/1980"

Marta Rendla *

Džez v Sloveniji kot subkultura

IZVLEČEK

Avtorica obravnava razvoj džezovske glasbene zvrsti v slovenskem prostoru. Razvoj slovenskega džeza predstavi vse od začetkov vraščanja le-tega v času med svetovnima vojnama, ko glasbeniki kljub takemu imenu pravega džeza še niso igrali, prek obdobja po drugi svetovni vojni, ko džez v pravem pomenu besede kot nova glasbena smer razmeroma zgodaj požene na naših tleh z ustanovitvijo Plesnega orkestra Radia Ljubljana, se po zahodnem ameriškem vzorcu razvija in preide v šestdesetih letih 20. stoletja iz polja alternativne subkulture v etabrirano umetniško zvrst, pa vse do ponovne vrnitve džeza v svet popularne glasbe z vzpostavitvijo "mladodžezovske scene" mlajše generacije glasbenikov, še zlasti s delovanjem ljubljanske skupine Quatebriga kot predstavnice najizvirnejšega komornega sestava sodobne improvizirane glasbe v osemdesetih letih prejšnjega stoletja.

Ključne besede: Slovenija, glasba, džez, Plesni orkester Radia Ljubljana, alternativa, Quatebriga

ABSTRACT

JAZZ IN SLOVENIA AS A SUBCULTURE

The author focuses on the development of jazz in Slovenia. She presents it ever since its beginnings between the World Wars, when the musicians have not even played real jazz yet despite the name, through the period after World War II, when jazz as a new musical direction in the true meaning of the word started out relatively early in our territory with the establishment of the Plesni orkester Radia Ljubljana (Radio Ljubljana Dance Orchestra), developed in accordance with the Western (American) example and transcended the field of an alternative subculture, becoming an established artistic form in the 1960s, and then returned to the world of popular music with the establishment of the "Young Jazz Scene" by the younger generation of musicians, especially the group "Quatebriga" from Ljubljana as a representative of the most original contemporary improvised music lineups of the 1980s.

Key words: Slovenia, music, jazz, Radio Ljubljana Dance Orchestra, alternative scene, "Quatebriga"

* Univ. dipl. zgodovinarica, strokovna sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail. marta.rendla@inz.si

Vrašćanje džezovske glasbene zvrsti, ki jo še danes večina umešča med klasično (resno) in zabavno glasbo, v slovenski prostor se je začelo razmeroma zgodaj - v dvajsetih letih 20. stoletja. Čeprav dvajseta leta razvoju glasbe v jugoslovanski državi niso bila preveč naklonjena, saj so zahodni, ameriški vplivi prihajali počasi in z zamudo, pa so živahne vezi tedanjega meščanstva in glasbenih institucij (v Ljubljani Glasbena matica in Filharmonično društvo) z evropskimi prestolnicami, poleg Dunaja še posebej s Parizom, Milanom, Rimom, Frankfurtom in Berlinom, ohranjale stik z modnimi trendi na evropskem glasbenem prizorišču. Začetki džeza, če ga pojmuje kot zabavno plesno glasbo (pri nas je sprva imel tak značaj), segajo v leto 1922, ko je multiinstrumentalist Miljutin Negode ustanovil ansambel Original Jazz Negode.¹ Imenu navkljub pravega džeza še niso igrali, saj improvizacije kot ene bistvenih sestavin džezovskega muziciranja še niso poznali, pa tudi ritmiziranje je ostajalo v mejah klasičnega evropskega ritma. V tridesetih letih pa že lahko govorimo o razmahu zabavne glasbe, tj. o glasbi, ki je prišla z Zahoda, t. i. "amerikanski glasbi". Poleg Negodetovega ansambla, ki je dotlej kraljeval na vseh elitnih slovenskih plesiščih, reprezentančnih plesih, plesih za ministre in bane, so začeli ustanavljati tudi druge orkestre. Ob ansamblu Odeon, ki ga je že sredi dvajsetih let ustanovil Ernest Švara, je svoj orkester imel multiinstrumentalist (kasneje tudi dirigent, skladatelj in aranžer) Bojan Adamič, ki je kot prvi Slovenec razvijal umetnost džezovske improvizacije. V okviru priljubljenih telovadnih vaj ljubljanskega Sokola v Narodnem domu pa sta se porajala dva študentska ansambla, New Star in Broadway. Ob začetku druge svetovne vojne, ob okupaciji je v Ljubljani delovalo kar deset "džezovskih" ansamblov in orkestrrov. Med njimi so bili najbolj priljubljeni Veseli berači, ki jih je do 1942 vodil Oto Jugovec, leta 1942 pa je vodstvo prevzel klarinetist Ati Soss. Glasbi ameriškega kapitalizma vojni čas ni bil naklonjen. Italijanski in pozneje nemški okupator kakršnega koli izvajanja džeza ni dovolil. Večino džezovskih glasbenikov so v italijanskih racijah, ki so potekale od februarja do decembra 1942, zajeli in poslali v internacijo, npr. Aleksandra Skaleta, bobnarja poveljnega Plesnega orkestra radia Ljubljana (PURL) in od leta 1949 vodjo uredništva za džezovsko glasbo Radia Ljubljana (poslan je bil v Gonars), Bojana Adamiča ...

Prelomni dogodek za nadaljnji razvoj slovenske glasbe pa je pomenila ustanovitev Plesnega orkestra Radia Ljubljana neposredno ob osvoboditvi ob vzpostavljanju ljubljanske radijske postaje.

Ob koncu vojne se je Radio Svobodna Ljubljana, ki so ga tehniki na hitro usposobili za oddajanje, že zgodaj zjutraj 9. maja 1945 oglasil in iz slovenske prestolnice oznanil zmagoslavje OF. Že prve dni po osvoboditvi pa je bila kot močno sredstvo propagande organizirana ustanova Radio Ljubljana (nekaj časa imenovana tudi Radio Slovenija). Snovalcem radijskega programa je ob splošnem pomanjkanju postalo jasno, da bo treba programsko politiko Radia Ljubljana osnovati z lastno produkcijo in posledično z ustanovitvijo lastnih stalnih kadrov.

¹ Po muzikološki definiciji slovenskega džezologa, Petra Amaliettija, lahko neko glasbo opredelimo kot džez, če ji lahko pripišemo vsaj dve od štirih osnovnih glasbenih sestavin džeza: 1. poudarek na ritmični dimenziji glasbe, ki se odraža v poliritmičnem zagonu izvajanja, 2. prisotnost improvizacije kot komponiranja v danem trenutku izvajanja, 3. težnja k specifičnemu osebnemu zvenu in poudarek na džezovski artikulaciji, 4. izpeljava oblike sloni na oblikoslovnih zakonitostih džezovske tradicije. Več o tem v Peter Amalietti: Zgodbe o jazzu. Ljubljana 1986, str. 5-9 (dalje Amalietti, Zgodbe).

Predsednik IO OF Josip Vidmar, ki je tedaj usmerjal kulturno politiko, je imel svoje kadre tudi na radiu.² Ideologi KPS so po sovjetskem zgledu za svoje lastne propagandne namene ustanovili posebno komisijo KP, znano kot Agitprop (komisija za agitacijo in propagando), ki je skrbela, da so bila kulturna politična načela uglašena s partijskimi.³ Agitprop, pomembna služba v kulturi, ki je delovala v zakulisju, je razpredel svojo mrežo, s katero je usmerjal in nadziral delo v kulturnih ustanovah, društvih, množičnih organizacijah in medijih. Še zlasti mediji so morali biti v službi kolektivne propagande in organizacije le-te. Po komunističnih idejnih merilih naj bi kulturniki opevali "zmagoslavje ponosnega in junaškega slovenskega naroda med vojno in duhovno prenavo slovenstva na temelju vrednot osvobodilnega boja".⁴ Umetnika in znanstvenika se je podrejalo potrebam revolucije; od njiju se je zahtevalo, da se podredita "širšim družbenim zahtevam". Socialistični realizem je postal uradno zapovedana umetniška smer. Uglaševanje slovenske umetniške scene s partijsko je v tem obdobju poleg vsakokratnih ministrov za prosveto vodil Dušan Pirjevec, načelnik slovenskega agitpropa.⁵ Za radio pa je bil zadolžen Ante Novak, član agitpropa, šef vseh slovenskih radijskih postaj in od začetka septembra 1945 direktor Radia Ljubljana.

Bojanu Adamiču, ki je tudi sam tik pred koncem vojne sodeloval pri selitvi Radia OF, ROF iz Trsta v Ljubljano, je bila v partizansko evforičnem ozračju zaupana naloga, da Radiu Ljubljana zaradi programskih potreb zagotovi glasbeni program. Adamič, ki je imel izkušnje že iz predvojnega, še zlasti pa vojnega obdobja (od oktobra 1944 je na osvobojenem belokranjskem ozemlju v okviru glasbenih oddaj ROF-a organiziral nastope partizanskih glasbenikov, pevcev, partizanskih pevskih zborov, harmonikarskih orkestrrov, pihalnih godb, inštrumentalistov), je bil za tako nalogo več kot primeren, saj je že tedaj iz posameznikov vojaške godbe Glavnega štaba poskušal ustvariti zametek zabavnoplesnega orkestra.⁶ Oblikovanja PORL, ki ga je sam nekoč označil za "zaljubljeni amaterizem", se je lotil kar v uniformi. Orkester je osnoval iz radijskega prvega orkestra, starih prijateljev študentov, glasbenih entuziastov, ki so igrali v predvojnih študentskih ansamblih (New Star, Broadway), članov Adamičevega orkestra in ansambla Uroša Prevorška.⁷ PORL, ki je program začel pripravljati junija 1945 in je že 27. junija 1945 igral na otvoritvi Postojnske jame ter čez poletje v Veselem teatru za neposredne radijske prenose oddaj v živo, pa je imel prvi javni nastop jeseni 1945 v Ljubljani, ko je bil tudi uradno ustanovljen kot stalni orkester osrednje slovenske kulturne ustanove, državnega radia. Radijski program je bil prvo kot tudi še drugo leto po vojni improviziran; ko se je izoblikoval, pa se je ustalil pri govornem, glasbenem, informativnem, literarnem, mladinskem, otroškem in dramskem uredništvu. Oddaje so bile izdelane na partijskih sestankih. Poleg Anteja Novaka so bili

² Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Radiotelevizija Slovenija (AS 1215), Kronika Radia Ljubljana 1945-1950.

³ Slovenska novejša zgodovina : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848-1992. Ljubljana 2005 (dalje Slovenska novejša zgodovina), str. 903.

⁴ Prav tam.

⁵ Prav tam.

⁶ ARS, AS 1215, Kronika Radia Ljubljana 1945-1950.

⁷ Aleksander Skale: Zlati jubilej. V: Nedeljski dnevnik, 2. 4. 1995, str. 32 (dalje Skale, Zlati jubilej).

glavni v agitpropu Lidija Šentjunc, vodilni slovenski kulturni ideolog Boris Ziherl in Dušan Pirjevec.⁸

Tla za novo vročo glasbo so bila prvo leto po vojni - ko je OF doživljala množično podporo, ljudje pa so bili pripravljeni delati in se marsičemu odreči v korist boljše prihodnosti - več kot ugodna. Džez, ki je pomenil zabavno glasbo, se je razširil tako rekoč v vsako slovensko vas. Pri povečevanju priljubljenosti Osvobodilne fronte so imeli zaslugo tudi zabavni orkestri. Politična zborovanja OF v predvolilnem času so z navdušujočo glasbo podkrepili spremljajoči ansambli, ki so še dodatno prispevali k nabiranju glasov za volilni boj oziroma vplivali na še boljši volilni izid. Po prevzemu in oblikovanju oblasti po volitvah v ustavodajno skupščino Jugoslavije (novembra 1945), ko je Ljudska fronta Jugoslavije (v Sloveniji Osvobodilna fronta) dosegla popolno zmago, pa se je na prvotno, v dobi navdušenja zelo dobro sprejeto džezovsko glasbeno zvrst začelo gledati sumničavo in nezaupljivo. Po novih merilih je za uradno kulturno ideologijo džez obveljal za zahodnjaško dekadentno, kvarno, nezaželeno glasbo. Po volitvah v ustavodajno skupščino na zvezni ravni ga je zvezni kulturniški ideolog Milovan Đilas prepovedoval.

Ta prepoved je vplivala na spremembo programa tedaj delujočih ansamblov. Namreč poleg osrednjih glasbenih institucij, npr. PURL, za katere je slovenska država prek proračuna ministrstva za prosveto prevzela finančno skrb, so ves čas po vojni delovali tudi neinstitucionalni izvajalci v komornih sestavih, za katere je bilo specifično, da so v njih igrali institucionalni glasbeniki in jih je pri skupnem muziciranju družila skupna estetska usmeritev; delovali pa so na tržnih podlagah.⁹ Zanimanje za tovrstne zasedbe je bilo ves čas zelo veliko, saj so bili nastopi velikih orkestrrov omejeni le na velike odre, ki pa jih v Sloveniji ni bilo veliko. Glasbeniki so med čermi novega sistema dokaj spretno krmarili. Svoj repertoar so prikrojili zahtevam oblasti. Do zgodnjega "partijskega liberalizma", do katerega je prišlo postopoma po sporu z Informbirojem, ko se je absolutna partijska oblast začela mehčati, so igrali ruske marše in partizanske pesmi. Edini možni način, da so zabavni orkestri tedaj sploh lahko igrali džez, so bili plesi. Na popularnih plesih je prva leta po vojni v Narodnem domu pri plesnih vajah igral priljubljeni ansambel Veseli berači. V tem obdobju so plese budno spremljale oblasti; tajni policisti pa so koncerte v primeru, da se je igralo kaj "socializmu sovražnega", prekinili. Za "socializmu sovražen", se je štel ples, imenovan bugivugi, ki pa so ga mladi na plesih kljub temu plesali. Tako se je zaradi dajanja pobude za prepovedan ples primerilo, da se je član ansambla Veseli berači leta 1948 znašel v nemilosti. Ker je njegovo delovanje pomenilo protest, saj je igral oblastnim krogom neželjeno ameriško glasbo, ga je doletela denarna kazen. Obtožnica pa se je po kazenski odločbi Odseka za notranje zadeve pri Rajonskem LO Center z dne 13. 12. 1948 (št. 1892/1-Or) glasila: "*Obdolženec K. M. je kriv, da je v letošnjem letu v Narodnem domu ob priliki plesnih vaj kot član orkestra "Veseli berači" čestokrat igral razne komade, na katere so potem plesalci plesali nedostojen ples "bogie-wogie", ki je prepovedan. Kaznuje se s kaznijo 3.000.-*"¹⁰

⁸ ARS, AS 1215, Radiotelevizija Slovenija, Kronika Radia Ljubljana 1945-1950.

⁹ Gregor Tomc: Glasbena in plesna dejavnost. V: Kulturna politika v Sloveniji. Ljubljana 1997, str. 172-178.

¹⁰ Amalietti: Zgodbe, str. 7. O podobnih primerih zgovorno priča film režiserja Karpa Godine Rdeči boogie.

Pozneje pa so za ples igrali manjši sestavi, ki so izšli iz jedra PORL: ansambel Solisti Plesnega orkestra Ljubljana (v desetih letih obstoja je slovenskemu občinstvu dodobra predstavil in priljubil vroči tradicionalni džez čikaškega stila), iz katerega je nato nastal Ljubljanski jazz ansambel, ki je izvajal priljubljeno diksilend glasbo, kvintet Mojmira Sepeta in Jureta Robežnika, ansambel Atija Sossa, Jožeta Kampiča, Milana Ferleža.¹¹ Iz vrst PORL se je tudi na pobudo Slavka Avsenika izoblikoval narodnozabavni kvintet, Ansambel bratov Avsenik, ki velja za začetnika tovrstne glasbene smeri.

Ker se je v povojni glasbeni ustvarjalnosti na splošno poudarjalo glasbo z narodnoosvobodilno in revolucionarno tematiko in so bile v ospredju zahteve po resni, partizanski in delavski pesmi, je bil obstoj džezovskega orkestra v okviru državnega radia pravzaprav paradoksalen, saj je bila po uradni kulturni definiciji vsa zahodna množična kultura označena kot dekadentna kultura umirajočega, gnilega sveta kapitalizma in kot takšna neprimerna za socialistični red. Zaslugo za obstoj PORL gre verjetno pripisati Adamičevi medvojni opredelitvi za narodnoosvobodilni boj.

V glasbeni umetnosti je imela džezovska glasbena zvrst v prvem povojnem obdobju vlogo alternativne subkulture; v takratnih razmerah je pomenila nekaj avantgardnega, inventivnega, skratka težko sprejemljivega predvsem pri predstavnikih oblasti.¹² Pri teh džez ni bil nikoli preveč priljubljen, niti po ostrem konfliktu z Informbirojem oziroma s Sovjetsko zvezo, ko je v Slovenijo začel postopno prodirati močan zahodni vpliv. Ni pa bil izrazito prepovedan; postopoma je prenehal veljati za ideološko nevarno glasbo. O položaju džeza je še marca 1952 potekala polemika za ali proti džezu. Vanjo je dejavno posegel Bojan Adamič, ki je džez branil tako s svojo avtoriteto kot z ustvarjalnostjo.¹³

Bojan Adamič si je s pomočjo orkestra, ki je sprva igral "šlagerje" in plesno glasbo, tako rekoč izmislil slovensko popularno glasbo. Ker ni bilo na voljo izvornih ameriških in podobnih priredb za velike džezovske zasedbe, saj je zaradi zaprtih meja in let obnove primanjkovalo vsega, sploh pa je bilo težko priti do "džezovskega blaga" (plošč, magnetofonov, instrumentov, jezičkov za pihala, not ...), je Adamič začel pisati izvirne skladbe in aranžmaje za orkester, tako za zabavno kot tudi za džezovsko glasbo. Na eni strani je orkester začel graditi lastno identiteto,¹⁴ po drugi pa je hkrati skušal slediti svetovnim trendom. Čas po vojni je bil doba velikih big bandov, zato se je na repertoarju orkestra znašla glasbena ustvarjalnost največjih ustvarjalcev tistega časa od Glenna Millerja, Tommmyja Dorseyja do Woodyja Hermana in Bennyja Goodmana.¹⁵

Konec štiridesetih let in v petdesetih letih je imel PORL poleg glasbenih tudi družbene zasluge, saj je pomembno vplival na zavest takratne mladine. Džez je bil glasba mladih; pomenil jim je eno od priljubljenih oblik zabave - namreč v petdesetih letih se ni dalo potovati, kupiti lepe obleke ali čevljev.

Odpiral je horizonte slovenske popularne glasbe in, kot že rečeno, deloval kot subkultura, pa čeprav bi džezovski orkester državnega radia lahko pomenil kvečjemu sredstvo za promocijo režimske glasbene zvrsti. Socializem je dajal vtis

¹¹ Skale, Zlati jubilej, str. 32.

¹² Prav tam.

¹³ Slovenska novejša zgodovina, str. 1027.

¹⁴ Skale, Zlati jubilej, str. 32.

¹⁵ Borut Bučar: 40 let Plesnega orkestra RTV Ljubljana.

nekakšne komedije absurdov - med umetniki in oblastniki je šlo za poigravanje oziroma za lovljenje ravnovesja med občasnimi popadki naključnega ali programskega liberalizma; oblast je v svojih nedrih tako rekoč gojila kače: džez, film, druge oblike popularne kulture.

Sčasoma in postopno je kulturna ideologija pod vplivom zahodne kulture začela omogočati bolj sproščeno ustvarjalno ozračje - nastopil je nekakšen vakuum, ko je umetnost izgubljala ideološko konotacijo, npr. filma Vesna in Ne čakaj na maj. Slovenci in Jugoslovani so živeli nekakšno dvojno življenje - med vsakdanjikom socializma in kapitalizma.

V drugi polovici petdesetih let je prišlo do največjega preobrata po vojni. Politični odločevalci so namreč začeli govoriti o tem, da je treba ustvariti razmere za razvoj džezovske ustvarjalnosti. Edvard Kardelj, vodilni partijski ideolog, se je prvi zavzemal za prožnejšo politiko države. Po njegovem prepričanju negativne tendence v kulturi ne bi smele biti vzrok za zapiranje pred svetom; napade na detektivske romane, stripe in džez pa je označil za škodljive in nekulturne, saj ljudje potrebujejo tudi zabavo, ki pa mora biti zdrava, čista in na elementarni ravni.¹⁶ Ta proces je vodil do celovite uveljavitve džeza v šestdesetih letih. Džez je postal priznana umetniška zvrst in za slovenski džez je nastopilo izjemno plodno obdobje.

V slovenskem prostoru so se začeli pojavljati komorni sestavi - ansambli, ki so upoštevali osnove modernega jazza. Konec petdesetih smo Slovenci z ansamblom Mojmira Sepeta dobili prvo zasedbo, ki je igrala moderni jazz (bepop in cool jazz). Leta 1961 pa pod vodstvom Franceta Kapusa "Ad hoc", v katerega se je preimenoval Akademski plesni orkester. Ta je izvajal samo slovenske avtorske skladbe, ki jih je večinoma komponiral in aranziral pianist Janez Gregorc, zgledujoč se po "cool" in "west coast" jazzu.¹⁷

Plodno obdobje, h kateremu je levji delež prispeval PORL, se je pravzaprav začelo z Jugoslovanskim jazz festivalom leta 1960 na Bledu. Festival je v svoji zgodovini doživel kar nekaj selitev. Prvih sedem prireditev je zaznamovala "blejska era"; prva dva festivala so izpeljali v dvorani Kazina, naslednje tri pa v Festivalni dvorani na Bledu.¹⁸ Leta 1967 se je festival pod novim imenom Mednarodni jazz festival selil v Ljubljano. Tri leta je gostoval pri Zavodu ing. Stanka Bloudka oziroma v Hali Tivoli, leta 1970 pa je pod okriljem Zavoda Ljubljanski festival doživel novo rojstvo v zanj idealnem okolju Plečnikovega Letnega gledališča Križanke.¹⁹ Mednarodni jazz festival je v Križankah po vmesnem poskusu premestitve v Cankarjev dom v osemdesetih in začetku devetdesetih (prvič leta 1984 in nato še med leti 1987 in 1991 in 1993) le našel varen pristan. Na festivalih so se srečevali in izmenjavali izkušnje jugoslovanski glasbeniki, vse številnejši pa so postajali tudi tuji gostje; že leta 1962 se je lahko pohvalil z mednarodno udeležbo. Stalni gost džezovskega festivala je bil skoraj vsa leta zapored osrednji džezovski orkester, PORL.

V zlati dobi džeza je ta pod vodstvom skladatelja, aranžerja in dirigenta Jožeta Privška umetniško zorel in napredoval zlasti v džezovski smeri - postal je "zvočno

¹⁶ Gregor Tomc: Alternativna in eksperimentalna dejavnost. V: Kulturna politika v Sloveniji. Ljubljana 1997, str. 203-207.

¹⁷ Amalietti, Zgodbe, str. 7.

¹⁸ Primož Zrnc: Sprehod skozi štiri desetletja blejskih in ljubljanskih jazzovskih festivalov: diplomska naloga. Ljubljana 2000, str. 5-7.

¹⁹ Prav tam.

brezhiben glasbeni sestav"; dosegel je inštrumentalno in aranžersko perfekcijo in zavidljivo svetovno raven. Privšek, ki je od Adamiča v celoti prevzel taktirko leta 1964 po vrnitvi s študija v Bostonu (ZDA), deloma pa že leta 1961, je orkester dejansko usposobil za vrhunsko izvajanje vseh programskih nalog v okviru nacionalnega radia. Poleg osrednje usmeritve v džez glasbo pa je hkrati kar dvajset let podpiral slovensko popevkarstvo. Bil je temeljni kamen tradicionalnega festivala Slovenska popevka, ki so jo prvič priredili 1962 na Bledu. Pod Privškom, ki je v orkester vnesel veliko džezovskega poleta - svinga, pa je orkester začel prirejati tradicionalne letne koncerte. V osemdesetih letih se je po vzoru velikih ameriških orkestrrov preimenoval v Big Band. Pod tem imenom ga poznamo še danes kot uveljavljeni profesionalni sestav, ki je -tako kot v začetkih - sestavljen večinoma iz intelektualcev s temeljito glasbeno izobrazbo, pridobljeno na uglednih evropskih in ameriških šolah, tako avtorjev kot izvajalcev glasbe.

Čeprav je džez z današnjim Big Bandom na čelu kot institucijo, ki je bistveno prispevala k slovenski glasbeni kulturi nasploh, ne le džezovski, bil je pionir pri uvajanju džezovske glasbene zvrsti in temelj za uveljavitev le-tega, inštrumentalne in vokalne glasbe, pa tudi zabavne glasbe in roka na Slovenskem, pa je že v šestdesetih letih, ko je postal džez v Sloveniji priznana umetniška zvrst, začel izgubljati vlogo prevladujoče popularne alternativne kulture. Njegovo mesto je prevzelo rockovsko ustvarjanje.

V svet popularne glasbe se je džez začel vračati šele v osemdesetih letih, ki so bila v vseh pogledih drugačna. Značilnost "drugačnih" osemdesetih let je, da je Jugoslavija tonila v vse globljo gospodarsko, politično in splošno krizo. Soočala se je z vrtoglavo inflacijo, zadolženostjo, naraščajočo brezposelnostjo, politično inercijo. Kopičile so se težave v mednacionalnih odnosih ... Nezadovoljstvo ljudi je zaradi neustreznih ukrepov političnih oblasti pri iskanju poti iz krize naraščalo. Izhod iz vsesplošne krize so politični vrhovi še vedno iskali v starih programih in kongresnih smernicah iz prejšnjih desetletij; samoupravni socializem je bil še vedno najvišja in nedotakljiva svetinja.²⁰ Ekonomsko stabilizacijo naj bi dosegli z ukrepi, značilnimi za leta po vojni, kot so zategovanje pasu in drugi omejitveni ukrepi v preskrbi. Živeti v osemdesetih letih, je pomenilo, soočati se s pomanjkanjem najosnovnejših izdelkov vsakdanje rabe, pa tudi z neumnostjo birokratskih ukrepov pri delitvi dobrin (sistem "sodi-lihi" pri vožnji z avtomobili, bencinski boni in boni za nekatere izdelke). Kritike obstoječega samoupravnega sistema so postajale na vseh področjih vse glasnejše. Razmere so kritizirali družboslovci, humanisti, znanstveniki, politologi, slovenski kulturniki (književniki, profesorji ...).

Svetlejšo plat osemdesetih let pa je pomenil razcvet civilne družbe in pojav različnih alternativnih gibanj ter subkulture. Alternativna kulturna gibanja so postala pomemben dejavnik civilne družbe. V ospredju so bili narodno vprašanje, enakopravnost jezikov, zahteva po zaščiti slovenske integritete, svoboda umetniškega ustvarjanja ... Nova politična vprašanja, ki so jih odpirali konflikti med kulturniki in državno oblastjo, so občutno vplivala na reformiranje politične usmeritve slovenskih oblasti. Kritični val v osemdesetih letih je v Sloveniji povzročil, da je Slovenija v liberalizaciji in strpnosti prehitela preostali del države.²¹

Za alternativno kulturno sceno in alternativna gibanja, ki so prodrli in zazna-

²⁰ Slovenska novejša zgodovina, str. 1150.

²¹ Slovenska novejša zgodovina, str. 1158.

movala Slovenijo v osemdesetih letih, je značilno, da so skušala - tako kot drugod po Evropi - premagati dominantne, včasih že nekoliko zastarele kulturne ustanove. Subkulturne dejavnosti so vse pogostejše postajale subverzivna, vendar dopuščena oblika izražanja političnega odpora proti neučinkovitemu vladajočemu sistemu socialističnega samoupravljanja in so zagovarjale ustvarjalnost in nove vedenjske ter življenjske vzorce.²² Ustvarjale so tok "vzporedne" zgodovine oziroma v specifični obliki artikulirala politična nasprotja.²³

Pomembnejši predstavniki neinstitucionalnih oblik ustvarjanja in umetniških smeri, ki so imele to prednost, da so se lažje izmikale nadzoru oblasti, zaradi česar so prav z družbenega roba prihajala najbolj subverzivna umetniška izrekanja, so bili Laibach, leta 1980 v Trbovljah ustanovljena skupina, ki se je izraziteje politično angažirala in se leta 1983 povezala z likovno skupino Irwin in Gledališčem sester Scipion Nasice v umetniški kolektiv Neue Sloweische Kunst (NSK), ki je ustanovil še oblikovalsko skupino Novi kolektivizem; v sedemdesetih letih vzniklo punkovsko gibanje kot nov glasbeni in subkulturni pojav, provokativno gibanje, ki je neposredno in na najradikalnejši način negiralo družbene norme in skušalo uničiti uveljavljeno in uradno vsiljeno predstavo tem, kakšna naj bi bila slovenska samoupravna socialistična kultura; tednik Mladina, glasilo ZSMS z izzivalnimi naslovnici; Nova revija - opozicijska revija slovenskih intelektualcev; Radio Študent in Študentski kulturni in umetniški center (ŠKUC), organizaciji, ki sta bili že ob koncu šestdesetih let ustanovljeni kot organizaciji uradne mladinske krovne organizacije ZSMS. Slednji sta že po pravilu podpirali najradikalnejša dogajanja v umetnosti, še zlasti pa sta kot osrednji kulturni in umetnostni ustanovi alternativnega gibanja skušali v osemdesetih letih ustvariti razmere za inovativno produkcijo in organizacijo kulture.²⁴ Kot nova civilna družbena gibanja so se pojavila mirovniško, ekološko in feministično gibanje. Njihov pokrovitelj je postopno postajala ZSMS.²⁵ Med elemente množične popularne kulture so sodili še multimedijška umetnost, performansi, grafiti, videoprodukcije, specialni magazini, klub K4, Lilit, Magnus, alternativne oblike gledališča - gledališče Ane Monro, prireditvev Novi rock.

V sferi alternativne kulturne scene se je začel oblikovati dotlej prezrt oziroma v zgodovinskih razpravah še ne opažen pojav t. i. "mladodžezovska" scena, ki so jo tvorili komorni sestavi mlade generacije glasbenikov. "Mladodžezovska" scena je džezovski glasbeni zvrsti začela vračati popularnost. Na izhodiščih modernega džeza so pred pojavom Quatebriga, skupine, ki je najbolj zaznamovala ta pojav, ali sočasno z njim delovale skupine Sončna pot, Orient Express, Miladojka Youneed, Begnograd, Predmestje, Saeta; bliže roku pa so bile skupine Na lepem prijazni in Srp. Delovanje skupine Quatebriga je pomenilo prelomnico za džezovsko dogajanje na Slovenskem.²⁶ Ker ji še ni bilo dano ustrezno mesto v razvoju slovenske glasbe, ji velja nameniti nekaj več besed.

²² Michael Wimmer: Tako imenovana alternativna kultura kot politična avantgarda. V: Kulturna politika v Sloveniji. Ljubljana 1997, str. 295 (dalje Wimmer, Tako imenovana).

²³ Božo Repe: Trenja in vrenja. V: Slovenska Kronika XX. stoletja 1941-1992. Ljubljana 1997, str. 373, isti: Alternativna subkultura. V: Slovenska Kronika XX. stoletja 1941-1992. Ljubljana 1997, str. 376.

²⁴ Wimmer: Tako imenovana, str. 295.

²⁵ Blaž Vurnik: Med Marxom in punkom. Vloga Zveze socialistične mladine Slovenije pri demokratizaciji Slovenije (1980-1990). Ljubljana 2005.

²⁶ Več o tem v: Zoran Pistotnik: Ponovno vzpostavljanje nikoli vzpostavljenega. V: Delo, 21. 2. 1986, str. 6.

Člani ljubljanske džezovske zasedbe Quatebriga, ki se je v osemdesetih letih uveljavila kot najbolj izviren komorni sestav sodobne improvizirane glasbe,²⁷ so v prvi stik s sodobnimi smermi v džezovskem dogajanju prišli v Pionirskem domu na glasbenih delavnicah pod vodstvom Lada Jakše, tedaj idejnega vodje skupine Sončna pot in člana skupin Predmestje in Saeta. Skupina je začela delovati sredi osemdesetih let - leta 1984, za konec njenega delovanja pa bi lahko označili začetek leta 1998, ko je predstavila svoj zadnji in hkrati vrhunski album "Post mortem dump" kot sklepno dejanje.

Fenomen Quatebriga je s svojim načinom delovanja, ravniyo muziciranja in poznavanjem aktualnih tokov na mednarodnem džezovskem prizorišču v osemdesetih letih prispeval levji delež k vzpostavitvi kontinuitete t. i. "slovenske mladodžezovske scene", saj bi pred tem na slovenskem džezovskem prizorišču težko govorili o zares izvirnih avtorskih projektih. Večina teh je stereotipno posnemala zahodne vzorce. V devetdesetih letih pa se je zlasti ob izidu antologijske kompilacijske plošče z naslovom VOL. 1 spomladi 1995, na kateri so zbrane skladbe iz iniciacijskega obdobja (1984-1985) tega ansambla, pokazalo, da je njihova glasba s časom pridobila. Njen izjemni položaj, ki ga je v svetu improvizirane glasbe imela, se je sčasoma samo še utrdil - samosvoj in izvirni glasbeni koncept se je pokazal za izrazito avantgardističnega in futurističnega, preroškega in skoraj šokantnega.²⁸

Skupino so ustanovili študenti graške akademije za glasbo Hochschule für Musik und Darstellende Kunst Igor Leonardi (kitara), Nino de Gleria (bas kitara, kontrabas), Aleš Rendla (bobni, tolkala), Milko Lazar (multiinstrumentalist-pihalec in klaviaturist) in David Jarh (trobenta, krilovka). V času svojega obstoja je izdala štiri plošče; dve sta izšli v osemdesetih, dve že omenjeni pa v devetdesetih letih. Ker v sistemu "represivne strpnosti" razmere za alternativno kulturno produkcijo niso bile lahke, namreč tovrstna glasba zaradi svoje nekomercialnosti uradnih založb ni zanimala, predstavlja to prvovrsten uspeh. Prvenec skupine Quatebriga "Revolution in the Zoo" je izšel decembra 1985 na specifičen način: pri Trajni delovni skupnosti svobodnih kulturnih delavcev (TDSSKD) Brut film iz Ljubljane, katere predstavnik je bil slovenski režiser Franci Slak, in ob subvenciji Kulturne skupnosti občine Vrhnika. Namreč v osemdesetih letih so TDSSKD postale kulturna žarišča, prostor ustvarjalnih debat in srečanj zlasti za mlajše generacije umetnikov in njihove privrženice.²⁹ Tudi z drugo ploščo "The choice of the new generation", ki je izšla pri TDSSKD Feniks avgusta 1987, so člani Quatebriga nadaljevali z neodvisnim snemanjem plošč. Skupina, ki je večkrat menjala zasedbo (obstajalo je šest različnih sestavov; le basist in bobnar sta bila stalno v zasedbi) - poleg ustanovnih članov so vsak svoj čas bili del te skupine naslednji glasbeniki: kitarist Branko Mirt (čas, ko je skupina tvorila kvartet in posnela drugo ploščo), Matjaž Albreht (skupini se je pridružil leta 1988, da je razbremenil Milka Lazarja na pihalih - igral je prečno flavto, tenorski in sopranski saksofon), Asmin Aci Lukač (klaviaturist, ki je po odhodu Milka Lazarja konec osemdesetih prevzel vlogo idejnega vodje), kitarista Marko Šturmbergar in Žarko Živković (v skupini

²⁷ Milan Dekleva: Še kukombriga. V: Dnevnik, 9. 1. 1986, str. 10.

²⁸ Peter Amaliotti: Še vedno zanimivi Quatebriga. V: Stop, 7. 7. 1995, str. 27.

²⁹ Milček Komelj: Eurna. V: Slovenska kronika XX. stoletja 1941-1992. Ljubljana 1997, str. 387.

igrala v alternaciji v začetku devetdesetih let), multiinstrumentalist Rok Golob (kot član skupine igral klaviature), flvtist in saksofonist Vasko Atanasovski in harmonikar Drago Ivanuša (slednja bila člana zadnjega sestava) -, je v času svojega obstoja doživljala zelo intenzivna, pa tudi manj intenzivna obdobja; vrhunec predstavljajo osemdeseta leta. Podobno kot drugi ustvarjalci alternativne subkulture je skupina naletela na številne omejitve. Poleg pomanjkanja sredstev (ta so pridobili od kulturnih skupnosti, sponzorjev, deloma pa so se samofinancirali z lastnim zaslužkom) so se spopadali še z neobstojem klubske scene, ki bi jim omogočala preverjanje doseženega in izmenjavo ustvarjalnih informacij, s kadrovskimi problemi pogojenimi s službo domovini (JLA), z inertnostjo ostalega džezovskega dogajanja in pomanjkanjem kulturne industrije. Osrednja džezovska institucija, predstavnik priznanega džeza Big Band, ki je tudi sam svoj čas imel vlogo subkulture, je podlegel džezovskemu akademizmu, tehnični perfekciji in disciplinirani interpretaciji.

Kljub temu je skupini v okviru živahne in vznemirljive alternativne scene, ki je bila nekonvencionalni izraz odpora proti političnim razmeram, uspelo z izjemno inovativno, nekomercialno, svežo glasbo, muziciranjem in načinom igranja pridobiti številno občinstvo, predvsem pa spodbuditi tudi druge glasbenike njihove generacije k bolj kreativnemu pristopu do glasbe. Slovenskemu prostoru so predstavili dotlej nepoznano kolektivno igro, interakcijo med posameznimi izvajalci, še zlasti med bobnarjem in basistom - ritem sekcijo, skratka sinergijo celotnega kolektiva.

Sodelovati pri vzpostavljanju "mladodžezovske scene", je pomenilo, da so svojo ustvarjalnost predstavljali na rednih "*jam sessionih*", na koncertih v okviru džezovskih večerov v klubu K4, v klubu Valentino pa na t. i. "New York Jazz Nights v organizaciji Braneta Rončela. Največji odmev pa so imeli njihovi nastopi na osrednjih letnih prireditvah festivalskega značaja in promocijski koncerti njihovih plošč. Leta 1985 so nastopili na 26. Mednarodnem festivalu jazza v Ljubljani, na katerem so si oder Križank delili s Plesnim orkestrom radia Ljubljana, tedaj že imenovanim Big Band, in Antonyjem Braxtonom, vidnim predstavnikom sodobne improvizirane glasbe. Prav tako so tega leta nastopili na tedaj prvič izvedeni Drugi godbi. Promocijska koncerta svojih dveh plošč iz osemdesetih let jim je uspelo organizirati v osrednjem kulturnem hramu - Cankarjevemu domu; prvenec "Revolution in the Zoo" so predstavili na odru Linhartove dvorane januarja 1986, skladbe za drugo ploščo pa v veliki dvorani Cankarjevega doma marca 1987, še pred samim izidom le-te avgusta 1987. Krona njihove priljubljenosti sta bili vnaprej razprodani dvorani.

Pojav skupine Quatebriga je povzročal preglavice nekaterim glasbenim kritikom, ki so njeno samosvojo glasbo za vsako ceno hoteli stilsko opredeliti oziroma jo umestiti v obstoječi glasbeni prostor. Večina se jih je zgubljala v terminologiji kot je pank džez, džez rok, alter rok, funk džez z nadihom klasičnih in folk tem. Člani te kontroverzne skupine pa so se stilski opredelitvi upirali. Bistvo njihove glasbe naj bi bilo skrito nekje "med tonskimi sozvočji, melodijami in ritmi, ki se podrejajo značilni logiki raziskovanja, nadgrajenimi z interpretacijo, obliko, spontanostjo in ritmičnimi akrobacijami". Dejali so, da gre pri njej za zlitje nasprotij oziroma za sintezo različnih glasbenih idej v novo kvaliteto. Glasbo tega ansambla z izjemno širino in odprtostjo je v eni izmed svojih kritik Milan Dekleva primerjal

s konceptualistično skupino OHO (1966-1971) - združbo likovnih ustvarjalcev in književnikov, ki je s svojo dejavnostjo poudarjala idejo in ne same realizacije. Zapisal je: "*Quatebriga je storila nekaj podobnega, kar je storila skupina OHO v likovni umetnosti: rehabilitirala je "zvočne"obrobnosti in odpravila "posvečenost središča. Učinek je bil daljnosežen:glasba, osvobojena predsodkov in vnaprejšnjih akademskih spon, je postala izraz spontane igrivosti.*"³⁰

Kot umetniška avantgarda so inovativno posegli po eksotičnih glasbilih, kot so afriška tolkala in flavte, orientalske trobente; uporabljali pa so tudi avtentične šume. Odlikovale so jih izjemna vedrina, širina in odprtost, ki se kaže v obvladanju inštrumentov širokega spektra in v spajanju različnih slogov. Strokovne kritike so glasbo skupine označile takole: "*V glasbi Quatebriga se slišijo prvine etno muzike, cirkuško kabaretne zabave neworleanških pihalnih godb, freejazzovskega skupinskega soliranja in afriške poliritmije.*"³¹

Značilnost osemdesetih let je bila tudi, da so neinstitucionalne glasbene dejavnosti prvič skušale dati Sloveniji mednarodno verodostojno podobo ustvarjalne in inovativne sile. Alternativni umetniki in subkulturni aktivisti so ne le skušali preoblikovati kulturne cilje v politične rezultate, temveč so si prizadevali soočiti različne veje slovenske sodobne umetnosti z mednarodnim razvojem na njihovem področju.

Močno izražena želja po prodoru na mednarodne odre je bila tudi pri skupini Quatebriga, zato se je ves čas svojega delovanja pojavljala na tujih odrih. Leta 1985 so bili na koncertni turneji po tedanji Zahodni Nemčiji, leta 1986 pa so nastopili na dveh džez festivalih - na 23. Jazz nad Odra v Wroclavu na Poljskem in na Europagenti v Italiji. Tudi leta 1988 so nastopili na dveh džezovskih festivalih - na Jazz Tage v Leverkusnu v Nemčiji in na Jazz Fair v Zagrebu; hkrati so organizirali promocijsko turnejo po Sloveniji in bivši Jugoslaviji ter koncertirali po Italiji in Avstriji. S promoviranjem slovenske kulture po Evropi so prispevali k boljši kulturni prepoznavnosti Slovenije (eksplicitno so se vedno predstavljali kot glasbeniki iz Slovenije, čeprav je bila še del Jugoslavije). Prizadevali so si za mednarodno glasbeno sodelovanje Slovenije in primerljivo konkurenčnost na mednarodni ravni. Pravzaprav je bilo soočanje članov skupine Quatebriga z mednarodnim kulturnim prizoriščem tudi nuja, saj pri nas razmere za usposabljanje perspektivnih poklicnih glasbenikov, zlasti za džezovsko glasbeno zvrst, niso bile dobre, kot tudi niso še danes. Šol, ki bi nudile tovrstno izobrazbo, tedaj ni bilo. V sodobnem času v devetdesetih letih je bil narejen korak naprej - v okviru Srednje glasbene in baletne šole na C-Jazz oddelku v Ljubljani si lahko dijaki vsaj na srednji stopnji pridobijo znanje džezovske zvrsti; visokošolsko izobrazbo pa si tako kot nekdanj morajo pridobiti na tujih šolah. Na študij odhajajo v bližnji Gradec, Celovec, drugod po Evropi (Nizozemska - Rotterdam) in seveda v domovino džeza Ameriko (Boston, Los Angeles).

Delovanje skupine Quatebriga se je v devetdesetih letih usmerilo bolj v produkcijo glasbenih izdelkov še neobjavljenega gradiva in na snemanje novih skladb; avantgardni naboj iz osemdesetih let je zaradi spremenjenih političnih razmer, ki so vplivale na odnos do vseh družbenih obrobij, izgubljal ostrino, inovativno dinamiko in družbeni vpliv. Družbeni sistem je postal pluralističen in družba de-

³⁰ Milan Dekleva: Kape dol pred Quatebriga. V: Dnevnik, 4. 4. 1995, str. 23.

³¹ Prav tam.

mokratska. Z njima pa se je spremenilo tudi sprejemanje in dojemanje drugačnih mladih umetniških oblik. Seveda je k demokratizaciji prispevala tudi neodvisna scena.

Marta Rendla

JAZZ IN SLOVENIA AS A SUBCULTURE

S u m m a r y

Jazz as a musical genre took root in the Slovenian cultural space relatively early. In the 1920s the connections with European urban centres were very much alive (Vienna, Paris, Milan, Rome, Frankfurt and Berlin), preserving the contacts with contemporary trends in the European music scene. From the beginning of this scene, elite Slovenian dance floors have been dominated by the band Original Jazz Negode for as long as ten years. In the 1930s, with the development of the so-called American music, several jazz ensembles appeared, which simply played the "ordinary" dance music despite the word "jazz" in their names. In the beginning of World War II, as many as ten "jazz" bands and orchestras were active in Ljubljana. The band "Veseli berači" was the most popular of them.

The establishment of the jazz orchestra immediately after World War II was a turning point for the further development of Slovenian music. In the time when life had to be redefined and there was a shortage of everything, Radio Ljubljana needed a diverse radio programme, including jazz. Bojan Adamič, a multiinstrumentalist, jazz improvisation pioneer, later a composer, conductor and arranger, was entrusted with ensuring an appropriate music programme. In the context of Radio Ljubljana he formed the Radio Ljubljana Dance Orchestra (RLDO), which performed at a number of live and recorded radio and later also television broadcasts, boasted a great number of concerts, recorded its material - in short - ever since its beginnings it has enriched the Slovenian music scene.

The wartime and the immediate post-war years were not favourably inclined towards jazz - political and ideological reasons spoke against it. During the war, the Italian and German occupiers would persecute jazz, as well as the new authorities after the war would. In this period, jazz had a role of an alternative subculture, representing something of an avant-garde, and it was very hard to swallow by the representatives of the authorities. Officially the socialist regime defined the whole of the Western culture as decadent, capitalist, and inappropriate. In these circumstances the continuous existence of RLDO (renamed Big Band in the 1980s) up until the current time has been actually a bit of a paradox. This was most probably propagated by Bojan Adamič himself - he used to defend jazz with all his moral and political authority as well as his creativity. RLDO introduced the hot traditional Chicago-style jazz to the Slovenian audience, and the Ljubljana Jazz Ensemble, originating in RLDO, performed the popular dixieland music. In the end of the 1950s and especially in 1960s, bands which looked to the basics of modern jazz, started appearing in Slovenia. In the end of 1960s jazz managed to become an established art form. This achievement was followed by the so-called golden age of this musical expression. Under the new leadership of the conductor Jože Privšek, RLDO, the main representative of this genre, attained perfection in terms of performances and arrangements as well as an enviable level of quality worldwide. In 1960 the "Yugoslav Jazz Festival" was introduced, then renamed to "International Jazz Festival" in 1967; until now it has remained the main event of jazz musicians and jazz fons in Slovenia. RLDO and the today's Big Band have essentially contributed to the Slovenian music culture in general, not only jazz. Besides RLDO being the pioneer in the field of jazz, it has also been a model for instrumental music, vocal pop music, even folk music and rock in Slovenia.

After its popularity had been undermined by rock (the so-called guitar bands) in the 1960s, jazz has been reintroduced as popular music in the context of the alternative cultural scene of the 1980s. "Quatebriga", a lineup from Ljubljana, which marked the 1980s and established itself as the original contemporary improvised music band, initiated the continuity of the so-called "Slovenian Young Jazz Scene". The "Quatebriga" phenomenon stood out as an artistic avant-garde due to its independent and original musical concept and direction, as well as because of its orientation towards the international music scene.

Zapisi

Pavel Kolář*

Socialistična diktatura kot miselni svet: uvodne opombe k splošnim značilnostim projekta in razlogom za njegov nastanek**

Pojem novejše zgodovine v Srednjevzhodni Evropi in v Nemčiji

V prvi vrsti je treba poudariti dejstvo, da ta nov projekt obravnava enega najzahtevnejših področij zgodovinskih raziskav, torej zgodovino komaj končane preteklosti. Novejša zgodovina je že po svoji definiciji veliko tesneje kot druga zgodovinska (in zgodovinopisna) obdobja povezana s sedanostjo, pri čemer meja med spominom in lastno udeležbo ter distancirano analizo in interpretacijo ni pretrgana. Tukaj ne drži toliko Rothfelsova nevtralna definicija novejše zgodovine, torej zgodovine še živeče generacije, ampak prej novejša definicija Ulricha Herberta. Ta označuje novejšo zgodovino kot zgodovino, ki ni le še vedno živa in topla, temveč predvsem kot zgodovino, ki še vedno boli. Poudarjanje bolečine kaže na travme dvajsetega stoletja, stoletja diktatur. V Srednjevzhodni Evropi se je po padcu komunističnih diktatur - enako kot v Nemčiji po padcu nacizma leta 1945 - sprava s pravkar končano, bolečo preteklostjo prelevila v določeno obliko vzpostavitve nove kolektivne identitete. Konstituiranje novejše zgodovine je bilo v Srednji in Vzhodni Evropi izraz novega zgodovinskega usidranja narodov, ki so se osvobodili diktatorske oblasti. Boj za monopol nad interpretacijo novejše zgodovine po padcu diktatur je bil obenem boj za novo kulturno hegemonijo in novo politično usmeritev. Tako je bil, na primer, spor o praški pomladi na začetku devetdesetih let obenem tudi spor med "tretjo potjo" in t. i. "standardno" transformacijo. Novejša zgodovina je kot izraz nove samozavesti postdiktatorskih družb v Srednjevzhodni Evropi igrala pomembno vlogo pri legitimizaciji nove demokratične ureditve. Pripadla ji je vloga, postaviti distanco do "totalitarizma", tako da se je zdelo poudarjanje temeljne razlike med demokracijo in diktaturo samo po sebi umevno. Uveljavil se je način razlage, ki je potrjeval zgodovinsko neizogibnost padca komunističnih diktatur in nujnost uveljavitve demokracije, liberalnih vrednot in tržnega gospodarstva.

* Dr. Pavel Kolář je sodelavec Inštituta za novejšo zgodovino Potsdam (Zentrum für Zeit-historische Forschung Potsdam, Am Neuen Markt 1, D-14467 Potsdam) ter koordinator projekta "Socialistična diktatura kot miselni svet".

** Referat je bil predstavljen na otvoritveni konferenci projekta "Socialistična diktatura kot miselni svet" ("Sozialistische Diktatur als Sinnwelt", "Socialistická diktatura jako myšlenkový svět") 1. novembra 2007 v Pragi.

Gre za triletni raziskovalni projekt, ki ga od septembra 2007 vodita Inštitut za novejšo zgodovino Potsdam in Inštitut za novejšo zgodovino Praga ter financira VolkswagenStiftung. Več o projektu na: <http://www.sinnwelt.usd.cas.cz/>

Po prelomu tisočletja se je vendarle pokazalo, da ta negativna zgodba "totalitarizma", kot posledica sprememb značaja političnih in socialnih konfliktov, ni več sprejemljiva. Kljub prepričanju liberalnega *mainstreama* o tako rekoč samovoljni uveljavitvi liberalnih vrednot in tržnih mehanizmov v postkomunističnem svetu sta bili Srednja in Vzhodna Evropa v devetdesetih letih izpostavljeni pravemu navalu različnih kriz in konfliktov. Hiter konec postsocialistične zgodbe o uspehu je zahteval popravke tudi pri preučevanju novejših zgodovine: to spremembo izraža navsezadnje tudi nemška izkušnja pri obdelavi zgodovine Nemške demokratične republike. Prva faza preučevanja je tudi tu potekala v znamenju distanciranja od režima SED in prevlade bipolarne šablone diktatura - demokracija. V devetdesetih letih pa se je postopoma vendarle uveljavila takšna interpretacija zgodovine državnosocialistične diktature, ki je predstavljala alternativo normativno osnovanemu konceptu totalitarizma, ki je krčil kompleksno stvarnost na dihotomijo sovražnega režima in trpeče družbe. Nov temelj empiričnega raziskovanja pa je prav obratno postala zavest o večrazsežnosti diktature, katere obstoja ni mogoče zožiti na oblastniške cilje vladajoče stranke. Socialistična diktatura je bila preučevana z gledišča njenih konfliktov in ambivalenc s ciljem, doseči pestro paleto njenih legitimizacijskih virov, ujeti odnose, izkušnje in vrednostni sistem zgodovinskih akterjev v vsej svoji širini in se izogniti moralizirajočim nasprotjem vladajočih in obvladanih. Šlo je za razvijanje pristopa, ki omogoča razumeti tako dolgotrajno stabilnost kot tudi le redkokje pričakovano implozijo diktatorskega sistema.

Novejša zgodovina kot narodni projekt

Na to "depolitizacijsko" fazo raziskovanja se od preloma tisočletja navezuje nova faza, v kateri še posebej vstopajo v ospredje primerjalni in transnacionalni pristopi k zgodovini diktatur 20. stoletja. Prav enostransko usmerjena novejša zgodovina, ki jo zanima le lasten narodni okvir, postaja vedno pogosteje predmet kritike. Če se je novejša zgodovina kot stroka konstituirala kot zgodovina usod še živeče generacije, potem je jasno, da je bilo to skupno generacijsko doživetje osredotočeno pretežno na lasten narodni kontekst. Vendar kljub temu že omenjeni razpad široko zasnovanega postsocialističnega narativnega okvira novejših zgodovine in s tem tudi prehod od identifikacijske funkcije h kritični funkciji s sabo neizogibno prinaša tudi potrebo po transnacionalnem zgodovinskem spraševanju. Tako, na primer, žgočih sodobnih vprašanj o reformi socialne države ali krizi demokratičnega vladanja (ne le) v postkomunističnih državah ni mogoče zgodovinsko pojasniti na temelju interpretacij, ki izvirajo še iz časa hladne vojne, pač pa le v splošnem kontekstu prehoda od visoke k pozni moderni od šestdesetih do osemdesetih let dvajsetega stoletja. Torej v procesu sprememb, v katerem igrajo mednarodne strukture vedno večjo vlogo pri oblikovanju socialnih in političnih kriz.

Kljub močni zavesti o nepogrešljivosti transnacionalnih in primerjalnih pristopov stojimo tudi po skoraj dveh desetletjih občudovanja vrednega razmaha novejših zgodovine v Srednjevzhodni Evropi v tej smeri še vedno tako rekoč na samem začetku. Martin Schulze Wessel, profesor za novejšo vzhodnoevropsko zgodovino na Münchenski univerzi in predsednik Collegia Carolina, je v nedavni diskusiji z Jiříjem Peškem po pravici izpostavil dejstvo, da pri novejši zgodovini

zaenkrat ni zaslediti transnacionalne komunikacije tem in pojmov, kakršna je na primer pri raziskovanju zgodnjega novega veka že davno sama po sebi umevna. Medtem ko so publikacije čeških ali poljskih zgodovinarjev zgodnjega novega veka v nemških ali angleških časopisih kakor tudi publikacije nemških kolegov v srednjeevropski strokovni periodiki na dnevnem redu, se dela o novejši zgodovini Vzhodne Evrope v nemški znanosti sprejemajo edino v "getu" specializiranega časopisja, ki ga večina predstavnikov tako imenovane splošne zgodovine ne spremlja. Tu ne more biti izgovor nezgodovinska, esencialistična predstava, da sta bili staro kraljestvo ali habsburška monarhija celoti, medtem ko je bila Evropa druge polovice 20. stoletja razdeljena.

Razlika, na katero opozarja Schulze Wessel, postane še bolj očitna, če pomislimo na delovanje praškega podiplomskega kolegija *Lebenswelten und Kommunikationsstrukturen*, prav tako podprtega s strani fundacije VolkswagenStiftung, ki je bil na neki način predhodnik našega sedanjega projekta. Pojmi socialne discipline, konfesionalizacije, civilizacijskega procesa ali dvorske družbe, četudi problematični in večplastni, so tvorili dober skupni imenovalac razprav med češkimi in nemškimi kolegi. Tudi v zgodovini "dolgega" 19. stoletja lahko zasledimo primerljiv proces: tukaj od osemdesetih let naprej je ključno vlogo igrala razprava o meščanstvu oz. buržoaziji, medtem ko do mednarodne srednjeevropske razprave - na primer o pojmih totalitarizma ali moderne diktature - vsaj zaenkrat, kolikor mi je znano, še ni prišlo, čeprav so se medsebojni stiki po letu 2000 znatno povečali.

Prav nerazumevanje ključnih pojmov je eden najbolj žgočih problemov. Primer tega nerazumevanja je mogoče predstaviti s poskusom debate med nemškimi in poljskimi zgodovinarji o socialistični vsakdanjosti. Kot posledica neobstoja predhodne vzajemne recepcije so poljski in nemški zgodovinarji šele pri medsebojnem soočenju na bilateralnih konferencah ugotovili, da sta *Alltagsgeschichte* in *życie codzienne* dve popolnoma različni stvari. Na eni strani webrovska tradicija analize struktur moči izhaja primarno iz politično-zgodovinskega naročila, medtem ko na drugi strani braudelovsko inspiriran pojem materialne kulture zožuje politične strukture na golo dejstvo, ki soustvarja dolgoročne trende materialnega življenja in miselnega aparata. Torej gre v bistvu za protipol politične, "dogodkovne" zgodovine.

Glavne opore nastajajočega projekta

Obe izkušnji s preloma tisočletja - torej potreba po ponovni zasnovi novejših zgodovine po razpadu široke postsocialistične naracije kot tudi po njeni osvoboditvi iz tesnega objema narodne zgodovine - predstavljata temelj projekta *Socialistična diktatura kot miselni svet (Socialistická diktatura jako myšlenkový svět)*. Izhajajoč iz znane izjave Jacquesa Revela: Zakaj naj bi zgodovinarji zgodovino poenostavljali, če jo lahko komplicirajo, poskuša ta projekt v svoji kompleksni metodološki usmerjenosti predlagati alternativo poenostavljajočim, bipolarnim razlagam. Diktaturo poskuša obravnavati ne kot nasprotje med "režimom" in "družbo", temveč kot preplet interesov, predstav o vrednotah, kompromisov in strategij prilagajanja. Naš cilj je prestaviti žarišče raziskovanja na teme, ki se dotikajo stabilizacije, integracije in reprodukcije moči zunaj območja neposredne

represije in jasnega prepričanja; na vprašanja vsakdanjosti diktature, na vsakodnevna pogajanja in dogovarjanja, do področij, na katerih so se vsakodnevne prakse prebivalcev križale z vladnimi strukturami.

Ta prostor predpolitičnega sprejemanja diktature poskušamo opisati s pojmom miselnega sveta, *Sinnwelta*, v pomenu cone vsakodnevnega konstruiranja smisla nastajajočega socialnega reda zgodovinskih akterjev, in njegovih tako legitimacijskih, kot tudi delegitimacijskih strani. Poleg tega se poskušamo navezati na webrovsko tradicijo analize *moči* kot recipročnega razmerja med vladajočimi in obvladanimi. Razmerje, ki se ne more izogniti mentalni povezanosti, sistemu "vzrokov podrejenosti", Weber že imenuje vera v legitimnost. V širokem prostoru "predpolitične sprijaznjenosti" se naš projekt osredotoča na socialne reprezentacije, torej kolektivne predstave in prakse reproduciranja socialnega reda zunaj jasnih političnih in ideoloških strategij diktature. Gre nam za socialne sisteme, ki jih akterji neposredno ne dojemajo kot politične, a so za obstoj moči bistvenega pomena, saj se jih šteje za "normalne".

Izhajamo iz prepričanja, da bo ta odprti razlagalni model prispeval k razumevanju komunistične preteklosti v Srednjevzhodni Evropi bolj kot državno nadzorovane megalomanske raziskovalne ustanove, ki producirajo zgodbe na podlagi vedno enakih šablon in z vedno enakim rezultatom. Seveda ne gre za to, da bi iz slike zgodovine diktature izbrisali represijo; prej gre za rekonstrukcijo miselnega okvira vsakdanjosti, na podlagi katerega sta se represija in obvladovanje šele sploh lahko razvila. Kako naj na primer razložimo prihodnjim generacijam konflikt med avtoritativnim značajem diktature (o čemer ni dvoma) in harmonično sliko real-socialističnega vsakdana (na primer malomeščanske idile ali vikendaške romantike televizijskih nadaljevank), s katero jim bodo neprestano stregli mediji? Štirideset let obstoja diktature se je odlikovalo z relativno neobičajno stabilnostjo in ravno analiza miselnega sveta vsakdanjika pomaga osvetliti tako pogoje njenega nastanka kot tudi njen postopni razpad.

Iz češčine prevedla Ana Kladnik

Jubileji

Dušan Nečak - šestdesetletnik

Kolega in prijatelj prof. dr. Dušan Nečak je ob svojem življenjskem jubileju najstarejši univerzitetni učitelj na Oddelku za zgodovino. Toda to je tudi edini častni položaj, ki mu ga je prinesel čas, vsi drugi visoki nazivi, funkcije in priznanja pa so rezultat njegove občudovanja vredne delovne zagnanosti ter predanosti pedagoškemu in znanstvenemu poslanstvu, s katerima se je povzpел v vrh slovenskega zgodovinskega pisarstva novejših dob in med najbolj ugledne, tudi v tujini visoko cenjene profesorje Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.

Dušan Nečak, rojen 21. januarja 1948 v Ljubljani, se je po diplomu iz zgodovine in umetnostne zgodovine leta 1971 zaposlil kot novinar zunanjepolitične redakcije Dela, že naslednje leto pa je postal raziskovalec na Inštitutu za narodnostna vprašanja v Ljubljani. V času osemletne zaposlitve na njem se je ukvarjal z narodnomanjšinsko problematiko, zlasti z zgodovino koroških Slovencev. Iz teme *Volitve na Koroškem po drugi svetovni vojni* je leta 1978 tudi doktoriral. Leta 1980 je bil izvoljen v naziv docenta in začelo se je njegovo pedagoško delo na Oddelku za zgodovino. Bil je prvi predavatelj za področje slovenske, jugoslovanske in obče zgodovine po drugi svetovni vojni. Kot redni profesor za sodobno zgodovino, v ta naziv je bil izvoljen leta 1989, predava občo zgodovino od prve svetovne vojne do sedanjega časa. Ob visokih študentskih ocenah njegovih predavanj in seminarjev pa je treba posebej poudariti izjemno tehtno delo prof. Nečaka pri magistrskem in doktorskem študiju. Njegovo obsežnost ilustrira že podatek, da je bil mentor 16 doktorjem iz sodobne zgodovine, pri večini doktorskih disertacij iz tega časa pa je sodeloval pri zagovorih.

Njegovo pedagoško delo pa ni bilo omejeno le na ljubljansko Filozofsko fakulteto, temveč je kot uveljavljen profesor dobil vabila tudi za predavanja na avstrijskih in nemških univerzah. Tako je bil po dvakrat akademski semester gostujoči profesor na univerzah na Dunaju in v Celovcu, hkrati s svojim raziskovalnim delom v Nemčiji pa je predaval o pomembnih problemih iz sodobne domače in obče zgodovine tudi na Univerzi v Kölnu, trikrat pa je imel predavateljski kurz tudi na Vzhodnem inštitutu Freie Universität Berlin pri pomembnem raziskovalcu zgodovine jugovzhodne Evrope, prof. Holmu Sundhausnu.

Prof. Nečak je na Filozofski fakulteti in Univerzi v Ljubljani opravljal številne pomembne funkcije. Na FF so bila uspešna njegova prizadevanja za reševanje pedagoške in znanstvene problematike, ko je bil v letih 1985-1989 njen prodekan in dekan, šest let je vodil fakultetni Znanstveni inštitut, dve mandatni obdobji pa

je bil tudi predstojnik Oddelka za zgodovino. Sedem let je bil podpredsednik univerzitetne habilitacijske komisije in eno mandatno obdobje član univerzitetnega Upravnega odbora. Leta 2008 pa je bil izvoljen za člana najvišjega organa Univerze v Celovcu, njenega univerzitetnega sveta.

Prof. Nečak je svoje pedagoško delo uspešno opravljal tudi zato, ker se je zavedal, da mora v čim večji meri temeljiti tudi na lastnih raziskavah. V bibliografiji COBISS obsega njegov opus že zavidljivih skoraj 700 enot, med njimi 20 znanstvenih monografij in samostojnih strokovnih publikacij ter več kot 200 znanstvenih člankov v domačih in tujih revijah in zbornikih ter monografskih delih, v kar osmih jezikih. K temu naj dodamo, da sodi prof. Nečak med tiste slovenske zgodovinarje, ki so veliko raziskovali tudi v tujih arhivih in bibliotekah. Nemška akademska ustanova DAAD, ki gmotno podpira projekte uveljavljenih tujih znanstvenikov, mu je kar petkrat podelila štipendijo za raziskovalno delo v nemških ustanovah, dunajska fundacija Konstantina Jirečka pa je dvakrat podprla njegove raziskave v Avstriji. To mu je omogočilo tematsko širitev raziskav zlasti na takšna pomembna področja obče zgodovine, ki so povezana tudi s slovensko in jugoslovansko zgodovino novejših dobe.

Jubilant je svoje raziskovalno delo začel v seminarju prof. dr. Metoda Mikuža z diplomsko nalogo *Pisarna za zasedeno ozemlje*, ki jo je leta 1972 objavil v Kroniki. Iz problematike primorskih Slovencev in tržaškega vprašanja je nato objavil še nekaj prispevkov, toda znatno obširnejši in pomembnejši problemski sklop tvorijo Nečakova dela o zgodovini koroških Slovencev. Med njimi naj navedemo le dve monografiji, *Volitve na Koroškem po drugi svetovni vojni* (1982), ki je bila nagrajena s Kajuhovo nagrado, in *Koroški Slovenci v drugi avstrijski republiki (1945-1976): osnutek za politično zgodovino* (1985), za katero je z nagrado vstaje slovenskega naroda prav tako dobil visoko priznanje. S področja narodnostne oziroma narodnomanjšinske problematike je obdelal tudi več pomembnih teoretičnih vprašanj.

Posebej pa naj s tega področja poudarimo pomen mednarodnih projektov, ki jih je vodil prof. Nečak in so pomembna za uveljavitev slovenskega zgodovinopisja tudi v tujini. V okviru širokega projekta *Grenzloses Österreich* ga je avstrijsko ministrstvo za znanost kot edinega slovenskega raziskovalca s področja humanistike izbralo za nosilca projekta Avstrija, Jugoslavija, Slovenija: slovenska narodna zavest v času, ki ga je sklenil leta 1996 kot urednik in soavtor z izdajo zbornika. Naslednje leto pa je prof. Nečak prav tako z izdajo zbornika sklenil še slovensko-nemški projekt *"Nemci" na Slovenskem 1941-1955*, v okviru katerega je obdelal njihovo povojno usodo v luči nemških in avstrijskih dokumentov. Zbornik razprav uglednih raziskovalcev je bil zaradi aktualnosti že v kratkem razprodan in leta 2002 z dodatkom ponatisnjen. Tudi vodenje tretjega projekta *Meje v jugovzhodni Evropi, Kultura in politika od XVIII. do XXI. stoletja* je leta 2004 kot urednik in soavtor končal z izdajo zbornika.

Za mednarodno uveljavitev jubilaranta in slovenskega zgodovinopisja pa je bila pomembna razširitev navedene problematike na širši sklop nemške in avstrijske novejših zgodovine, posebej z vidika odnosov avstrijske in nemške države do Jugoslavije in Slovenije. Zato je intenzivno preučeval zlasti diplomatsko arhivsko gradivo, ki ga dotlej slovenski zgodovinarji niso v večji meri uporabili. Iz te problematike je veliko odmevnost doma in v tujini doživelo že prvo delo iz leta 1995 *Avstrijska legija II* o usodi nacističnih beguncev v Sloveniji in na Hrvaškem po

neuspelem puču leta 1934 v Avstriji. Že naslednje leto jo je izdala tudi ugledna nemško-avstrijska založba Böhlau v seriji *Zeitgeschichtliche Bibliothek*. Za to delo je zaslužen prejel najvišjo državno nagrado za vrhunske dosežke v znanosti, žal zaradi nekorektnosti nekaterih kolegov tudi z grenkobo in prizadetostjo. Tudi knjiga *Hallsteinova doktrina in Jugoslavija: Tito med Zvezno republiko Nemčijo in Nemško demokratično republiko* (2002), ki obravnava pomembno temo iz diplomatske zgodovine, je leta 2004 izšla še v Zagrebu. Prof. Nečak pa je že preučil tudi diplomatske arhive za načrtovano monografijo o vzhodni politiki Willyja Brandta in Jugoslaviji. Iz problematike avstrijsko-jugoslovanskih (slovenskih) odnosov je objavil še več razprav. Iz obče zgodovine pa naj omenimo še njegov oris korejske vojne v letih 1950-1953/54 v knjigi *Obisk preteklosti* (1992) in izdajo zgodovinskih virov z naslovom *Hladna vojna* (1999).

Obsežen Nečakov raziskovalni problemski sklop pa je povezan z njegovimi pionirskimi predavanji o domači in obči zgodovini po drugi svetovni vojni po zaposlitvi na Filozofski fakulteti leta 1980. Ukvarjal se je tako z metodološkimi vprašanji povojne zgodovine, kot tudi pomembnimi problemi tega časa. O problematiki zgodovinopisja obdobja po letu 1945, o historičnih elementih za razumevanje nastanka in razpada Jugoslavije ter drugih povojnih temah je objavil več razprav tudi v tujini, največ v pomembni zgodovinski reviji *Österreichische Osthefte*. Prof. Nečak je bil tudi pobudnik interdisciplinarnega zgodovinsko-pravnega projekta o Dachauskih procesih. Ta je bil sklenjen leta 1990 z izdajo zbornika, ki vsebuje raziskovalno poročilo in dokumente ter obsega več kot tisoč strani. Osvetlitev te občutljive problematike, kot tudi povojne usode "Nemcev" na Slovenskem, pa kaže še eno značilnost Nečakovega raziskovalnega dela, da se je pogumno lotil tudi t. i. tabu tem.

Prof. Nečak pa je kot soavtor z Božom Repetom sodeloval tudi pri pisanju učbenikov (leta 2003 Oris sodobne obče in slovenske zgodovine za študente 4. letnika zgodovine, učbenik za osnovno šolo Naše stoletje, soavtorica tudi Nuša Kirn, ki je doživel že 11 ponatisov) in poljudnostrokovni del (leta 2005 Prelom 1914-1918, Svet in Slovenci v 1. svetovni vojni, leta 2006 pa je v Celovcu izšlo delo Slovenien).

Dušan Nečak izstopa med slovenskimi zgodovinarji tudi po številnih odmevnih nastopih z referati na kongresih in simpozijih doma in v tujini, v osmih evropskih državah, ZDA in Severni Koreji, ter na radiu in televiziji na Dunaju, v Celovcu, Berlinu, Kölnu in Bernu, s čimer je rezultate svojih raziskav posredoval tako strokovni kot širši javnosti. Dragocena so tudi Nečakova organizacijska prizadevanja, med katerimi naj omenimo njegovo pomembno vlogo pri nastanku Slovenskega znanstvenega inštituta na Dunaju in v delu avstrijsko-slovenske zgodovinske komisije, ki jo je nekaj časa tudi vodil. Bogato je njegovo uredniško delo, tudi v tujini, Oddelek za zgodovino pa je mu je hvaležen za pobudo za znanstveno zbirko *Historia*, v kateri jih je od dvanajst knjig polovico tudi uredil, v večini pa je bil njihov soavtor.

Ob vsem tem izjemnem pedagoškem, znanstvenem in organizacijskem delu pa moramo omeniti tudi njegovo humanitarno dejavnost. Bil je predsednik Društva vodnikov reševalnih psov Slovenije in je že več kot desetletje podpredsednik svetovne organizacije za to področje. Za sodelovanje v popotresni reševalni akciji v Turčiji je dobil priznanje njene vlade, je pa tudi dobitnik slovenskih plaket civilne zaščite.

Ta dejavnost in dejstvo, da kot vodja katedre za sodobno zgodovino ne skrbi le za strokovno sodelovanje njenih članov, temveč tudi za pristne kolegialne in prijateljske odnose med njimi, kažeta jubilentove značajne odlike. Prof. dr. Dušan Nečak praznuje svoj življenjski jubilej sredi novih raziskovalnih načrtov, dosedanje uspešno delo pa je porok, da jih bo tudi udeležil, kar mu - hkrati s čestitkami zanj - iskreno želimo.

Miroslav Stiplovšek

Stane Granda - šestdesetletnik

Letos slavi šestdesetletnico znanstveni svetnik in redni univerzitetni profesor dr. Stane Granda. Dobrih pet let je bil sodelavec Inštituta za zgodovino delavskega gibanja, 35 let pa je naš delovni tovariš in prijatelj. Med zgodovinarji je splošno poznan in cenjen sogovornik, ki je dejaven na vseh področjih raziskovanja slovenske zgodovine.

Dr. Stane Granda se je rodil 8. aprila 1948 v Novem mestu, kjer je obiskoval osnovno šolo in gimnazijo. Po maturi leta 1967 se je vpisal na Filozofsko fakulteto Univerze v Ljubljani, na kateri je leta 1973 diplomiral iz zgodovine in sociologije. Zgodovino je študiral zelo zavzeto in leta 1972 prejel Prešernovo nagrado za študente. Takoj po diplomi se je zaposlil na našem inštitutu, ki se je takrat imenoval Inštitut za zgodovino delavskega gibanja. Na njem je bil do konca leta 1978 zaposlen kot asistent za agrarno zgodovino. Leta 1978 je obranil magistrsko nalogo z naslovom Obremenitev slovenskega kmeta z davki 1850-1914. Na inštitutu je bil od leta 1974 do 1978 urednik naše revije Prisp evki za zgodovino delavskega gibanja.

Januarja 1979 je prešel na Zgodovinski inštitut Milka Kosa pri SAZU, na katerem je postal asistent za zgodovino Slovencev v 19. stoletju. Aprila 1984 je bil imenovan za v raziskovalnega sodelavca, julija 1984 je bil izvoljen za višjega raziskovalnega sodelavca, leta 1989 pa v raziskovalnega svetnika; ta naziv je imel do leta 1995. Medtem je 15. februarja 1995 doktoriral in bil nato izvoljen v znanstveni naziv; 30. junija 1995 je bil za pet let izvoljen v naziv višji znanstveni sodelavec, leta 2000 pa v naziv znanstveni svetnik s trajnim mandatom.

Na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa je bil brez funkcije samo dve leti; že leta 1981 so ga imenovali za tajnika inštituta, leta 1983 pa za njegovega upravnika. Upravnik inštituta je bil pred tem akademik dr. Fran Zwitter. Leta 1981 so se akademijski inštituti združevali v novonastajajoči Znanstvenoraziskovalni center in Stane Granda je bil izbran za pomočnika vršilca dolžnosti direktorja ZRC SAZU v ustanavljanju. Ko je bil ZRC SAZU končno ustanovljen, je bil januarja 1984 izvoljen za pomočnika direktorja ZRC SAZU in to funkcijo je opravljal polne tri mandate.

Od svoje prve zaposlitve dalje je sodeloval kot delegat ali pa kot član različnih samoupravnih teles v okviru Raziskovalne skupnosti Slovenije.

Veliko dela je prof. dr. Stane Granda opravil na področju uredniške politike zgodovinopisnih publikacij. Štiri leta je bil glavni urednik inštitutske revije *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, od leta 1981 je član uredniškega odbora *Kronike*; bil je tudi njen urednik. Prav tako je bil član uredniškega odbora *Zgodovinskega časopisa* in več njegovih publikacij. Bil je sourednik za zgodovino pri *Enciklopediji Slovenije* in urednik *Slovenske kronike 19. stoletja*. Od leta 1996 do leta 2000 je bil predsednik *Zveze zgodovinskih društev Slovenije* in potem še štiri leta njen podpredsednik; v tej funkciji je organiziral in vodil 29. zborovanje zgodovinarjev v Izoli, 30. na Rogli in 31. v Mariboru ter uredil tri zbornike referatov. Bil je predsednik organizacijskega odbora *Slovenska osamosvojitve 1991* ob njeni desetletnici leta 2001 v Brežicah. Od leta 2002 do 2004 je bil član sveta *Narodnega muzeja*, od leta 2003 do 2005 je bil predsednik *Znanstvene sekcije Zveze zgodovinskih društev Slovenije*. Od leta 2004 do 2005 je bil član senata slovenistike na *Politehniko* v Novi Gorici. Od leta 2005 je član *Sveta za splošno izobraževanje*, v okviru katerega je predsednik *Komisije za učbenike*. Je predsednik programskega sveta *RTC Slovenija* in član ali predsednik različnih civilnodružbenih organizacij in ustanov.

Kot raziskovalec slovenske zgodovine je Stane Granda zelo dejaven. Opus njegovih objav je zelo obsežen. Prva njegova znanstvena razprava je bila s področja raziskovanja meščanske revolucije leta 1848 in to tematiko je pozneje zaokrožil z doktorsko disertacijo. Magistrsko nalogo *Obremenitev Slovenskega kmeta z davki od leta 1850 do 1914* je končal leta 1978. Sistematično je zbiral vire in literaturo s svojega raziskovalnega področja ter se kritično odzival tudi na ugotovitve uglednih avtorjev. Z objavami knjižnih poročil, ocen in polemik je nadaljeval tudi po odhodu na *Zgodovinski inštitut Milka Kosa*. Njegova bibliografija po *Cobissu* obsega 127 knjižnih poročil in ocen, 8 predgovorov in spremnih besedil, 14 polemik in diskusijskih prispevkov, 14 intervjujev, 39 biografskih in drugih jubilejnih sestavkov, predvsem pa 8 strokovnih monografij. Predvsem je treba izpostaviti tri njegove samostojne znanstvene monografije (*Dolenjska v revolucionarnem letu 1848/49*, *Prva odločitev Slovencev za Slovenijo: dokumenti z uvodno študijo in osnovnimi pojasnili*, *Škofija Novo mesto*), 62 člankov za *Enciklopedijo Slovenije*, 36 člankov za *Slovensko kroniko 19. stoletja*, ki jo je izdala *Nova revija*, 67 znanstvenih in strokovnih člankov v znanstvenih revijah in zbornikih, 22 poljudnih člankov, 38 objav z znanstvenih in strokovnih konferenc in simpozijev, 88 objav znanstvenih in strokovnih sestavkov v monografskih publikacijah. Je avtor učbenika zgodovine za tretji letnik gimnazije. Prav tako je mentor in komentor pri doktorskih disertacijah in pri diplomskih delih. Bil je urednik štirinajstih strokovnih publikacij in zbornikov. Sodeloval je pri izvedbi pet radijskih in televizijskih oddaj in pri razstavi o izseljeništvu. Organiziral je tri znanstvene simpozije ter imel na različnih znanstvenih konferencah 32 strokovnih predavanj, ki niso bila natisnjena.

Na raziskovalnem področju zaznamujejo vsebino njegovih znanstvenih monografij in razprav trije sklopi: problemi iz gospodarske zgodovine, revolucionarno leto 1848 glede na razvoj politike in narodne zavesti ter cerkvena zgodovina glede na odnos Rimskokatoliške cerkve do slovenske politike, kulture in gospodarstva. Njegove razprave s področja gospodarske zgodovine obsegajo zelo široko paleto problemov. Na področju agrarne zgodovine je raziskoval urejanje in odkup tlake

ter vinogradništvo in vinarstvo na Dolenjskem, predvsem pa obremenitev slovenskega kmeta z davki. V več izvirnih razpravah je obravnaval zavarovalništvo, bančne ustanove in zadružništvo v slovenskih deželah; gospodarske razmere pri Slovencih v revolucionarnem letu 1848, rast Ljubljane v gospodarsko središče Slovenije od 1850 do 1914; korenine slovenskega podjetništva v Sloveniji, vpliv plemstva, trgovcev in poslovnežev na slovensko gospodarstvo ter vpliv gospodarskih kriz in prelomnih obdobj na slovensko gospodarstvo. Posvečal se je položaju družbenih elit v prvi polovici 19. stoletja, predvsem ugotavljanju njihove družbene vloge in njihovega političnega opredeljevanja v revolucionarnem letu 1848. S posebno pozornostjo je raziskoval družbeni položaj in gospodarsko vlogo plemstva na Slovenskem neposredno pred propadom fevdalizma. Pri raziskovanju pomena plemstva v letih 1780 do 1945 je v dunajskih knjižnicah evidencialno veliko literature, zlasti neobjavljenih doktoratov. V zvezi z delom na virih za zgodovino Slovencev je pregledoval tudi prezidialne spise tržaškega gubernija. Zlasti se je posvečal ugotavljanju navzočnosti Slovencev v javnem življenju v Trstu, Istri in na Goriškem, na Dunaju in v osrednji Sloveniji (Slovenci in propaganda proti frankfurtskim volitvam, Iz kulturnega v politični narod).

Stane Granda se je posvečal tudi raziskovanju rasti narodne zavesti; v zvezi s tem je preučeval vplive obrtnišva in poslovnih krogov na slovensko narodno zavest ter njihovo družbeno moč in vpliv na gospodarski in kulturni napredek posameznih krajev in mest. Obravnaval je vprašanja slovenstva v obdobju Ilirskih provinc, ki se je odlikavalo še v času predmarčne dobe. Raziskoval je tradicije slovenske zavesti pri nekaterih znanih slovenskih družinah od začetka 19. stoletja do vižmarskega tabora. S posebnim žarom je raziskoval gospodarske kulturne in politične razmere na Dolenjskem (Janez Trdina in Novo mesto, Usoda nekdanje freisinške posesti na Dolenjskem, K zgodovini cvička). V zadnjem obdobju prevladujejo referati na priložnostnih simpozijih, ki imajo tudi mednarodni značaj. Že dvajset let se z referati udeležuje tematskih simpozijev v Rimu, ki jih organizira vrh Rimskokatoliške cerkve na Slovenskem (od Missijevega leta 1988 do Toroševega leta 2007). Sodeluje pri mnogih jubilejnih in slavnostnih prireditvah slovenske države.

Prof. dr. Staneta Granda sem spoznal leta 1972 na otvoritvi tekstilnega oddelka Tehniškega muzeja v Bistri; naslednje leto je prišel v službo na Inštitut za zgodovino delavskega gibanja. Na Inštitutu je bil zaposlen pet let; od tega je bil eno leto pri vojakih. V tem času je pripravil študijo Obremenitev slovenskega kmeta z davki 1850-1914. S to tematiko magistriral 23. junija 1978 kot sedmi magister na Slovenskem. Ker se je usmerjal v gospodarsko zgodovino in ker je bil dolenjski rojak, sva se veliko družila. Stane Granda je bil vedno prijeten sogovornik. Skoraj vsak dan smo z dr. Jožetom Šornom razpravljali o gospodarskih problemih v zgodovini. Vsi smo se učili od dr. Šorna. Če nismo bili razpoloženi za strokovno debato, nam ni bilo treba govoriti o vremenu, razgovorili smo se o vinogradništvu in ugibali, kaj bi lahko pridelovali po strmih dolenjskih gričih, če ne bi bilo vinske trte. Česa posebno pametnega sicer nismo ugotovili, v pogovorih pa smo kljub temu uživali. Dobršen del zasluga za to je imel takrat mladi Stane Granda, ki je sedaj že dolgo znanstveni svetnik in tudi redni univerzitetni profesor. Ob njegovem jubileju mu želimo še veliko življenjske energije, zdravja, dobre volje in vse najboljše.

France Kresal

In memoriam

Prof. dr. Olga Janša - Zorn (1938-2008)

Prof. dr. Olga Janša - Zorn je umrla 28. januarja 2008 v Ljubljani. Težko smo sprejeli žalostno dejstvo, da je ni več med nami. Vedeli smo sicer, da se ji zdravje krha, vendar smo upali na čudež, ki pa ga ni bilo. Svoje upanje smo opirali na dejstvo, da rezultati njene ustvarjalnosti niso usihali. Vse do konca svojega življenja je delala marljivo in zavzeto. Pred kratkim je tako izšla njena obsežna razprava o društvih, ki so bila povezana z razvojem turizma na Slovenskem do prve svetovne vojne. Vendar je bila žal njena zadnja.

Odšla je tiho, ko ni mogla več delati. Njen pogreb na mrzlega, a jasnega 1. februarja pa je pokazal, kako velik ugled in spoštovanje je uživala med kolegi slovenskimi zgodovinarji, ki smo se v velikem številu poslovlili od nje. Zgodovinarji smo z njo izgubili pomembno raziskovalko slovenske gospodarske zgodovine in zgodovine društvenega življenja, širša zgodovinska javnost pa odlično pedagoginjo.

Olga Janša se je rodila 5. julija 1938 v Dolenjem Logatcu na Notranjskem. Osnovno šolo in nižjo gimnazijo je obiskovala v Ormožu na Štajerskem. Maturirala je na gimnaziji v Kranju in tudi prvih šest let službovanja je opravila na Gorenjskem. Preostali del življenja je prebila v Ljubljani, in sicer je pet let študirala zgodovino, dvanajst let službovala v knjižnici oddelka za zgodovino na Filozofski fakulteti in sedemnajst let predavala na Pedagoški fakulteti Univerze v Ljubljani.

Na študij zgodovine na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani se je vpisala jeseni 1957 - takrat je oddelek za zgodovino oziroma historični seminar gostoval v desnem krilu pritličja stare NUK na Turjaški ulici - B-diplomski izpit pa je opravila že v novi stavbi Filozofske fakultete na Aškerčevi. Študij je bil takrat precej drugačen od sedanjega. Prostorske stiske ni bilo, študentov je bilo malo, študij pa je bil individualen, zelo intenziven in poglobljen. Profesorji so na diplomskih izpitih zahtevali veliko znanja. Olga Janša je intenzivno študirala in diplomirala septembra 1962. Nato je dve leti poučevala na osnovnih šolah v Preddvoru in Predosljah in nato dobila službo na gimnaziji v Kranju, kar je bila njena želja še iz študentskih let. Vendar tudi na kranjski gimnaziji ni mogla uresničiti svoje želje - posvetiti se samo zgodovini.

Leta 1968 se je odločila zapustiti gimnazijo in Kranj. Zaposlila se je na oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani in dvanajst in pol let vodila knjiž-

nico. V tem obdobju se je uveljavila v bibliotekarski stroki in opravila zelo zahteven višji bibliotekarski izpit, predvsem pa je - sama ali v sodelovanju z drugimi - sestavila več zelo uporabnih bibliografij, in sicer: bibliografsko kazalo prvih 25 letnikov Zgodovinskega časopisa, bibliografijo člankov in publikacij o slovenski zgodovini, bibliografijo slovenskih zgodovinskih del v tujih jezikih za potrebe svetovnega zgodovinskega kongresa v Montrealu ter več osebnih bibliografij, med njimi tudi bibliografijo svojega prezgodaj umrlega moža, dr. Toneta Zorna.

Leta 1980 je odšla na Pedagoško fakulteto. Kot višja predavateljica je do leta 1987 predavala uvod v zgodovino in občo zgodovino od visokega srednjega veka dalje. Decembra 1988 je doktorirala, bila naslednje leto izvoljena za docentko, leta 1994 pa v univerzitetni naziv izrednega profesorja. Od leta 1987 do 1997 je predavala pregled slovenske zgodovine na oddelku za razredni pouk. Uvod v zgodovino je občasno predavala tudi na mariborski Pedagoški fakulteti, predvsem pa na dislocirani enoti v Kopru. Oktobra 1997 se je upokojila.

V obdobju, ko je delala na Pedagoški fakulteti, je napisala več učbenikov in učnih pripomočkov. Prenovljeni učni načrti so terjali nove učbenike in nove pisce. Leta 1993 se je s kolegico dr. Darjo Mihelič lotila učbenika za 6. razred osnovne šole (Stari in srednji vek), ki je izšel leta 1994 in je bil med učitelji zgodovine dobro sprejet. V njem je več vsebine iz kulturne in iz gospodarske zgodovine, pa manj poudarka na politični zgodovini. V prenavo predmeta spoznavanje družbe se je vključila po sili razmer, ker po upokojitvi prof. Tomaža Webra v skupini ni bilo nobenega zgodovinarja. Potreba po novem učbeniku je bila velika, možnosti za obsežnejšo obravnavo slovenske zgodovine pa so bile dane po razpadu Jugoslavije. S kolegicama mag. Marijo Košak in mag. Majo Umek je sestavila novi Atlas za spoznavanje družbe, ki je izšel leta 1995, naslednje leto pa so napisale še dva učbenika - Tu sem doma I in Tu sem doma II za 4. in 5. razred osnovne šole. Sodelovanje v predmetni kurikularni komisiji za spoznavanje družbe za 4. in 5. razred je sprejela kot izziv in iz skrbi za ustrezno obravnavo zgodovine v prenovljenem učnem načrtu, ki je bil sprejet leta 1994. Učbenika za spoznavanje družbe sta izšla za potrebe manjšinskega šolstva tudi v italijanščini in madžarščini. Učbenike za spoznavanje družbe, za stari in srednji vek in Atlas za spoznavanje družbe so ponatiskovali vsako leto in do konca leta 2007 je izšlo že 92 enot njenih osnovnošolskih učbenikov in 17 enot drugih učnih pripomočkov; pri vsaki izdaji pa je bilo treba kaj popraviti, dopolniti ali spremeniti. Za to je bilo potrebnega veliko dela in večino ga je opravila po upokojitvi.

Prof. dr. Olga Janša - Zorn je opravila veliko delo, ki ga lahko delimo na izobraževalno, strokovno in raziskovalno. Vsa tri področja se med seboj prepletajo. Za širšo javnost je verjetno bolj odmevno njeno delo na področju izobraževanja, za zgodovinarje raziskovalce pa so zanimive predvsem njene razprave o agrarni reformi, o zgodovini turizma in o krajevni zgodovini. Zelo temeljita njena študija Agrarna reforma v Sloveniji med obema vojnama, ki je izšla leta 1964 v Zgodovinskem časopisu. Na to temo je napisala še več krajših razprav za Kroniko (1979), za Enciklopedijo Slovenije (1987), za Mikužev zbornik (1999) in za Stiplovškov zbornik (2005). O zgodovini turizma na Slovenskem je objavila več razprav in pregledov v Turističnem vestniku (1968), Razvoj turizma na Bledu in v Kamniku (Kronika 1984, Kamniški zbornik 1229-1979). Za Dokumente slovenstva (1994) je napisala članek Turizem. Razvoj turizma v Sloveniji v času med

obema vojnama je objavila v zborniku 28. zborovanja slovenskih zgodovinarjev (1996). Turistična dejavnost do druge svetovne vojne je izšla v zborniku *Pogled v zgodovino slovenskega podjetništva* (1998). Za zbornik Janka Pleterskega (2003) je napisala razpravo *Politika in turizem*. Zadnja njena razprava o turizmu na Slovenskem do prve svetovne vojne je izšla v Vojetovem zborniku (2006). O krajevni zgodovini je razpravljala na simpoziju v Domžalah (1977). V Kroniki je bil objavljen njen Pregled raziskovanja slovenske krajevne zgodovine. V zborniku reprodukcij starih razglednic je objavila prikaz Ljubljane (Pozdrav iz Ljubljane, 1985) in Gorenjske (Pozdravi iz slovenskih krajev, 1987). Zgodovino kranjske gimnazije je objavila v Kranjskem zborniku (1970 in 1975). Zgodovino Pedagoške fakultete pa je objavila v zborniku ob njeni petdesetletnici.

Več let se je ukvarjala s problematiko zgodovinopisja 19. stoletja. Z referati na to temo je sodelovala na več simpozijih (Dunaj in Slovenci, 1992; Historični seminar pri ZRC SAZU, 1996; blejsko zborovanje slovenskih zgodovinarjev, 1996). Tudi njena doktorska disertacija je obravnavala to temo (*Delovanje zgodovinskih društev s sedežem v Ljubljani v 19. stoletju - Historično društvo za Kranjsko*, 1988). Leta 1996 je izšla za tisk prirejena disertacija *Historično društvo za Kranjsko, ki vsebuje precejšnje poudarke na razvoju zgodovinopisja 19. stoletja*. Ta tematika je bila tudi predmet njenih predavanj uvoda v zgodovino na Pedagoški fakulteti v Ljubljani, na njenem dislociranem oddelku v Kopru in na Pedagoški akademiji v Mariboru. Bila je tudi nosilka raziskovalnega projekta *Zgodovina zgodovinopisja, teorija zgodovine, zgodovinska bibliografija* (ZRC SAZU 1990, 1991).

Osebna bibliografija prof. dr. Olge Janša - Zorn (po Cobissu) šteje 294 enot, in sicer: 3 znanstvene in strokovne monografije, 7 znanstvenih in strokovnih člankov, 4 pregledne članke, 3 objave referatov z znanstvenih konferenc, 12 samostojnih znanstvenih in strokovnih sestavkov v monografskih publikacijah, 43 gesel v Enciklopediji Slovenije, 15 knjižnih poročil, recenzij in polemik, 2 predgovora in en intervju, 10 poročil o mednarodnih posvetih, 92 objav osnovnošolskih učbenikov, 18 objav priročnikov, atlasov, zemljevidov in drugih učnih pripomočkov za zgodovino in spoznavanje družbe v osnovnih šolah, 4 objave učnih načrtov in programov osnovnošolskega izobraževanja za leta 1997 do 2002, 6 objav specialnih bibliografij. Bila je urednica Univerzalne decimalne klasifikacije za potrebe Centralne tehniške knjižnice. Pod njenim mentorstvom je bilo narejenih 58 diplomskih del; tretjina jih je izšla v tisku; po vsebini jih je 13 iz gospodarske zgodovine, 24 iz krajevne zgodovine in iz zgodovine krajevne šole ter 3 iz posebne problematike krajevne zgodovine.

Olga Janša - Zorn je bila aktivna tudi v zgodovinskem društvu. Štiri leta je bila tajnica Zgodovinskega društva za Slovenijo (1968-1972), več let je bila članica odbora tega društva (1966-1979), 4 leta je bila članica nadzornega odbora, nekaj let članica odbora sekcije za krajevno zgodovino. Bila je predsednica sekcije za gospodarsko zgodovino in je leta 1990 na Inštitutu za novejšo zgodovino vodila okroglo mizo na temo glavnih odprtih vprašanj slovenske gospodarske zgodovine. Ves čas od leta 1971 dalje je sodelovala v uredništvu Kronike, 8 let je bila glavna urednica in eno leto tudi odgovorna urednica revije. Po upokojitvi je predavala tudi na univerzi za tako imenovano tretje obdobje. Z enakim žarom kot prej študentom, ki so se šele usposabljali za svoje bodoče delo, je podajala zgodovinsko

snov tudi generaciji slušateljic, ki so svoje delo že opravile in so se želele le sprostiti ob študiju neuresničenih želja; gotovo so ji za to možnost hvaležne.

Njeno raziskovalno in pedagoško delo je še prav posebej zaznamoval njen miren značaj. V svojih delih ni nikoli vsiljevala svojih nazorov, vedno je bila pripravljena mirno in s podatki utemeljiti svoje stališče. To je zmogla, ker je imela raziskovanje slovenske zgodovine rada, pedagoško udejstvovanje pa za svoje poslanstvo in ji je bilo podajanje zgodovine več kot samo delo.

Prijatelji in kolegi se bomo hvaležno spominjali Olge Janša - Zorn in sodelovanja z njo. Opus njenega raziskovalnega, organizacijskega in pedagoškega dela je trajno zaznamoval slovensko zgodovinopisje. Takšno jo bomo ohranili v našem spominu.

France Kresal

Ocene in poročila

Enrico Mazzoli, *La guerra di Kugy : dal fronte delle Alpi Giulie a Caporetto, dal Grappa al drammatico ritorno di un reduce sconfitto (Kugy v prvi svetovni vojni : od Julijskih Alp do Kobarida, čez Tilment, Piavo in nazaj)*. Mladika, Trst 2007, (157) 175 strani, ilustrirano.

Alpinist, avtor knjig s področja gorništvaja in strastni ljubitelj botanike ter glasbe Julius Kugy (1858-1944) ima v zavesti Slovencev nedvomno pozitivno vlogo. V prvi vrsti zaradi povezovalne vloge med tremi svetovi (germanskim, latinskim in slovanskim), poleg tega pa zaradi ljubezni do naravnega okolja in ljudi v krajih, kjer se križajo te tri kulture. Velja za odličnega raziskovalca Julijskih Alp, pri čemer "se je strogo držal načela, naj gore ne posiljuje z železnim okovjem, temveč je lezel vedno, koder je mogel, ob izključnem varovanju z vrvmi ali cepinom" (Rafko Dolhar, *Od Zajzere do Trente*, Trst, 1994); dogajalo se je celo, da ni hotel ubiti niti ranjenih ovc, ki so jih zasuli plazovi.

Prav zaradi tega je sporno ali pa vsaj nenavadno, da se je leta 1915, v 57. letu starosti, prostovoljno javil v avstro-ogrsko vojsko in v njej prebil tri leta. Nenavadno tudi zato, ker ga veliko let prej, leta 1876, niso sprejeli v vojsko zaradi kratkovidnosti.

Knjiga Tržačana Enrica Mazzolija *La guerra di Kugy* (kmalu po izidu je bila prevedena, po zaslugi Marije Cenda - Klinc, v slovenščino) skuša odgovoriti na to vprašanje in dopolniti nekatere manj raziskane plati njegovega življenja v času prve svetovne vojne. Nedvomno gre za zahtevno nalogo, še posebej, ko se soočamo z mitom, kar je Kugy navsezadnje tudi bil. To priznava tudi avtor, ki dodaja, da njegovega življenja še ne poznamo do potankosti; zaradi pomanjkanja nekaterih virov smo se doslej večinoma opirali na to, kar je Julius Kugy sam napisal o sebi. To pa je seveda krnilo objektivnost njegovega življenjepisa.

Kugy je do izbruha prve svetovne vojne živel v Trstu, kjer je vodil družinsko uvozno-izvozno podjetje. Vojni vrtinec je prekinil marsikatero (predvsem pomorsko) trgovsko pot, kar je imelo zelo hude posledice za dotlej cvetoče pristanišče, vključno s Kugyjevim podjetjem. Tržaško gospodarstvo je doživelo še hujši udarec maja 1915, ko je dotlej nevtralna Italija napovedala vojno Avstro-Ogrski in začela vojaške operacije na Soči. Odprtje nove fronte v zaledju Trsta je vzbudilo domovinski čut med najbolj lojalnim delom prebivalstva, kar je pripeljalo, med drugim, do prostovoljnega vstopa v vojsko. Pozivu k obrambi države se je odzval tudi Kugy, kar je razvidno tudi iz avtobiografske knjige *Delo, glasba in gore*. V njej je zapisal: "Bodi povedano, da sem brez obotavljanja postavil v službo propadajoče domovine premoženje, kri, zdravje in življenje. In zdržal sem močan in čvrst, dokler se ni umirajoča zrušila, podobno kot smrtno ranjeni lev na Predelu ..."

Med slovensko kulturno inteligenco tovrstnega pojava (prostovoljne priključitve v armado) domala ne poznamo. Kugyjeve sodobnik Henrik Tuma, prav tako velik ljubitelj gora (rojena sta istega meseca in istega leta; leta 2008 praznujemo 150. obletnico njunega rojstva), je imel npr. do vojne popolnoma drugačno stališče. Kugyjeva drža ni presenetljiva, saj je, kljub slovenskim koreninam (oče je bil

asimilirani koroški Slovenec, mati pa hči pesnika Jovana Veselega Koseskega), v mnogočem izhajal iz germanskega miselnega sveta. Da je bil pod močnim vplivom nemške kulture oziroma patriotskih čustev dokazuje tudi epizoda iz njegovega otroštva: leta 1866, ob novici o porazu Avstrije v vojni proti Prusiji, je v družini zavladała pobitost, ob novici o zmagi Wilhelma von Tegetthofa nad italijansko vojaško floto v bitki pri Visu istega leta pa navdušenje. Bil je član nekaterih nemških, tudi elitnih, društev v Trstu, v manjši meri tudi italijanskih.

Kugy je vstopil v vojsko zadnje dni junija 1915, torej le dober mesec dni po vojni napovedi Italije avstro-ogrski monarhiji. Oblekel je vojaško uniformo, ni pa nosil orožja, saj je še naprej ostal civilna oseba. Zaradi znanja in izkušenj, pridobljenih kot alpinist raziskovalec, se je javil za "alpskega referenta" in bil poslan v "njegove" Julijce.

Tu je kot inštruktor vodil več plezalnih tečajev oziroma alpinističnih šol, namenjenih vojakom. Vodil je tudi tečaje gibanja v snežnih razmerah, posebno dragocena pa je bila njegova pomoč pri iskanju primernih visokogorskih točk, s katerih so Avstrijci opazovali položaje italijanske vojske. Te točke so bile zelo pomembne predvsem za avstrijsko topništvo, ki je na podlagi zbranih podatkov obstreljevalo italijanske postojanke. Poleti 1916 je deloval tudi v skupini, ki je preizkušala radiotelegrafske aparature na Mangrtu.

Enrico Mazzoli nima podatka, da bi Kugy kdaj segel po orožju, vendar navaja, da je leta 1916 zasnoval vojaški načrt za zavzetje italijanske postojanke na območju Montaža. Jeseni 1917 je spremljal prodor pri Kobaridu (t. i. "kobariški čudež") in napredovanje globoko na italijansko ozemlje, do reke Piave. Bil je prepričan, pravi avtor, da je prisostvoval velikemu dogodku.

Zaradi angažiranja v vojaških vrstah je že jeseni 1915 prejel prestižno državno odlikovanje; ker ni bil vojaška oseba, ga je prejel za zasluge na civilnem področju. Po navdušenju zaradi uspešnega preboja na soški fronti je novembra 1917 na lastno pest zaprosil za dodatno odlikovanje. Pri tem je kršil prakso, po kateri naj bi najprej pridobil soglasje od poveljstva, ki mu je bil neposredno podrejen. Ta poteza je naletela na nasprotovanje njegovega predstojnika, ki je izrazil negativno mnenje, vendar odlikovanje je na koncu - kot kaže - le prejel.

Ta zaplet ni bil nepomemben, saj kaže Kugyja v neki drugi luči, kot smo navajeni. Pri tem nam Mazzoli pojasnjuje, da naj Kugy ne bi bil tako blaga in mirna oseba, kot so ga prikazovali nekateri. Iz njega je vela želja, da bi bil v ospredju, kar je prišlo do izraza tako v mladosti kot v zrelih letih. Dokaz tega je bila tudi prošnja za odlikovanje leta 1917.

Kugy naj bi bil torej ponosen na svoje izkušnje in podvige v času prve svetovne vojne, res pa je tudi, da se je opisu podrobnosti iz tega časa izognil. Da je pri tem skoparil s podatki, ni bilo naključje, saj je po vojni ostal v Trstu, ki je prešel pod Italijo. Italijanske oblasti so namreč z nezaupanjem gledale nanj, v prvi vrsti zaradi medvojnega angažiranja v avstrijskih vojaških vrstah.

V zadnjem letu vojne so Kugyja zadržili za rekvizicijo živil med civilnim prebivalstvom. Spremljal je zadnjo, neuspešno ofenzivo avstro-ogrške vojske sredi leta 1918, ki je precej skrhala razpoloženje v armadi. Avstro-Ogrska je bila tedaj že docela izčrpana, fizično strt pa je bil tudi Kugy, ki ni bil več kos hudim naporom. Poslabšanje razmer v državi je nanj vplivalo izjemno negativno, tako da je nazadnje zaprosil, naj ga odpustijo iz vojske. Prošnjo so vojaške oblasti odobrile, nekaj me-

secev kasneje pa je sledil dokončni razkroj cesarstva. Avstrija je tedaj doživela podoben konec kot prej navedeni smrtno ranjeni lev na Predelu pred dvema stoletjema, ki simbolizira poraz tedanje Avstrije proti prodirajočim Francozom.

S propadom Avstro-Ogrske se je razblinil tudi sistem vrednot, v katerega je dotlej Kugy neomajno verjel. Leto 1918 je bilo tudi zanj nadvse prelomno, saj se je z njim začelo obdobje zatekanja v spomine. Te je sčasoma prelil v memoaristiko, še posebej kar zadeva gorniško tematiko.

Delo Enrica Mazzolija (napisano je v poljudni obliki, z redkimi opombami) nam postavlja Kugyja na realnejša tla kot smo navajeni. Ne moremo pa reči, da ga razvrednoti, saj nam le prikazuje izbire človeka, ki je do nesrečnega začetka velike vojne polno živel svoje življenje in ki se je z izbruhom vojnega požara zavestno vključil ne samo v njegove neizprosne mehanizme, ampak tudi v usodni odnos med posameznikom in zgodovino.

Ivan Vogrič

Kregar Tone: Med Tatrmi in Triglavom: primerjave narodnega razvoja Slovenec in Slovakov in njihovi kulturno-politični stiki 1848-1938. Zgodovinsko društvo Celje, Celje 2007, 352 strani, ilustrirano.

Dr. Tone Kregar, muzejski svetovalec v Muzeju novejšje zgodovine Celje, se je v svojem dosedanem raziskovalnem delu uveljavil kot opazen poznavalec upravno-političnega razvoja na Slovenskem od srede 19. stoletja do druge svetovne vojne ter dogajanja med drugo svetovno vojno na celjskem območju, vsestransko pa se je poglobil tudi v primerjalno razčlenitev slovenskega in slovaškega zgodovinskega razvoja od leta 1848 dalje. Slednje na poseben način izstopa iz njegovega raziskovalnega dela, saj se omenjena problematika navezuje na širši srednjeevropski prostor, v katerega je bil organsko vpet slovenski zgodovinski razvoj. Ker je v slovenskem zgodovinopisju zelo malo celostnih primerjav narodnopolitičnega, idejnega, kulturnega in gospodarskega razvoja slovenskega in drugih srednjeevropskih narodov ali celo širše, je raziskovalna pozornost na tem področju še toliko bolj zaželeno. S tega področja je namreč le nekaj parcialnih oziroma krajših obravnav (dela dr. Borisa Mlakarja, dr. Boža Repeta, dr. Petra Vodopivca), opozorimo pa lahko še na zbornika *Slovensko-italijanski odnosi 1880-1956* (Koper, 2000) in *Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju = Slowenisch-österreichische Beziehungen im 20. Jahrhundert* (Ljubljana, 2004) ter delo aktualne *Meddržavne slovensko-hrvaške zgodovinske komisije*. Pa tudi omenjena zbornika in zgodovinska komisija imajo specifični značaj, saj se osredinjajo le na neposredno razvojno prepletanje sosednjih narodov in njihove dostikrat občutljive medsebojne odnose in niso zastavljeni kot celostne primerjalne študije novejšega zgodovinskega razvoja Slovencev, Italijanov, Avstrijskih Nemcev in Hrvatov. Kregarjeva študija *Med Tatrmi in Triglavom* zato pomembno razpira dosedanjo spoznavno razsežnost slovenskega zgodovinopisja.

Izjemno zanimivi primerjavi slovenskega in slovaškega razvoja v novejši zgodovini - konkretno v času med svetovnjima vojnoma - sta se doslej poleg dr. Toneta

Kregarja posvetila še slovenska zgodovinarja dr. Jure Gašparič in dr. Bojan Godeša; prvi je obravnaval vprašanje ločitve Slovencev in Slovakov od avstro-ogrške monarhije leta 1918 in njihovo vključevanje v Kraljevino Slovencev, Hrvatov in Srbov (Kraljevina SHS) oziroma Češkoslovaško republiko (ČSR), drugi pa je primerjal narodnopolitični položaj Slovencev in Slovakov konec tridesetih let. Široko in zaokroženo primerjavo zgodovinskega razvoja Slovencev in Slovakov v celotnem obdobju med svetovnima vojnama oziroma v letih 1918-1938, dejansko pa vse od srede 19. stoletja do leta 1941, pa je v svoji študiji opravil dr. Tone Kregar.

Avtor je študijo razdelil na štiri temeljne vsebinske sklope. Po *Predgovoru* (str. 5-7), v katerem opozori na potrebo po osvetljevanju novih vidikov "nacionalnega vprašanja in razvoja v srednjeevropskem prostoru 19. in 20. stoletja" (str. 6-7), v prvem vsebinskem sklopu *Slovenci in Slovaki v Habsburški monarhiji 1848-1918* (str. 9-92) predstavi zgodovinski razvoj Slovencev in Slovakov od leta 1848 do 1918. V uvodu ugotavlja, da lahko med obema narodoma, čeprav sta živela v različnih polovicah monarhije (po uvedbi dualizma 1867 tudi formalno), "najdemo toliko sorodnosti ter podobnosti kot med redko katerima drugima narodoma srednjeevropskega prostora" (str. 10). Oba naroda sta se na začetku narodnega preporoda soočila s svojim "nezgodovinskim" položajem, ki jima je močno otežil razvojno pot v moderna politična naroda in oblikovanje lastne narodne identitete. Delila sta si podoben narodnoemancipacijski napor (Slovenci nasproti avstrijskemu nemštvu, Slovaki nasproti Madžarom) in v njem utemeljena prizadevanja na političnem in kulturnem področju. Udaril ju je tudi isti množični in tragični fenomen - izseljevanje. Prav tako je bila pri obeh narodnih gibanjih na prelomu stoletja že vzpostavljena tradicionalna evropska delitev političnostrankarskega prostora na katoliški, liberalni in marksistični del (pri Slovencih že v devetdesetih letih 19. stoletja). Oba naroda sta tudi veljala za lojalna habsburški dinastiji in ta sloves "so tako Slovaki kot Slovenci /.../ ohranili praktično vse do zadnjih let 1. svetovne vojne" (str. 54), ko sta ju jugoslovanska oziroma češkoslovaška ideja vodili v novi državi - Kraljevino SHS/Jugoslavijo oziroma (prvo) Češkoslovaško republiko. Seveda pa omenjene sorodnosti niso bile enoznačne in so se, kot avtor argumentirano opozarja, v posameznih segmentih opazno razločevale. Omeniti velja, da so se Slovenci in Slovaki v tem obdobju prek političnega in literarnega tiska tudi seznanjali drug o drugem, "čeprav o kakšnih tesnejših povezavah, ki bi zrasle na tem temelju, vse do razpada habsburške monarhije še ne moremo govoriti" (str. 86). Skromni slovensko-slovaški stiki "so bili omejeni na kulturno področje oz. angažirane posameznike iz kulturno-političnih elit obeh narodov ter pogosto pretežno napitniško-manifestativnega značaja, medtem ko širše politične konotacije z redkimi izjemami niso premogli" (str. 307). Na koncu prvega vsebinskega sklopa avtor opozori na eno od teh izjem, ki je imela "dolgoročne posledice v prvi polovici 20. stoletja". Leta 1914 se je namreč slovaški katoliški duhovnik dr. Jozef Tiso, med obema svetovnima vojnama eden vodilnih slovaških avtonomističnih politikov, nato celo predsednik Slovaške republike, kot vojni kurat v Mariboru seznanil s slovenskimi duhovniki, med drugim tudi z dr. Antonom Korošcem. To srečanje je v marsičem spremenilo njegove poglede na politično dejavnost in usmerilo njegovo nadaljnjo pot, saj je bil tako navdušen nad političnim, gospodarskim in družbenim delovanjem svojih ideoloških somišljenikov na Slovenskem,

da je sklenil njihova spoznanja in izkušnje prenesti in uveljaviti tudi na domačih tleh. Kot ugotavlja avtor "slovenskega vpliva (vsaj začetnega) na razvoj slovaškega klerikalizma zato ne gre zanemariti". In sicer "zaradi dogajanja v naslednjih desetletjih, ki je potrdilo, da sta slovenski in slovaški politični katolicizem odtlej stopala po dokaj vzporedni in primerljivi poti, se napajala na skoraj identičnih ideoloških izhodiščih in v veliki meri vodila sorodno praktično politiko" (str. 91, 92).

V drugem vsebinskem sklopu *Slovenci in Slovaki med avtonomijo in centralizmom 1918-1938* (str. 93-159) avtor obravnava vprašanje vzporednic in različnosti slovenskega in slovaškega narodnopolitičnega razvoja v času med svetovnimi vojnami. Njihovo razčlenitev je izpeljal na podlagi temeljnih značilnosti jugoslovanske in češkoslovaške države in položaja slovenskega oziroma slovaškega naroda v njej. Avtor ugotavlja, da sta z zaustavitvijo raznarodovalnega pritiska, natančneje germanizacije v slovenskem in madžarizacije v slovaškem primeru, obe novi državni tvorbi sicer pomembno prispevali k slovenski oziroma slovaški narodni osamosvojitvi (na kulturnem, političnem in - zlasti pri Slovencih - gospodarskem področju), vendar pa jima ni uspelo rešiti slovenskega oziroma slovaškega narodnega položaja v skladu z avtonomističnimi narodnopolitičnimi pričakovanji in željami večinskega dela obeh narodov. Tako jugoslovanska kot tudi češkoslovaška država sta namreč bili zasnovani na načelu državnega centralizma in narodnega unitarizma (načela o narodni enotnosti Slovencev, Hrvatov in Srbov oziroma Čehov in Slovakov), kar je pri obeh narodih porodilo močno narodno-avtonomistično gibanje, temelječe na zavesti o njuni narodni samobitnosti in zahtevi po njeni državnopравни uveljavitvi. Slovenski in slovaški avtonomizem sta tako kljub različni stopnji demokracije oziroma politične kulture obeh držav - prva Jugoslavija je bila "vse prej kot stabilna in demokratična država", medtem ko je ČSR "predstavljala dokaj solidno in stabilno (liberalno) demokracijo" (str. 103, 150) - izhajala "iz povsem primerljivih temeljev" (str. 150) in bila "ena najpomembnejših sestavin /.../ boja /.../ političnih strank". Te so se v osrednjem političnem problemu obeh držav - nacionalnem vprašanju - razdelile na enak način. Pri obeh narodih sta se oblikovala unitarnocentralistični in narodnoavtonomistični pol, ki sta bila "sestavljena iz političnih strank, katerih ideološka in svetovnonazorska usmeritev" je bila v glavnem "precej podobna". Glavni zagovornik unitarnocentralistične države na Slovenskem je bil večinski del liberalnega tabora (ob njem so ga zagovarjali še socialisti), podobno pa so čehoslovakistični koncept (češkoslovaški narodni unitarizem) in državni unitarizem na Slovaškem zagovarjali agrarci (Republikanska stranka poljedelskega in malokmečkega ljudstva), ki jih je, "kljub določenim svetovnonazorskim, pa tudi praktično političnim razlikam in zadržkom, mogoče primerjati s slovenskimi liberalci". Podobno kot na Slovenskem so tudi na Slovaškem unitarnocentralistični narodnodržavni koncept zagovarjali še socialisti, ki pa "v (češko)slovaškem političnem življenju igrajo neprimerno važnejšo vlogo od svojih slovenskih oz. jugoslovanskih tovarišev" (str. 151).

Enake vzporednice kot pri obeh unitarnocentralističnih polih najdemo tudi pri slovenskih in slovaških avtonomistih. Najpomembnejši predstavnici tako slovenskega kot slovaškega avtonomizma sta bili poudarjeno katoliški stranki - Slovenska ljudska stranka in (Hlinkova) Slovaška ljudska stranka. Kot avtor ustrezno pojasni, "SLS in HSLS sicer nista edini avtonomistični stranki, sta pa daleč in nesporno

najmočnejši in najvplivnejši, saj za njima ves čas stoji relativna, v slovenskem primeru celo absolutna, večina Slovakov in Slovencev". Obe se tudi "napajata na istem ideološkem izvoru političnega katolicizma, uživata podporo katoliške Cerkve, med njunimi najvidnejšimi člani pa so tudi katoliški duhovniki" (str. 151). Omenimo naj, da so ob obeh katoliških strankah idejo narodne avtonomije podpirali tudi njihovi ostri ideološki nasprotniki - komunisti. Pri tem so od srede dvajsetih let, ko sta Komunistična stranka Jugoslavije in Komunistična stranka Češkoslovaške opustili svoja prvotna unitarnocentralistična stališča, v ilegalo potisnjeni slovenski komunisti oblikovali dognan federativni državnopravni program, medtem ko je legalna KSČS zastopala "neizrazito in spremenljivo koncepcijo slovaške avtonomije" (str. 124). Na koncu drugega vsebinskega sklopa avtor opozori tudi na bistveno razliko v vprašanju slovenske oziroma slovaške avtonomije. HSLS jo je v politični konstelaciji, povezani z znanim Münchenskim sporazumom oktobra 1938 dosegla, Slovincem oziroma SLS pa to v prvi Jugoslaviji ni uspelo. Vendar pa je imela slovaška avtonomija "precej slab priokus. (str. 158). Botrovali so ji namreč Hitlerjevi politični interesi, ki so kasneje vplivali tudi na različen položaj Slovencev in Slovakov med drugo svetovno vojno. "Za razliko od Slovakov, ki so obdobje druge svetovne vojne (kakor pač že) prebrodili v lastni, skrajno desni, katoliško(klerikalno)-avtoritativni in (pro)fašistični državi, ki je bila kot nemški satelit seveda na strani sil osi, je Slovence doletela okupacija, ki je slovenstvo obsodila na uničenje v kulturnem in političnem, v veliki meri pa tudi fizičnem smislu." (str. 159)

Po razčlenitvi slovenskega in slovaškega narodnega položaja in narodne politike med svetovnima vojnama avtor v tretjem vsebinskem sklopu *Slovaški politični tisk o Slovincih 1918-1941* (str. 160-212) predstavi pisanje slovaškega političnega in literarnega časopisja o Slovincih in razmerah v slovenskem prostoru v omenjenem obdobju. Podrobno razčleni pisanje najpomembnejših slovaških političnih dnevnikov (glasila slovaškega dela češkoslovaških agrarcev *Slovenský Denník*, glasila HSLS *Slovák*, glasila slovaških socialistov *Robotnícke Noviny* in komunističnih glasil *Pravda* oziroma *Pravda Chudoby*) in tudi drugih glasil in revij o bistvenih vprašanih slovenske politike in slovenskega naroda v letih 1918-1941. Značilno je, da so omenjena glasila oziroma politične opcije, ki so jih predstavljala, razmere v slovenskem in jugoslovanskem prostoru ocenjevali skladno s svojimi idejnimi, socialnimi in narodnopolitičnimi stališči, ki so jih zagovarjali v zvezi z notranjo politiko in razmerami v svoji državi. To se je videlo zlasti pri obravnavi slovenskega narodnega vprašanja, ko se je vodilna slovaška avtonomistična sila HSLS poudarjeno postavila na stran SLS, najvidnejši predstavniki nasprotnega narodnopolitičnega koncepta, agrarci, pa so se postavili na stran slovenskih liberalnih unitarističnih političnih sil. In tudi sicer so bile "svetovnonazorske tirnice" (str. 184) oziroma strankarska idejnopolitična izhodišča v slovaški politiki odločilni za pozitivno ali negativno ocenjevanje položaja in politike posameznih slovenskih in jugoslovanskih političnih gibanj in strank. Drugače pa je bila iz slovaškega tiska in politike "razvidna velika simpatija do Slovencev in slovenske kulture, pri čemer se poudarjajo skupne značilnosti, kot so majhnost, podobna zgodovinska usoda in neprijazna preteklost, slovenska kulturna in znanstvena produkcija. Kulturno-umetniško ter društveno življenje so deležni velikega občudovanja, slovensko marljivost, vztrajnost in potrpežljivost pa slovaški pisci ponujajo Slovakom za vzor na različnih področjih." (str. 308) Na tem mestu velja še opozoriti, da je v omenjenem

duhu Slovence v posebnem članku, objavljenem v *Slovenskem narodu* na novega leta dan 1924, pozdravil tudi bratislavski župan dr. L'udovit Okánik (SN, leto LVII, št. 1, 1. 1. 1924, dr. Ljudevit Okanik, župan mesta Bratislave: Slovaki in Slovenci). Poleg omenjenega sta bila v slovaški javnosti in tisku opazna tudi prizadeto spremljanje težkega položaja Slovencev v fašistični Italiji (tržaški proces) in razumevanje za omejene razvojne možnosti slovenske narodne celote, razdeljene med štiri države.

Tako kot je na podlagi pisanja osrednjih časnikov in revij predstavil slovaški pogled na slovenske razmere med svetovnjima vojnama, je avtor storil tudi v obratni smeri. To je izpeljal v četrtem vsebinskem sklopu *Slovenski pogledi na slovaško vprašanje 1918-1938* (str. 218-305). Osredotočil se je na najmočnejša slovenska idejnopolitična tabora - katoliškega in liberalnega, saj se "po pričakovanju /.../ Slovakom in slovaškemu vprašanju znotraj ČSR največ posvečata osrednja slovenska politična dnevnik v obdobju med obema vojnama, katoliški Slovenec in liberalno Jutro. /.../ Ob njiju se Slovaki znajdejo, sicer v znatno manjši meri, tudi na straneh ostalega slovenskega političnega tiska /.../ ter v člankih in razpravah nekaterih drugih slovenskih periodik, glasil in revij." (str. 213) Temeljni poudarek v slovenski obravnavi slovaških razmer med svetovnjima vojnama je bil seveda namenjen vprašanju slovaške avtonomije, na katero sta najmočnejša slovenska politična bloka - tako kot so se ravnali tudi na Slovaškem - gledala na podlagi stališč, ki sta jih zagovarjala v zvezi z narodno problematiko v svoji državi. SLS je podpirala avtonomistična prizadevanja HSLS, liberalci pa so jih skladno s svojim unitarističnim konceptom obsojali. To so poudarili tudi ob vzpostavitvi slovaške avtonomije leta 1938, ki jo je SLS podprla, liberalna politika pa ne. Podobno je bilo tudi ob oblikovanju samostojne slovaške države marca 1939, le da jo je slovenski katoliški vrh sprejel bolj zadržano, "saj je v njegovem vrednotenju prevladala zaskrbljenost nad razpadom Češko-Slovaške, oz. strah pred podobnim jugoslovanskim scenarijem" (str. 304). Glede drugih aktualnih vprašanj slovaške politike in češkoslovaške države pa velja ugotovitev, da so jih na Slovenskem, podobno kot je bilo tudi na Slovaškem, tolmačili skladno s svojimi svetovno-nazorskimi in idejnopolitičnimi nazori. Opozoriti velja še na avtorjev vnovičen poudarek o visoki medsebojni naklonjenosti obeh narodov, saj ni bila naklonjenost Slovencev do Slovakov nič manjša, kot je bilo obratno. Pri tem je s svojimi prispevki v tisku izstopal vodilni slovenski slovakist 20. stoletja prof. Viktor Smolej, "ki je Slovincem za zgled ponujal zlasti slovaško energičnost, elan in - kot je naslovil tudi enega izmed svojih člankov - veselje do življenja" (str. 308-309).

Avtorjeva metodološka odločitev, da izvede primerjavo slovenskega in slovaškega razvoja v času med svetovnjima vojnama tako, da odgovori na vprašanje, kako so pisali drug o drugem, je dala mnogo zanimivih podatkov in ugotovitev. Pregled pisanja slovenskih in slovaških časopisov in revij namreč pokaže, da so narodnopolitični položaj in razmere v drugi državi opazno spremljali tudi na način, ki je izražal "zrcaljenje razmer na tujem v lastno okolje, za lastne potrebe in v domačih politično-medijskih obračunih" (str. 308). To je vsekakor pomembno dejstvo, ki dopolnjuje primerjavo razvoja Slovencev in Slovakov med svetovnjima vojnama. Podobnega položaja obeh narodov so se torej na eni in drugi strani dobro zavedali in tudi poudarjeno opozarjali nanj. Zaradi vpetosti Slovencev in Slovakov v dvoje unitarističnih držav pa do trdnjšega kulturnega ali celo poli-

tičnega mostu med obema narodoma ni prišlo. Kot avtor opozarja v sintetičnem *Zaključku* (str. 306-310), je "tudi v obdobju med obema vojnama /.../ slovensko-slovaško sodelovanje ostalo v domeni različnih formalnih in neformalnih skupin, institucij, društev, gibanj in posameznikov s pretežno katoliškim svetovnonazorskim predznakom". To ni presenetljivo, saj je "zaradi primerljivega odnosa do narodnega vprašanja /.../ najaktivnejšo vlogo pri stikih in sodelovanju Slovencev in Slovakov odigral njun katoliški pol, ki je z odkrito podporo avtonomističnim težnjam poudarjal lastno narodno samobitnost, obenem pa pozdravljal in podpiral podobne in primerljive narodne, ideološke in religiozne usmeritve tudi druge. Prav iz katoliških krogov obeh narodov in njihovega medinstitucionalnega sodelovanja so izšli najpomembnejši poznavalci kulture drugega naroda, plodni prevajalci in nasploh uspešni zbliževalci slovenstva in slovaštva." (str. 309) Navedena ugotovitev zaokroža avtorjevo študijo, ki je na kratko predstavljena še v slovaškem (str. 311-314), nemškem (str. 315-319) in angleškem povzetku (str. 320-324). Študijo odlikuje bogata dokumentiranost. Njen znanstveni aparat obsega 1098 opomb, široko raziskovalno razsežnost pa kaže tudi seznam *Virov in literature* (str. 326-343). Posebna odlika študije je tudi slikovno gradivo, ki smiselno spremlja njeno vsebino.

Študija dr. Toneta Kregarja *Med Tatrami in Triglavom* je za tisk prirejena doktorska disertacija, ki jo je avtor 7. novembra 2007 ubranil na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. V svoji že uveljavljeni knjižni zbirki *Zgodovini.ce* jo je izdalo eno od najbolj vidnih slovenskih zgodovinskih društev - Zgodovinsko društvo Celje. Primerjava narodnega razvoja Slovencev in Slovakov in njihovih kulturno-političnih stikov v letih 1848-1938 je tako nov in v jasno razpoznavni raziskovalni energiji utemeljen prispevek, ki so ga *Zgodovini.ce* posredovale v slovenski zgodovinopisni prostor. Njegov glavni pomen je opazna poglobitev poznavanja zgodovinskega položaja slovenskega naroda v srednjeevropskem prostoru, prikazana skozi razvoj moderne slovenske in slovaške politične misli in novejša narodne zgodovine do druge svetovne vojne.

Z gornjo ugotovitvijo bi lahko že končali naše poročilo, če nas le-ta ne bi navedla k misli, ki se tako rekoč tudi sama ponuja. Avtorjeva celostna primerjava slovenskega in slovaškega razvoja do druge svetovne vojne namreč v bralcu vzbudi zanimanje tudi za kasnejše obdobje, zaobjeto v vprašanju, kakšne so bile podobnosti in razlike v razvoju Slovencev in Slovakov med drugo svetovno vojno in po njej? Kdo bo odgovoril na to vprašanje, ne vemo, vsekakor pa je omenjena problematika upoštevanja vreden izziv. Nanj - in s tem zaključujemo poročilo - je opozoril tudi avtor, ki je v svoji pretehtani študiji med drugim zapisal: "Antifašistično, osvobodilno in revolucionarno gibanje obeh narodov, obnova ČSR in Jugoslavije ter njuna, dobra štiri desetletja trajajoča komunistična epizoda, ki se je ob koncu 20. stoletja iztekla v lastno državnost in suverenost, čemur je leta 2004 sledil še vstop obeh držav v Evropsko unijo, pa so že predmet druge zgodbe, ki glede primerjave Slovencev in Slovakov ni prav nič manj zanimiva." (str. 159)

Jurij Perovšek

Jure Gašparič, SLS pod kraljevo diktaturo: diktatura kralja Aleksandra in politika Slovenske ljudske stranke v letih 1929-1935. Modrijan založba, Ljubljana 2007, 304 strani, ilustrirano.

Ena opaznejših vrzeli v slovenskem zgodovinopisju, ki zadeva obdobje prve jugoslovanske države, je gotovo še neobdelana zgodovina najmočnejše slovenske politične stranke v omenjenem času - katoliške Slovenske ljudske stranke. To je načeloma zgodovinopisni paradoks, saj je SLS - tako kot pred tem v avstrijski dobi - skoraj ves čas med svetovnjima vojnama imela absolutno večinsko podporo tedanjega slovenskega volilnega telesa in je idejno in organizacijsko-politično zajemala vse sloje slovenskega naroda. Omenjeni paradoks pojasnjuje specifični razvoj slovenskega zgodovinopisja po drugi svetovni vojni. Kar zadeva prvo polovico 20. stoletja, je bilo namreč po eni strani v veliki meri usmerjeno predvsem v preučevanje razvoja delavskega gibanja in komunistične stranke med svetovnjima vojnama, po drugi strani pa se je osredotočilo na dogajanje med drugo svetovno vojno na Slovenskem s poudarkom na raziskovanju politično-organizacijskih struktur narodnoosvobodilnega gibanja in razvoja ter bojne poti partizanskih vojaških enot. Monografsko preučevanje zgodovine slovenskih t. i. meščanskih strank v prvi Jugoslaviji je bilo tako dejansko potisnjeno na rob pozornosti stroke. Edino izjemo je predstavljalo le odlično delo beograjskega zgodovinarja dr. Momčila Zečeviča, *Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje 1917-1921: od majniške deklaracije do vidovdanske ustave*, Maribor, 1977 (v izvirniku 1973). Omenjeni avtor je kasneje objavil še pregled *Na zgodovinski prelomnici : Slovenci v politiki jugoslovanske države 1918-1929*, Maribor, 1986 (v izvirniku 1985), v katerem sta bila prvič širše in podrobnejše predstavljena razvoj in delovanje slovenskih političnih strank (in s tem tudi SLS) v dvajsetih letih. V zadnjem dobrem desetletju in pol, ko smo priča stopnjevanemu razvoju slovenskega zgodovinopisja, pa so na zgodovino SLS v navedenem obdobju posebej pozorni dr. Miroslav Stiplovšek, dr. Andrej Rahten in dr. Mateja Ratej. Omenjeni avtorji so pomembno poglobili védenje o razvoju slovenskega političnega katolicizma in delovanju njegove politične predstavnice SLS v prvem desetletju obstoja jugoslovanske države.

Če sta razvoj in delovanje SLS v dvajsetih letih v določeni meri danes že obdelana, pa to ne velja za trideseta leta oziroma za čas po uvedbi diktature kralja Aleksandra 6. januarja 1929. Zgodovina SLS v tem obdobju doslej še ni bila predmet posebne zgodovinopisne obravnave, pa čeprav je šlo za čas, ki je usodno posegel v vprašanje demokratičnega reševanja temeljnih problemov tedanjega slovenskega in jugoslovanskega družbenega in političnega razvoja. Obravnava zgodovine slovenskega katoliškega gibanja in SLS v času šestojanuarske diktature oziroma v prvi polovici tridesetih let 20. stoletja je bila torej več kot potrebna. Zato je treba še posebej pozdraviti avtorjevo odločitev, da se raziskovalno poglobi v obravnavo vloge, položaja in pomena SLS v slovenski politiki in družbi v letih 1929-1935. Kot opozarja v *Predgovoru* (str. 7-12), namreč vloga slovenskega katoliškega tabora po nastopu diktature "ni imela majhne teže in nam zato tudi omogoča vpogled v širše slovensko in jugoslovansko politično dogajanje". Pričujoča študija tako "skuša osvetliti položaj nekdanje SLS po 6. januarju 1929, skozi to prizmo pa tudi delovanje Aleksandrove diktature v jugoslovanski Sloveniji - Dravski banovini in v širšem državnem okviru" (str. 8-9).

Dr. Jure Gašparič je svojo študijo zasnoval v šestih vsebinskih sklopih (poglavjih). Po *Predgovoru*, v katerem še utemeljeno poudari, da je kljub koreniti spremembi politične podobe slovenskega in jugoslovanskega političnega prostora v obdobju diktature kralja Aleksandra "ta čas v slovenskem zgodovinopisju relativno slabo raziskan" (str. 8), v prvem poglavju, *Oris razvoja slovenskega katoliškega političnega tabora do uvedbe šestojanuarske diktature* (str. 13-52), predstavi zgodovino katoliškega gibanja in njegove politične predstavnice Katoliške narodne stranke (nato Slovenske ljudske stranke) od začetka oblikovanja modernih političnih strank na Slovenskem v začetku devetdesetih let 19. stoletja do uvedbe diktature kralja Aleksandra 6. januarja 1929. Avtorjeva predstavitev temelji na poznavanju vse temeljne domače in tuje literature ter znanstvenih objav virov in lepo prikazuje vlogo in položaj SLS ob koncu dvajsetih let 20. stoletja, ko je SLS "predvsem zaradi visoke volilne podpore" s svojim avtonomistično-federalističnim programom v centralistični jugoslovanski državi "poosebljala politično voljo slovenskega naroda" (str. 52). Avtor dobro prikaže tudi vzpostavitev dominantnega položaja SLS na Slovenskem že v avstrijski dobi, zlasti po uvedbi volilne reforme leta 1907.

Vprašanje strankinega delovanja v pogojih diktature, ko je kralj 6. januarja 1929 razpustil Narodno skupščino, ukinil vidovdansko ustavo, prepovedal vse politične stranke in imenoval novo vlado, ki je zaostрила dotedanjo politiko jugoslovanskega narodnega in državnega unitarizma, avtor najprej poveže z razčlenitvijo značaja kraljevega diktatorskega režima, "ki se je dotaknil tako strankinega vodstva kot njenega zadnjega vaškega zaupnika" (str. 72). Temu je posvečeno drugo poglavje študije, *Uvedba diktature kralja Aleksandra* (str. 53-82). V omenjenem poglavju avtor predstavi okoliščine, ki so v hudi politični krizi po atentatu 20. junija 1928 na vodilnega federalističnega jugoslovanskega politika, predsednika Hrvaške kmečke stranke Stjepana Radića, privedle do vzpostavitve diktature. Ugotavlja, da je bila njena uvedba "izraz realne politične potrebe po konsolidaciji razmer v državi" (str. 71), obenem pa predstavi njen državnoopravni, zakonodajni in politični značaj. Avtorjev temeljni poudarek je, da je "država /.../ v prvi polovici tridesetih let ostajala trdno v primežu monarha Aleksandra. To je bilo obdobje jugoslovanske zgodovine, ki ga lahko brez zadržkov poimenujemo čas osebne kraljeve diktature" (str. 61), zaznamovan z "avtokratsko in represivno vladavino. Njeno delovanje je bilo čutiti na vseh področjih življenja, še zlasti na političnem in politično-organizacijskem." (str. 71) To je občutila tudi SLS, čeprav je "stopila v negotove čase s pomembno varovalko - z ministrom v kraljevi vladi, ki je bil hkrati strankin najmočnejši predstavnik" (str. 72) - dr. Antonom Koroščem, strankinim nespornim voditeljem v prvi jugoslovanski državi. SLS je bila 22. januarja 1929 prepovedana in stranka se je soočila z vprašanjem ohranitve politične organiziranosti katoliškega tabora. Avtor ugotavlja, da je SLS to vprašanje uspešno rešila, saj je, "prilagojena novim razmeram, delovala naprej". SLS je namreč politično temeljila v močni organizaciji, "ki jo je stranka sistematično vzpostavljala vse od konca 19. stoletja. /.../ Njena dejanska moč je temeljila na mreži strankinih zaupnikov, ki so z discipliniranim delom od vrat do vrat ohranjali vpliv SLS na terenu." (str. 76) Strankin ustroj se je tako spremenil v podtalno organizacijo, ki jo je prva tri leta diktature vodilo leta 1926 izvoljeno strankino vodstvo. Avgusta 1931 je bilo po spretnem Koroščevem manevru na legalen način oblikovano novo vodstvo, t. i. štirinajsterica, izbrano, da bo "stranko vodilo v obetajočih se kriznih časih" (str. 78). Oblikovanje novega strankinega vod-

stva leta 1931 avtor ob uporabi novih virov (*Domoljub: vestnik Slovenske ljudske stranke*, Washington, 1954) zelo dobro opiše (str. 77-78). Predstavi pa tudi že obstoječe katoliške nepolitične organizacije (Jugoslovansko kmetско zvezo in Prosvetno zvezo) in katoliške gospodarsko-finančne organizacije (Zadružno zvezo, Gospodarsko zvezo, Zadružno gospodarsko banko), ki so postale "eden od organizacijskih stebrov ilegalne SLS" oziroma so ji dajale potrebno "močno gospodarsko-finančno zaledje" (str. 79, 80). Omenjene organizacije so "vsaj v začetku Aleksandrove diktature nemoteno delovale naprej in skozi njih je seveda delovala naprej tudi prepovedana SLS" (str. 80). Od maja 1929 je v katoliškem taboru obstajal še en dejavnik - Katoliška akcija, ki je "postala krovna katoliška organizacija" (str. 81). Kot avtor poudari v sklepu drugega poglavja, je tako SLS "kljub formalni ukinitvi živela in delovala naprej, skozi vso prvo polovico tridesetih let". Ob tem je zanimiva tudi njegova ugotovitev, "da je bila SLS vse od leta 1929 formalno v povsem enakem položaju kot prav tako ilegalna Komunistična partija" (str. 81, 82).

Ko predstavi politično-organizacijsko ohranitev SLS po vzpostavitvi diktature, avtor v tretjem poglavju, *Čas sobivanja s kraljevim režimom* (str. 83-114), preide k obravnavi t. i. realpolitike SLS, ko je stranka od 6. januarja 1929 do 2. septembra 1931 sodelovala v vladi šestojanuarskega režima. Vanjo je vstopila na temelju preprostega političnega računa. "Aleksander je namreč v svoji novi vladi potreboval tudi opaznejšega političnega predstavnika iz Slovenije, po možnosti takega, ki bi užival večinsko podporo slovenskega političnega telesa in ugled v tujini. Izbor se je v tem primeru dejansko zožil zgolj na Korošca. Po drugi strani pa se je načelnik SLS zavedal, da je nova centralistično-unitaristična smer državne politike več kot primeren okvir za tesnejše sodelovanje slovenskih liberalcev v vrhovni državni upravi. Če torej ne bi sam vstopil v Živkovičev kabinet, bi ga najverjetneje 'nadomestil' vodja slovenskih liberalcev Albert Kramer." (str. 83) Avtor ugotavlja, da je Koroščevo sodelovanje v vladi imelo značaj "prefinjene politične taktike", sicer pa njegova vloga v njej ni imela globljega vsebinskega pomena. Korošec, ki je v vladi sodeloval kot posameznik in ne kot predstavnik SLS, je "zgolj kot persona /.../ predstavljal politično podporo kraljevemu režimu. Takšen položaj pa je logično zahteval določene protiusluge v mejah možnega." (str. 84) To je bila upravna zaokrožitev slovenskega ozemlja v Dravski banovini - novi upravni enoti, ki je bila oblikovana po upravno-ozemeljski preureditvi države in njenem preimenovanju v Kraljevino Jugoslavijo 3. oktobra 1929 (dokončna prilagoditev narodnostnim mejam, to je vključitev tudi črnomaljskega in metliškega okraja v Dravsko banovino, je bila izvedena 28. avgusta 1931). "Za SLS je bilo ugodno tudi imenovanje ing. Dušana Serneca (9. oktobra 1929) iz nekdanje SLS za bana Dravske banovine, prav tako pa tudi imenovanje slabe polovice članov njegovega posvetovalnega organa - banskega sveta iz njenih vrst. Ban Serneec je nato omogočil bivši SLS, da je prevzela Kmetijsko družbo, ki je bila do tedaj v liberalnih rokah. Toda udarec, ki ga je na prelomu let 1929/1930 doživel katoliški tabor z razpustitvijo katoliške telesnovzgojne organizacije Orel ob sočasno ustanovljeni in liberalcem naklonjeni režimski vsedržavni telesnovzgojni organizaciji Sokol Kraljevine Jugoslavije, ter odločenost režima, da ne bo dovolil obnovitve starih političnih strank, sta vodila h Koroščevemu izstopu iz vlade. V vladi ga je 28. septembra 1930 nadomestil Dušan Serneec, njega pa 4. decembra 1930 na mestu bana Dravske banovine liberelec dr. Drago Marušič. Sodelovanje v vladi, ki je pospešeno izvajala politiko jugoslovan-

skega unitarizma, pa je bilo za SLS kot vodilno slovensko avtonomistično silo dvajsetih let vedno bolj vprašljivo. Tako je dan pred razglasitvijo ustave, ki je tudi ustavno uzakonila jugoslovanski narodni in državni unitarizem, 2. septembra 1931 iz nje izstopila. Vanjo so stopili liberalci, ki so s tem "obvladovali tako državni kot banovinski nivo in slednje s pridom izkoristili v lastne namene. Za nekdanjo SLS so se začeli težki časi naporne opozicijske drže." (str. 114)

Obdobje t. i. realpolitike SLS po uvedbi diktature avtor lepo in razčlenjeno prikaže, enako kot se kompleksno posveti naslednjemu - osrednjemu poglavju študije - *Čas opozicije* (str. 115-180). V njem najprej razčleni značaj ustave, ki jo je 3. septembra 1931 brez sodelovanja parlamenta predpisal in razglasil kralj. Poudari, da je s t. i. oktorirano ustavo "država le navidezno zakorakala na novo pot, dejansko pa je še zmerom ostajala centralizirana absolutna monarhija, a po novem okrepljena s 'pseudoparlamentarizmom'" (str. 119). To je pokazala tudi nova volilna zakonodaja, s katero je bila "postavljena le lepa fasada, za katero je še naprej tičal režimski absolutizem" (str. 124). V takih razmerah se je SLS, skupaj z drugimi jugoslovanskimi opozicijskimi silami, odločila, da ne bo sodelovala na volitvah v Narodno skupščino Kraljevine Jugoslavije 8. novembra 1931. Volitve je prepustila liberalcem, ki pa so bili s tem "prav zadovoljni, ker se jim ni bilo treba meriti z močnim nasprotnikom". Toda, kot pronicljivo ugotavlja avtor, to ni pomenilo, da zato volilnega boja v Dravski banovini ni bilo. Le rezultat je bil drugače izmerljiv. "O uspehu ene ali druge strani niso odločali osvojeni odstotki glasov, temveč odstotek, ki je pomenil volilno udeležbo." (str. 127) In glede tega vprašanja je prišlo do ostrega spopada med liberalno in katoliško stranjo. Liberalci so z oblastnega položaja izpeljali razvejeno in sistematično zlorabo tako upravnega aparata kot vseh drugih vzvodov oblasti z jasnim ciljem - zagotoviti čim višjo volilno udeležbo. SLS pa je, nasprotno, prek zanesljive mreže svojih zaupnikov organizirala učinkovito protivolilno oziroma abstinenčno kampanjo. Kot opozarja avtor, je bil tedaj volivec "ukleščen med dve skrajnosti, režimsko in opozicijsko, pri čemer sta mu obe grozili in ga ustrahovali. Odločitev za ali proti abstinenци tako ni bila odvisna le od političnega prepričanja vsakega posameznika, temveč veliko bolj od aktualnih razmer in mikroklima v njegovem kraju." (str. 132) Volilna udeležba v Dravski banovini je dosegla 52%, kar pa za režimsko (liberalno) stran, ki je edina nastopila na volitvah, ni pomenilo "rekordne podpore režimu, temveč prej njegovo šibko in neprepričljivo zmago. Ne nazadnje je novembra 1931 prišlo na volišča najmanj ljudi v zadnjem desetletju." Poleg tega so bile volitve javne, "kar je ob zastraševalni metodi režima gotovo pripomoglo k večji volilni udeležbi". Avtor slednje lepo ponazori z volilno udeležbo v Ljubljani, ki je bila rekordno visoka - 82-odstotna: "Res je sicer, da je slovenska prestolnica vselej slovela kot trdnjava liberalizma, toda podpora liberalcem na zadnjih dveh skupščinskih volitvah niti približno ni dosegla podobne višine. Zdi se, da je leta 1931 ljubljanske volivce na volišča gnala (materialna) odvisnost od režima. Velik delež njenega prebivalstva je namreč delal v mestni ali banski upravi, v podjetjih slovenskih liberalcev ali pa v podjetjih, odvisnih od banovinskih naročil." (str. 133) Na politični uspeh abstinenčne akcije SLS se je kmalu odzval režim. Slab mesec po volitvah je ban Marušič razpustil pomembni organizaciji SLS - ljubljansko in mariborsko Kmetsko zvezo; utemeljeno je namreč domneval, da je bil v uspešno protivolilno propagando SLS vprežen tudi organizacijski aparat obeh zvez.

SLS je po odhodu v opozicijo začela obujati tudi svoj avtonomistični program. Avtor dobro prikaže vnovične zahteve SLS po avtonomni Sloveniji, spomladi 1932, izražene ob šestdesetletnici njenega voditelja Antona Korošca. Njegovi privrženci - s tedaj značilnimi zelenimi kravatami, ki so jih nosili kot znak podpore ciljem, ki jih je poosebljal Korošec - so na številnih shodih, organiziranih po vsej Sloveniji, poudarjali slovensko avtonomistično razpoloženje. SLS ga je najbolj poudarjeno izrekla v znanih Ljubljanskih punktacijah, oblikovanih 31. decembra 1932. Ljubljanske punktacije (tudi Koroščeve punktacije oziroma Slovenska deklaracija) so bile eden najbolj jasnih in radikalnih slovenskih federalističnih narodnopolitičnih programov v prvi jugoslovanski državi. Ob SLS so jih tedaj oblikovale tudi druge opozicijske federalistične sile in dodobra pretresle jugoslovansko politično javnost. Avtor je Ljubljanske punktacije, ta "izjemno pomemben programski dokument nekdanje SLS" (str. 170), natančno analiziral in obenem prikazal genezo njegovega nastanka in odziv unitarističnega režima nanj. Le-ta je januarja 1933 konfiniral najvidnejše voditelje SLS na čelu s Koroščem, februarja pa razpustil še Prosvetni zvezi v Ljubljani in Mariboru. Na vprašanje, kako je SLS prestala omenjene udarce, avtor odgovarja, da je prek kontinuirane kampanje tajnih okrožnic "organizacijska infrastruktura nekdanje SLS kljub aretaciji dela vodstva in ukinitvi prosvetnih zvez še naprej delovala nadvse učinkovito" (str. 180).

V petem poglavju, *Koraki k vrnitvi na oblast* (str. 181-262), avtor obravnava kompleksno dogajanje od poletja 1933 do poletja 1935, ko je SLS znova vstopila v vlado. Zelo dokumentirano predstavi udeležbo SLS na občinskih volitvah 15. oktobra 1933, ki so izstopale "iz sivega volilnega povprečja šestojanuarskega režima, saj so se jih navkljub dejstvu, da so bile izvedene pod okriljem diktature, udeležili pristaši nekdanje SLS" (str. 188). Glede na politični teror, brezbrežne nezakonitosti in številne nepravilnosti, ki so v režimski režiji spremljale volitve in zaradi katerih je SLS podala številne pritožbe na upravno sodišče (in v njih deloma tudi uspela), je s sicer skromno četrtno glasov in le slabo sedmino osvojenih občin dosegla dober rezultat. V predvolilni kampanji pa je tudi ona uporabila politično ustraševanje, saj avtor med drugim opozarja na pisemsko grožnjo, ki so jo njeni pristaši naslovili na režimskega predstavnika v Polšniku pri Litiji in jo podpisali s "Črna roka" (str. 202). Ob tem avtor na vprašanje, v čem gre iskati vzgib za udeležbo SLS na občinskih volitvah, odgovarja, da ga lahko najdemo v dejstvu, "da so predsedniki občin volili člane Senata, kamor si je gotovo želela tudi bivša SLS, in v naporni ter dolgotrajni opozicijski drži, ki bi ob nadaljevanju utegnila pomeniti samouničenje. Pri tehtanju dejanskih političnih posledic udeležbe nekdanje stranke na volitvah pa zanjo prevladajo negativna dejstva. Kljub vsem naporom ni uspela osvojiti dovolj občin, da bi lahko izvolila svoje senatorje; z dobrim dosežkom na volitvah pa je hkrati onemogočila volitve v ustavno predvideni banovinski svet Dravske banovine, v katerem bi lahko njeni predstavniki izražali svoja stališča. Režim se je po občinskih volitvah preprosto ustrašil uspeha nekdanje SLS in je zato volitve banovinskega sveta 'odložil'." (str. 210) Tej ugotovitvi pa avtor prida še eno razlago udeležbe SLS na volitvah. Namreč, da so njeni pristaši z volilno udeležbo morda želeli "pokazati stvarno in jasno željo sodelovati z režimom. Z volilno udeležbo so ne nazadnje priznali temelje, na katerih je stal, mu ponudili roko, a hkrati dali vedeti, da so močan dejavnik z močno podporo v volilnem telesu." (str. 211-212)

V nadaljevanju poglavja avtor zelo podrobno opiše različne kombinacije kralja

Aleksandra na eni strani in srbskih radikalov na drugi, da bi s pomočjo na Hvaru konfiniranega Korošca prišlo do sodelovanja med režimom in delom opozicije in s tem do stabilizacije političnih razmer v državi. Avtor je pri tem na podlagi vrste novosti v slovenskem zgodovinopisju opozoril na pomembno vlogo, ki jo je imel Korošec v jugoslovanski politiki, saj so ga k sodelovanju "snubili" tako kralj kot opozicija. Korošec in njegovi privrženci, željni vrnitve v politično življenje kot "lačni volkovi" (str. 211), se je slednjič, po vrsti preigranih političnih kombinacij med kraljem, radikali in njim, ki jih avtor pretanjeno opiše, dogovoril za sodelovanje z režimom. Do dogovora je prišlo 8. oktobra 1934, temelj zanj pa je bilo Koroščevo zagotovilo lojalnosti kralju, monarhiji in enotni jugoslovanski državi. Toda dogovor ni bil uresničen. Naslednji dan, 9. oktobra 1934, so kralja v Mar-seillu ubili. Korošec je brž "povsem konkretno potegnil črto pod kariero političnega konfiniraca in 'punktaša' ter dal vedeti, da so njegove usluge, ki so ne nazadnje 'v interesu države', spet na voljo" (str. 227). Po razgibanem političnem dogajanju v državi in na Slovenskem (odstop vlade Nikole Uzunovića decembra 1934, obdobje vladavine Bogoljuba Jevtića, nadomestne volitve v Senat Kraljevine Jugoslavije 3. februarja 1935, volitve v Narodno skupščino 5. maja 1935, Jevtićevo politična odstranitev po volitvah), ki sta ga Korošec oziroma SLS aktivno spremljala, pa se je 24. junija 1935 SLS po skoraj štirih opozicijskih letih vrnila na oblast. Avtor je dogajanje, ki je SLS vodilo k vnovični politični moči, skrbno analiziral, pri tem pa pokazal odlično poznavanje tedanje jugoslovanske notranjepolitične problematike. Pri branju njegovega dela se nam tako večkrat nehote ponuja primerjava z že omenjeno monografijo M. Zečevića *Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje*; v njej so namreč doslej najbolje prikazani vloga in pomen določene slovenske politične stranke (SLS) v jugoslovanskem okviru, njun vpliv v slovenskem političnem prostoru in obratno.

Šesto poglavje, *Vrnitev na oblast* (str. 263-281), zaokroža avtorjevo obravnavo. V njem predstavi politični razvoj, ki je vodil k povezavi SLS, Narodne radikalne stranke in Jugoslovanske muslimanske organizacije v Stojadinovićevo vlado, oblikovano 24. junija 1935. S tem se je začelo novo obdobje v zgodovini SLS, ki pa je temeljilo v začasni odločitvi za "oportunistično politiko", saj je "vstop v vlado, ki je temeljila na Aleksandrovih septembrskih ustavi, /.../ dejansko pomenil odklon od programskih smernic nekdanje SLS, začrtanih na silvestrovo 1932 (Ljubljanske punktacije - op. J. P.)" (str. 267). Avtor omenjeni položaj SLS plastično prikaže in s Koroščevimi besedami, izrečenimi na sestanku z delom njenega vodstva na predvečer oblikovanja nove vlade, pojasni taktične vzgibe SLS za vstop vanjo. Po Koroščevem prepričanju je šlo tedaj za to, da bodisi "ostanemo v opoziciji z vsem političnim rizikom, s katerim mora opozicija računati, ali pa da gremo v vlado z gotovostjo, da svojega celostnega programa sicer ne bomo mogli uresničiti, pač pa nam bo dana možnost, da v vladi marsikaj neljubega in škodljivega preprečimo. /.../ Dana bo verjetno možnost, da bomo iz vladnih klopi uspešneje pripravljali izpolnjenje našega slovenskega narodnega programa, kakor pa bi mogli to storiti v opoziciji." (str. 268) Kot posebej opozarja avtor, pa je imel vstop v vlado še eno pomembno značilnost: Slovenija je s tem "postala izključna domena Koroščevih tovarišev" (str. 271). To se je pokazalo kmalu po vstopu v vlado, ko je Korošec kot notranji minister obnovil Prosvetni zvezi v Ljubljani in Mariboru, postavil visokega strankinega predstavnika dr. Marka Natlačena za novega bana Dravske banovine

in imenoval nov banski svet, v katerem so imeli večino predstavniki SLS oziroma slovenskega dela Jugoslovanske radikalne zajednice, v katero so se avgusta 1935 združile SLS, NRS in JMO. "S pospešeno dinamiko se je odvijal tudi naskok na druge uradniške funkcije in sreska načelstva, vzporedno s tem pa so vneto pripravljali organizacijo nove stranke." Kot poudari avtor, je tedaj "nekdanja SLS /.../ zgolj dekonspirirala, formalizirala in razširila že obstoječo organizacijsko mrežo" (str. 270). Vse omenjeno delo je bilo usmerjeno v "končni cilj politike nekdanje SLS, kamor so se stekle vse njene idejne, državnopravne in zlasti strankarsko-politične opredelitve". To je bilo "popolno obvladovanje Dravske banovine /.../. Del tega stremljenja je najbrž temeljil v kulturnem boju, v tradicionalnem nasprotju s slovenskimi liberalci, del pa najbrž tudi v mišljenju, ki se je vse bolj jasno kazalo po razkolu s krščanskimi socialisti leta 1932. Bivša stranka se je začela utapljati v lastnem ideološkem ekskluzivizmu in v nazorih Katoliške akcije, katere bistvo je bila cerkvena volja do moči." (str. 275)

V sklepnih besedah študije avtor ugotovi, da je "bivša SLS kljub težavam in razhajanjem prestala politično preizkušnjo prve polovice tridesetih let. V leto 1929 je vstopila z velikim političnim kapitalom, ki ga je uspela vsaj ohraniti, če ne celo povečati. S svojo politično taktiko je sicer večkrat rušila lastno programsko integriteto, kar pa je tako s stališča njenih volivcev kot s stališča tedaj veljavne politične teorije ni postavljalo na rob političnega prostora. /.../ Politika nekdanje SLS se je tako odvrtila v legitimnem iskanju pravih odgovorov in najboljših možnosti za zagotovitev lastne politične premoči." (str. 277) Po odhodu v opozicijo je "lačna oblasti" /.../ želela Beogradu pokazati stvarno željo po sodelovanju, a hkrati opozoriti na močno podporo, ki jo je kljub prepovedi uživala v volilnem telesu. /.../ Trdimo lahko," poudarja avtor, "da je nekdanja SLS s številnimi in odmevnimi manifestativnimi akcijami ter demonstracijami sicer tvegala sankcije, a hkrati vedela, da s tem, ko pokaže svoj vpliv, pokaže tudi svoj adut. Z večinsko podporo enega konstitutivnih 'plemen' prve jugoslovanske države in občo pripravljenostjo na sodelovanje se je zlahka predstavila kot zaželeni partner." (str. 279)

Avtor v sklepu ugotavlja, da je bil koncept političnega vzpona nekdanje SLS v času diktature kralja Aleksandra precej utemeljen. "Podpora volilnega telesa doma je pomenila argument v Beogradu, omogočila sodelovanje v centralni vladi in posledični prevzem oblasti v Dravski banovini." Ko se je SLS leta 1935 povzpela na oblast, je tudi imela podporo relativne večine jugoslovanskih Slovencev. "Na podlagi volilnih izidov je sicer ne moremo natančno izmeriti, saj ti nikdar v tridesetih letih niso odražali resnične volje volilnega telesa. Toda po podrobnem vpogledu v volilno dogajanje tistega časa lahko vendarle trdimo, da je nekdanja SLS še zmeraj posebleljala politično voljo Slovencev." (str. 281) Taka je bila politična slika v Dravski banovini sredi tridesetih let, novo zgodovinsko obdobje in prestrukturiranje slovenskega političnega prostora pa je nastopilo leta 1941 z začetkom druge svetovne vojne na Slovenskem.

Študija dr. Jureta Gašpariča *SLS pod kraljevo diktaturo* je za tisk prirejena doktorska disertacija, ki jo je avtor 12. junija 2006 ubranil na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Delo je pomembna in prijetna novost v slovenskem zgodovinopisju. Pri naša nam vrsto svežih ocen, ki razširjajo vedenje o zgodovini SLS v prvi jugoslovanski državi ter njeni in slovenski politiki v času kraljeve diktature. Slovensko politično zgodovinopisje in raziskovanje zgodovine slovenskih političnih strank v

času med svetovnjima vojnama je z njo mnogo pridobilo. Nesporna kvaliteta avtorjeve študije temelji v njegovi uspeli poglobitvi v obravnavano problematiko pri čemer v hevrističnem pogledu izstopa pritegnitev vrste v slovenskem zgodovinsko pisju še ne obravnavanih virov iz arhivskih ustanov v Beogradu (Arhiv Srbije i Crne Gore), Zagrebu (Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti), Ljubljani (Arhiv Republike Slovenije), Mariboru (Pokrajinski arhiv Maribor) in Celju (Zgodovinski arhiv Celje). V svojo raziskavo je pritegnil tudi različno gradivo, ki so ga po drugi svetovni vojni o zgodovini SLS objavili njeni pripadniki v tujini. Avtor ni obšel nobenega možnega vira o zgodovini omenjene politične organizacije, kar se lepo vidi iz navedbe *Virov in literature* (str. 285-298). Še posebej pomembno je bilo njegovo delo v A SCG v Beogradu (nekdanji Arhiv Jugoslavije), saj gradivo, ki ga hrani, od leta 1991 pa do leta 2004 ni bilo dostopno raziskovalcem iz Republike Slovenije. Avtor je z delom v A SCG pridobil veliko dragocenih podatkov, ki zmanjšujejo raziskovalni in spoznavni zaostanek slovenskega političnega zgodovinsko pisja za čas prve Jugoslavije, do katerega je prišlo zaradi omenjene zapore raziskovalnega dela v Beogradu. Enako pomembno je bilo tudi njegovo delo v A HANU, PAM in ZAC, ki mu je omogočilo poglobiti dosedanje poznavanje politike SLS na Slovenskem in strankine oziroma Koroščeve vloge in pomena v različnih zakulisnih kombinacijah v jugoslovanski politiki v prvi polovici tridesetih let. Študija je kljub nemodnemu, to je doslednemu spoštovanju primarnih zgodovinskih virov napisana na sintetičen, dostopen in osmišljujoč način, ki bralcu omogoča tako celosten pogled na njeno vsebinsko razsežnost kot tudi dopušča osredinjenje na posamezne v besedilu obravnavane problemske finese. Gašparičeva *SLS pod kraljevo diktaturo*, obogatena s sočasnim slikovnim gradivom, tako tehtno nadgrajuje dosedanja spoznanja o politični zgodovini Slovencev v prvi jugoslovanski državi. V roke jo bo moral vzeti vsak, ki ga zanima to obdobje slovenske novejši zgodovine, še posebno zato, ker je v njej obravnavano na podlagi prepričljivo opravljenega temeljnega raziskovalnega dela.

Jurij Perovšek

Dieter J. Hecht in drugi (ur.), 1938: *Auftakt zur Shoah in Österreich: Orte - Bilder - Erinnerungen*. Milena Verlag, Dunaj 2008, 48 strani.

Werner Koroschitz, Lisa Rettl, *Tu smo bili doma ... O judovski družini Scharfberg v Železni Kapli / Wir gehörten hierher ... Über die jüdische Familie Scharfberg in Eisenkappel*. Založba Drava, Celovec 2008, 122 strani.

Med pomembne dogodke, mejnike avstrijske novejši zgodovine, sodijo dogodka februarske vstaje socialnih demokratov leta 1934, nacistični julijski puč istega leta, priključitev ("anšlus") Avstrije k nemškemu rajhu (marca 1938) in njegove posledice ter obnova države leta 1945 s sledečimi desetletje trajajočimi pogajanj za sklenitev Avstrijske državne pogodbe. Ob obletnicah vedno znova zasledimo glede vprašanj odprave demokratičnega življenja v Avstriji, "anšlusa" ter le-temu sledečega nacističnega režima željo, da se pod dogodke potegne "končna črta".

Delno prihaja tudi do preinterpretacij zgodovinskih dogajanj in se stanovska država prikazuje kot tista, ki da se je prva upirala nacistični osvajalni politiki. Posebno mesto v novejšem avstrijskem zgodovinopisju zavzema vprašanje uničenja judovskega prebivalstva. Čeprav je Komisija zgodovinarjev Republike Avstrije po večletnih raziskavah objavila serijo publikacij pod skupnim naslovom *Vermögensentzug während der NS-Zeit sowie Rückstellungen und Entschädigungen seit 1945 in Österreich*, Oldenbourg Verlag (Odvzem premoženja v nacističnem času, vrnitve in odškodnina), Wien 2004, se raziskovalci vedno znova vračajo temam kot so "anšlus", odpor in preganjanje judovskega prebivalstva. V letu 2008, ko se spominjamo "anšlusa", sta izšli tudi dve publikaciji, ki sta različni po svoji zasnovi, okoliščinah nastanka in tudi namembnosti. Zgovorni sta nadalje glede tankočutnosti odgovornih do tega raziskovalnega dela. Prva publikacija je vmesni, zelo uporaben rezultat večjega raziskovalnega projekta Avstrijske akademije znanosti *Topographie der Shoah. Gedächtnisorte des zerstörten jüdischen Wien* (Topografija shoah. Kraji spomina na pokončan judovski Dunaj). Drugo delo je nastalo na pobudo Slovenskega prosvetnega društva Zarja iz Železne Kaple. V ospredje postavlja življenjsko zgodbo judovske družine Scharfberg, ki je živela v Želeni Kapli od leta 1930 do nekako konca avgusta 1938. Avtorja publikacije sta pripravila tudi istoimensko razstavo. Raziskovalni projekt Avstrijske akademije znanosti je deležen široke javne podpore, glede druge publikacije in razstave pa to lahko ugotovimo le za osrednje javne ustanove, podpora železnokapelske občine je bila simbolna, Koroška pa prizadevanj zgleda ni podprla. Pri publikaciji in razstavi Zarje je sodelovala Lisa Rettl, sodelavka raziskovalnega projekta Avstrijske akademije znanosti.

Obe publikaciji in kapelska razstava so namenjene predvsem mladini. Učiteljem zgodovine in drugim pedagoškim delavcem pa omogočajo s pomočjo številnih slik in strnjenih faktografskih podatkov naglo seznanjanje s problematiko shoah. V ospredju zanimanja so žrtve. Prva publikacija se omejuje na čas od "anšlusa" do konca leta 1938.

Dvojezična knjiga slovenskega društva je vsebinsko širša in obravnava celotno življenje prizadete družine, od rojstva obeh glavnih oseb v daljni Galiciji, njihovega bega na cesarski Dunaj, prihoda na Koroško pa do pregona prek Trsta in prihoda v Palestino ter novega začetka v Izraelu in deloma v Združenih državah Amerike. Seznanja nas z usodo drugih družinskih članov v času nacizma, njihovo smrtjo oziroma preživetjem in ponovnim snidenjem. Spregovori o latentnem in dejanskem antisemitizmu na koroški deželni ravni in vključuje kratek prikaz antisemitizma na lokalni, občinski ravni, ki ga raziskave v tej obliki pogosto ne upoštevajo. Antisemitizem so na lokalni ravni, tudi na primeru Železne Kaple, širila nemško-nacionalna društva, med njimi podružnice nemškega šulferajna, nemški turnerji in nemško planinsko društvo. Tem so se pridružile paravojaške formacije hajmatšuca. Avtorja se dotakneta na primeru dunajskega župana Luegerja slovenskega, katoliško obarvanega antisemitizma. Koroschitz in Rettl ne upoštevata, da je zadnji imel na Koroškem dodatno ideološko-politično potezo. Časopisa Mir in za njim Koroški Slovenec sta antisemitizem utemeljevala politično in ideološko. V delnem soglasju z nemško-nacionalističnim tiskom, ki je dajal antisemitizmu na Koroškem podlago, sta govorila o "z Judi prežeti", o "judovski" socialni demokraciji, v kateri sta videla odločilnega političnega tekmeča slovenskega političnega gibanja v deželi. Do besede prihajajo še potomke in potomci prve in druge generacije družine

Scharfberg ter osebe, ki so bile blizu družini in ji pomagale v dneh pregona. Stik s problematiko pregona koroških Slovencev najdemo v napovedi Marianne Scharfberg Jelki Kuchar, da bodo za pregonom Judov na vrsti Slovenci. Pregnani člani družine Scharfberg so se po pripovedovanju potomcev radi spominjali bivanja v Železni Kapli in so Avstrijo imeli za svojo domovino. Takih občutkov pa potomci ne poznajo več. Že prva generacija se je naglo prilagodila novemu kulturnemu okolju v novem svetu. Družina Scharfberg je dneve po "anšlusu" doživljala tako kot vse Judinje in Judi v Avstriji. Z divjo arizacijo je izgubila svoje premoženje, njihovo trgovino s tekstilom je ob roganju nekaterih kapelških nacistov in nacistk prevzel nacist. Josef in Marianne Scharfberg sta bila socialno čuteča in sta lahko računala v dnevih preganjanja s pomočjo lojalnih sodelavk. Avtorja opišeta še naporna pota, ki so jih žrtve morale prehoditi po vojni, da so prišle do izplačila manjših odškodnin.

V primeru dunajske publikacije gre za prikaz kolektivnega preganjanja avstrijskih Judinj in Judov, ki je v dneh po "anšlusu" dobilo znake pogroma. Avtorji so zavestno izbrali perspektivo judovskih žrtev, ki v delu prihajajo do besede. Življenjske zgodbe povezujejo s konkretnimi kraji, bogatim slikovnim gradivom, dokumenti in zgoščenimi znanstvenimi komentarji. Trpinčenju, ritualom poniževanja, zasebnemu in uradno ukazanemu ropanju ter aretacijam v poteku pogroma v dneh "anšlusa" so naglo sledili ukrepi gospodarske, poklicne in družbene segregacije na podlagi "arizacije", prepovedi izvajanja poklicev, močne omejitve na izobraževalnem področju in neštete, uradno zapovedane omejitve, prepovedi obiskovanja parkov, kinopredstav, gledališča itd. Novi oblastniki so takoj pozaprli vodilne Jude. Temeljni namen vseh represij je bil, ustrahovati Jude in dunajski dogodki so pospešili radikalizacijo proti Judom tudi na ozemlju nemškega rajha. Tako velja pogrom v dnevih "anšlusa" kot pomemben korak na poti v shoah.

Adolf Eichmann je že 18. marca 1938 prepovedal vsakovrstno judovsko dejavnost. V začetku maja je predstavil svoje "judovsko" zastopstvo. Glavna naloga dunajske judovske občine je bila tedaj v skrbstvu in pospeševanju izselitve, še pred tem pa so "legalno" oropali Judinje in Jude domala celotnega premoženja. K temu sta prispevala Uredba o prijavi judovskega premoženja in Urad za premoženjski promet. Tudi divje "arizacije" stanovanj so tako speljali na "legalna" tla. Avgusta 1938 je Eichmann na Dunaju ustanovil Centralni urad za judovsko izselitev, ki se je razvil potem v centralo za vse deportacije Judinj in Judov v koncentracijska taborišča in s tem v smrt.

Avguštin Malle

Evelyn Steinthaler (ur.), Frauen 1938: Verfolgte - Widerständige - Mitläuferinnen.
Milena Verlag, Dunaj, 2008, 185 strani.

V zborniku je objavljenih šestnajst prispevkov o usodi žensk po priključitvi Avstrije k nemškemu rajhu. Večji del prispevkov je namenjen usodi Judinj, štirje pa poročajo o odporu pripadnic narodnih (jezikovnih) manjšin: en govori na primeru Peršmanove družine o slovenskih partizankah na Koroškem in ženskah, ki so

podpirale Osvobodilno fronto oziroma partizanski boj (Vida Obid in Lisa Rettl, str. 98-107), tematiziran je odpor Romov (Ceija Stoika, str. 79-89), gradiščanske Hrvatinje, po politični orientaciji socialdemokratinje (Katharina Sasso, str. 27-36), zanimiv pa je tudi pogled na obliko odpora južnotirolskih žensk (Sabine Gruber, str. 90-97). Prisilnim delavkam je namenjen prispevek Aloisa Nußbaumerja (str. 118-128). Na temelju farnih in žandarmerijskih arhivov okrožja Zell am See in fondov salzburškega deželnega arhiva je opisal usodo prisilnih delavk iz Poljske in Ukrajine v kmetijstvu. Prispevka zgodovinarke (Ingrid Bauer, str. 16-26; Margit Reiter, str. 162-172) in prispevek zgodovinarja (Christian Dürr, str. 66-78) razpravljajo predvsem o belih lisah na raziskovalnem področju odpora, kar zadeva ženske, pa tudi o tem, kako je intenzivnejše preučevanje organiziranega in individualnega odpora žensk močno diferenciralo in širilo samo opredelitev odpora. Spremno besedo zbornika je napisala Barbara Prammer, predsednica državnega zbora. V njej nakazuje drugačen odnos do lastne, avstrijske preteklosti, ki ga je leta 1991 sprožil kancler Franz Vranitzky z izjavo, da Avstrija ni bila le prva žrtev nacistične Nemčije, temveč da so bili Avstrijci in Avstrijke v marsičem tudi so-storilci/sostorilke krivic in zločinov. V knjigi je tudi obsežnejši seznam literature o ženskah v odporu.

Pobudnica raziskovanja ženskega odpora je bila pisateljica Marie-Therese Kerschbaumer s svojimi sedmimi poročili o ženskem odporu, ki jih je izdala leta 1980 v knjigi *Der weibliche Name des Widerstandes*, ki pa jo v seznamu literature pogrešamo. V enem izmed poročil je Kerschbaumerjeva tematizirala odpor koroških Slovenk, požig Peršmanove domačije in smrt Peršmanovih ter odnos Rimskokatoliške cerkve do slovenščine in slovenskega prebivalstva na Koroškem. Šele več let kasneje so se teme lotile zgodovinarke, med njimi Karin Berger in druge, z objavo zbornikov *Der Himmel ist blau. Kann sein. Frauen im Widerstand. Österreich 1938-1945* (Dunaj, 1985) in *Ich gebe Dir einen Mantel, daß Du ihn noch in Freiheit tragen kannst. Widerstehen im KZ. Österreichische Frauen erzählen* (Dunaj, 1987).

Iz pričevanj leta 1938 zelo mladih Judinj, intervjujev Judinj ter razprav o njih lahko potegnemo naslednje skupne značilnosti: z "anšlusom" se je zaradi progromskih oblik preganjanja temeljito spremenilo življenje Judinj. Takoj se je začelo nasilje. To se je izražalo v fizičnih napadih, arizacijah trgovin, velikih podjetij in obrtnih delavnic, nasilnih izgonih iz stanovanj, splošni stigmatizaciji z vrhuncem v dneh po "anšlusu" in v času novembrskega progroma, t. i. "kristalne noči". Kazalo se je v dodelitvi posebnih osebnih izkaznic, v posebni označbi njihovih potnih listov s črko "J" in v zapovedi obveznega nošenja "judovske" (Davidove) zvezde od septembra 1941 dalje. Judovska mladina je močno občutila takojšnjo segregacijo na šolskem področju in v javnem prostoru. Ostajalo ji je življenje v najožjem krogu družin in znancev v dodeljenih majhnih stanovanjih za več družin. Judinje in Judje niso več smeli opravljati zdravniškega in odvetniškega poklica. Na temelju neštetihi zakonov, odredb in policijskih ukrepov je potekala navidezno legalna divja arizacija. Iz poročil prič časa in znanstvenih prispevkov še povzemamo, da so bila "ribanja" vsekakor "avstrijska" in posebej "dunajska" posebnost, nepoznana na območju rajha in s tem dodatna oblika poniževanja judovskega prebivalstva. Judi so morali namreč z "ribanji" (Reibpartien) ob zasmehovanju številnih Dunajčanov in Dunajčank ribati s pločnikov in sten gesla propadlega stanovskega režima, in to

delno tudi z zobnimi ščetkami. Na drugi strani so morali pisati sramotilna protijudovska gesla na izložbena okna in stene lastnih trgovin in drugih nepremičnin. Alfred Hrdlicka je tem ljudem namenil monumentalen spomenik pred dunajsko Albertino, ki ga del Avstrijcev še danes noče sprejemati.

Pričevanja in poročila ter razprave govorijo tudi o tem, pod kako velikim psihološkim pritiskom so bile žrtve, ki jih je vznemirjal vsak korak na hodniku, prestrašilo vsako srečanje na ulicah. Zelo naglo so nacisti na območju Ostmarke uveljavili nürnberške rasne zakone, ki tudi judovskemu delu mešanih zakonov in "mešancem prve stopnje" niso prizanašali. Kot največja utvara se je izkazalo mnenje, da bodo nacisti bolj strpni do žensk in posebno mater. V svojem literarnem prispevku nobelovka Elfriede Jelinek (str. 58-65) z jasnimi besedami opisuje vse dimenzije demonske groze, razgalja jezik nacistov in pravi, da ti niso stremeli po skrajnem izkoriščanju prizadetih žensk (Judinj, političnih nasprotnic, prisilnih delavk, upornic), temveč so izvajali njihovo sistematično uničenje tudi v obliki prisilne prostitucije po raznih koncentracijskih taboriščih.

Posledica represije in njenega neprekinjenega stopnjevanja je bil naval na edini "izselitveni urad". Judi so skušali rešiti svoje otroke in mladino, skozi rešeto pa so padli ostareli in nekvalificirani ljudje. Izsiljeno izselitev so oblastniki ovili v plašč formalnopravnih predpisov, s katerimi so ljudi oropali domala vsega premoženja. "Emigranti" so morali začeti v državah gostiteljicah tako rekoč znova, le deloma so se lahko naslanjali na sorodnike. Teh držav pa je bilo vedno manj. Vendar si je od 206.000 avstrijskih prebivalcev judovskega porekla z begom rešilo življenje približno 135.000. Več kot 65.000 Avstrijcev judovskega porekla je izgubilo življenje po raznih koncentracijskih taboriščih, ječah in kaznilnicah in pri progromih. Le malo Judinjam in nasprotnicam nacističnega režima je uspelo preživeti kot "podmornice" oziroma s skrivanjem (Elfriede Gerstl, str. 37-43). Iz prispevkov je razvidno, da je avstrijsko prebivalstvo vedelo za grozote koncentracijskega taborišča Dachau, kamor je odpeljal 1. aprila 1938 prvi transport, ki je bil sestavljen iz vidnih pripadnikov stanovske države in Judov. Kmalu so od tam začela prihajati obvestila o smrtnih primerih in za njimi še žare s pepelom ubitih in kremiranih. Eva Geber v svojem prispevku (str. 152-161) v obliki pogovora s svojo mamo razgalja priljubljen povojni avstrijski mit, da prebivalci o koncentracijskih taboriščih in njihovi namembnosti niso nič vedeli. Policijske in sodne oblasti so prebivalstvo ustrahovale z razglasi na javnih mestih v kričeči rdeči barvi, s katerimi so naznanjale justifikacije nasprotnikov režima. Tak korak so ubrale tudi 29. aprila 1943 na Dunaju ob obglavljenju trinajstih "selskih žrtev". V Sloveniji, ki so jo okupirali Nemci, pa so tovrstni razglasi naznanjali streljanje talcev.

Ženske, ki so bile preganjanje ali so sodelovale v odporu in so postale žrtve represivnega nacističnega aparata, so se po porazu nacizma le težko znašle. Tako so na primer zapadle javni, izrazito pejorativni stigmatizaciji slovenske partizanke na Koroškem. Številne ženske, ki so preživele koncentracijska taborišča, so bile soočene s trditvami sovrstnic, da vse le ni bilo tako hudo, ker jih je toliko preživelo. Pregnane Judinje so se le v redkih primerih vrnile in se morale na primer dolgo časa boriti za vrnitev svojih ariziranih stanovanj. Stigmatizacija Romov se je leta 1948 obnovila s posebno odredbo socialdemokratskega notranjega ministra Oskarja Helmerja proti "ciganstvu". 27. aprila 1945 je Karl Renner, ki je ob "anšlusu" ves navdušen povedal, da bo 10. aprila 1938 glasoval za priključitev

Avstrije nemškemu rajhu, s selektivno uporabo moskovske deklaracije (s konca oktobra 1943) utemeljil mit o Avstriji kot "prvi žrtvi" nacizma in ustvaril podlago za dolgotrajni mit o Avstrijcih kot žrtvah. Margit Reiter (str. 162-172) kritično vrednoti splošno mnenje, ki ocenjuje nacizem kot "moški fenomen", in pravi, da je treba videti - ob "vzhičenih ženskih masah" ob prihodu Hitlerja na Dunaj - ženske tudi kot storilke, na primer v poteku evtanazije, kot mučiteljice v koncentracijskih taboriščih, kot uslužbenke represivnih aparatov režima, pa tudi kot tiste, ki so po vojni pogosto usmerjale ali celo prepovedovale razprave o svoji vpletenosti kot tudi o vpletenosti svojih mož v nacizem.

Medtem ko je vključevanje odpora koroških Slovencev v zbornike o odporu ali nacizmu v Avstriji pravilo, to o oblikah odpora južnih Tirolcev, še posebej južnih Tirolk, ne moremo trditi. Sabine Gruber v svojem literarnem besedilu tematizira prav to vprašanje. Nekaj mladih južnih Tirolcev, ki niso podpirali rajh, se je namreč po septembru 1943 izognilo vpoklicu v nemško vojsko. Šli so v domače gozdove in preživeli ob trajni podpori domačih kot t. i. zeleni kader. To obliko odpora so poznali tudi koroški Slovenci. Vsi južnotirolski "skrivači" niso imeli toliko sreče. Če so jih zajeli, so praviloma prišli pred vojaška sodišča in v "najboljšem" primeru v koncentracijska taborišča. Taka je bila tudi življenjska pot Franza Thalerja. Ta je o svoji uporni poti napisal spomine, ki jih je 2007 izdala založba Raetia pod naslovom *Unvergessen: Option, KZ, Kriegsgefangenschaft, Heimkehr: Ein Sarnner erzählt. Mit Briefen an den Autor*. Zanimivo je, da v tematski avstrijski znanstveni literaturi še ne naletimo na recepcijo italjanskih del v obliki, kot je to storila Marta Verginella v prispevku *Angelo Del Boca, nadležni raziskovalec kolonializma* (Angelo Del Boca, *Italjani, dobri ljudje?* Mladinska knjiga, Ljubljana, 2007, str. 231-242). Številni južni Tirolci so bili travmatizirani zaradi svoje naklonjenosti nemškemu rajhu, predvsem pa zaradi svojih medsebojnih odnosov. Optanti (tisti, ki so bili naklonjeni tretjemu rajhu) so neoptante videli praviloma kot "izdajalce". To se ni spremenilo niti po septembru 1943, v določenih pogledih se je celo zaostrojilo. Italijanske oblasti, ki so po vojni hotele neoptante potegniti na svojo stran in jih odvrniti od zahtev po združitvi z Avstrijo, so te spore znale poglobljati. Optante so označile počez kot naciste in napihnile število južnih Tirolcev, ki so vstopili v enote SS in kot taki divjali po italijanskih pokrajinah. Južni Tirolci pa neke "interne denacifikacije" niso zmogli. Težava je verjetno še ta, da se južni Tirolci kot pripadniki italijanske vojske pojavljajo tudi kot storilci, tako tudi na tleh bivše Jugoslavije.

Zbornik *Ženske 1938* bo gotovo pripomogel k boljšemu spoznavanju avstrijske sodobne zgodovine in vloge, ki so jo v usodnih letih odigrale avstrijske državljanke zlasti kot žrtve. Odpira pa tudi vprašanje, kako so bile vpletene v dogajanja kot (so)storilke.

Avguštin Malle

Samo Kristen, Meje in misije. Dileme slovensko-hrvaške razmejitve v Istri v vojaškem, političnem, diplomatskem in obveščevalnem meteu II. svetovne vojne. Društvo 2000, Inštitut za narodnostna vprašanja. Ljubljana 2006, 410 strani.

V zadnjih letih se je na knjižnem trgu občutno povečalo število publikacij in tudi drugih dogodkov, ki se na tak ali drugačen način ukvarjajo z vprašanjem odnosov med Slovenci in Hrvati oziroma med Slovenijo in Hrvaško. To se zdi po eni strani povsem razumljivo, saj gre vendar za dva sosednja in povrh še sorodna naroda, ki sta v preteklosti dolgo tudi živela v skupnih državnih tvorbah. Po drugi strani se seveda postavlja logično vprašanje, zakaj se pri nas o Hrvatih in Hrvaški toliko piše oziroma dogaja prav zdaj. Omenjene publikacije se sicer dotikajo različnih tem znotraj teh medsebojnih odnosov, od povsem "neaktualnih" zadev iz starejše zgodovine pa do sedanjega življenja Slovencev na Hrvaškem in predvsem do vprašanja meja med obema (sedanjima) samostojnima državama. Gotovo prav v slednji problematiki tiči odgovor na gornje vprašanje, saj je namreč to izrazito aktualno, politično in tudi praktično vznemirljivo vprašanje, pač glede na dejstvo, da meja v (številnih) podrobnostih še ni določena oziroma se državi o njenem poteku še nista uspeli dogovoriti. Hkrati se tudi kaže, kako tvegano je kakšno preteklo dogajanje razglasiti za "neaktualno", saj prav diskusije o slovensko-hrvaški meji na začetku 21. stoletja dokazujejo tesno vzročno-posledično povezanost, nekakšno zvezno funkcijo preteklih in najnovejših dogajanj. Argumente za (prave) odločitve v sedanjosti namreč v veliki meri iščemo v preteklosti. Prav tako razprava o tej ne do konca določeni meji ponovno potrjuje obstoj in součinkovanje "siamskega dvojčka" zgodovina-zemljepis.

Razprava teče seveda predvsem okrog določitve slovensko-hrvaške meje v Istri; to je razumljivo, saj v preteklosti na tem območju nikdar ni bilo neke administrativne razmejitve, ki bi se v osnovi naslanjala na etnično oziroma jezikovno stanje na terenu. Prav to stanje pa naj bi že po drugi svetovni vojni med jugoslovanskima republikama, enako pa tudi sedaj med samostojnima državama, bilo glavno merilo za določitev meje. Po drugi strani pa so meje, ki so močno ločevale in obstajale stoletja, lahko v veliki meri tudi same "ustvarjale" razlike, ki so že imele značaj narodnostnega. Taka je bila v našem primeru stoletna meja med ogrskim kraljestvom in zahodnje ležečima avstrijskima deželama, Kranjsko in Štajersko. Zato bi bilo nekako logično pričakovati, da bi Slovenci in Hrvati po letu 1945 in ponovno po letu 1991 imeli težave z določitvijo meje zgolj na istrskem, ne pa tudi na ostalih odsekih. To pa se iz različnih vzrokov ni zgodilo in "reševanje" mejnega vprašanja je na štajerskem koncu privedlo celo do zelo tragičnih epizod, kot je bil recimo primer v Štrigovi.*

Knjiga Sama Kristena, o kateri nameravamo izreči nekaj opazanj, se, kot kaže že njen podnaslov, ukvarja prav z mejo v Istri in to v času druge svetovne vojne.

* Opomba odgovornega urednika: Mišljen je dogodek iz spomladi 1947, ko naj bi hrvaški organi Udbe v Štrigovi pobili okoli 30 Slovencev, ker so ti izražali slovenskost. Dogodek, ki je postal v zadnjem času "predmet" politizacije v odnosih med Republiko Slovenijo in Republiko Hrvaško glede urejanja mejne problematike, v arhivskem gradivu ni dokumentiran. Okoli območja Štrigova-Razkrižje sta se v prvem letu po 2. svetovni vojni Slovenija in Hrvaška resnično prepirali, vendar je bila rešitev z dogovorom najdena leta 1946. Glej v Zdenko Čepič: Oris nastajanja slovensko-hrvaške meje po drugi svetovni vojni. V: Mikužev zbornik, Ljubljana 1999, str. 204-209. Kaj se je res zgodilo v Štrigovi spomladi 1947 bo moralo slovensko in tudi hrvaško zgodovinopisje še raziskati in dokumentirati.

Predvsem v vojnih letih so se namreč, kot se je kmalu izkazalo, zgodili vsi usodni dogodki, ki so vsaj v grobem določili poveljno mejo med republikama in posledično tudi sedanjo, pač ne dokončno, mejo med državama. Kljub dolgemu pojasnjevalnem podnaslovu knjiga za bralca vsebinsko in tudi metodološko predstavlja določeno presenečenje. V tem smislu se tako po obsegu kot tudi po vsebini zelo razlikuje od svoje "predhodnice", ki jo je avtor pod naslovom "Istrsko vprašanje" objavil leta 2002. Je namreč daleč od tega, da bi se omejevala samo na vprašanje razmejitve med Slovenci in Hrvati v Istri. Drži sicer, da je to njena rdeča nit, na katere simbolni, čeprav ne tudi časovni začetek avtor postavlja elaborat "Jadransko pitanje", ki ga je v Londonu 19. marca 1943 napisal dr. Dragovan Šepić. V njem je tedanji tesni sodelavec bana Ivana Šubašića, sicer po rodu istrski Hrvat, v bistvenih potezah predstavil razvoj italijanskega julijskega in jadranskega imperializma oziroma fašizma ter njune usodne posledice za primorske Slovence in istrske Hrvate kot tudi za jugoslovansko državo kot tako. Njegov logični zaključek in hkrati sugestija zaveznikom sta jasna: Italijo je treba omejiti na zahodno jadransko obalo, predvsem pa osvoboditi Slovence in Hrvate in njihovo naseljitveno ozemlje pridružiti matični državi Jugoslaviji. Ob tem, ko Šepić predstavlja naseljitveni prostor obeh narodov znotraj tedanjih italijanskih meja, tudi konkretno navede, da narodnostna meja med Slovenci in Hrvati v Istri poteka po grobi črti Klana - Umag.

Prav slednje dejstvo nato v veliki meri zaznamuje nadaljnje Kristenovo izvajanje. V zvezi s tem namreč poudarja, da je bil Šepić poleg Ivana Marije Čoka v najožjemo vodstvu Jugoslovanskega odbora iz Italije. To je po njegovem hkrati pomenilo, da so si primorski Slovenci in istrski Hrvati (vsaj tisti v Italiji in emigraciji) kot "domačini" in neposredni poznavalci stanja na terenu bili edini, kje poteka prav(ičn)a narodnostna meja v Istri. V nadaljevanju avtor z logičnim povezovanjem navidez naključno istočasnih dogodkov tudi Šepićev elaborat vključi v t.i. "predinvazijski" kontekst. Tedaj se je namreč v zavezniških in ne samo njihovih krogih resno razpravljalo o možni invaziji na vzhodni jadranski obali. Ob tem in po tem je v tej povezavi sledila cel vrsta dogodkov, ki so to invazijo napovedovali ali pa tudi ne. V to vrsto pisec uvršča takratni Šubašićev sprejem pri kralju Petru II (Šepićev elaborat naj bi prav tedaj bil pripravljen za Šubašića), pogajanja partizanov z Nemci v Zagrebu, že podpisano Dolomitsko izjavo, Kuharjevo pismo vodstvu Slovenske zaveze (SZ), sklic plenuma SZ v Ljubljani, razgovore predstavnikov SZ in primorske sredine v Beogradu itd. Toda kot "motor" in tudi kot zelo otipljiv signal, da do invazije res lahko pride, deluje prihod padalske "misije" Equinox, katere ena trojka se je spustila k primorskim partizanom, druga pa k dolomitskim četnikom. Tu naj bi šlo za prizadevanja Čoka oziroma njegovega odbora, da doseže med Slovenci enotnost in jih pripravi na bližnjo osvoboditev. Po eni strani je šlo tu za tipanje terena, po drugi pa seveda za neinformiranost in tudi nevednost. Prava realna sila med Slovenci so namreč tedaj že partizani pod vodstvom komunistične partije in ona je od tedaj vodila igro, tudi v odnosu z zavezniki, kar je bilo ob bližnjem razkolu med njimi in Dražem Mihajlovićem še toliko lažje.

Tudi vprašanje narodnostne in posledično upravopolitične razmejitve v Istri je šlo svojo pot, tudi mimo Šepićevih in Čokovih ugotovitev. O tem so odločali samo še na terenu oziroma znotraj partizanskega gibanja. Če se je približna črta Klana-Umag omenjala pred vojno v raznih emigrantskih in tudi slovenskih publikacijah,

pa so bili med vojno Jugoslovanski odbor iz Italije in njegovi subjekti pravzaprav edini na tem stališču. Res je, da je Franc Rozman-Stane na sestanku s hrvaškimi poveljniki v Pazinu konec septembra 1943 želel doseči operativno razmejitveno črto na Mirni, a Hrvati so vztrajali na Dragonji. Neodvisno od tega je Dragonjo kot mejno reko postavil tudi hrvaški emigrantski voditelj Juraj Krnjević, ki je na zahtevo britanske diplomacije junija 1943 v Londonu sestavil zadevni memorandum. Skupaj z drugimi potezami, ki jih tu ne moremo navajati, je prišlo v seštevku do dejstva, da so vsi hrvaški (tudi partizanski) subjekti stali na stališču Dragonje kot mejne črte, medtem ko se slovenski odločilni dejavniki o tem tako rekoč niso izrekli. Logična posledica tega je bil tako sporazum Guček - Babić 10. 2. 1944 na Maliji, kjer sta se politična predstavnika slovenskega in hrvaškega partizanskega gibanja sporazumela o Dragonji kot mejni črti med slovenskim in hrvaškim delom Istre. To je vsekakor imelo daljnosežne posledice. Dragovan Šepić je po vojni postal zgodovinar in je veliko pisal o istrski zgodovini. Svojega elaborata iz leta 1943 ali celo mejne črte Klana - Umag ni omenjal nikdar več.

V bistvu je nemogoče na kratko povzeti siceršnjo razgibano in zanimivo vsebino knjige. Zgoraj smo omenili zgolj tiste značilnosti pripovedi, ki zadevajo vprašanje razmejitve v Istri. Avtorjev asociativni lok je izredno širok, hkrati pa je skrajno dosleden v iskanju najširšega možnega konteksta, pri čemer se pri izpeljavi zgodbe ne boji "skočiti" tudi na druge kontinente, v najvišje vrhove zavezniških poveljstev ali narediti časovne preskoke tudi v desetletjih. Tako beremo med drugim tudi razmeroma podroben opis britanskega napada na italijansko vojno ladjevje v pristanišču Taranto kot tudi druge, ponavadi vznemirljive podrobnosti.

Tudi kar zadeva številne posamezne epizode je avtorju uspelo priti do nekaterih ugotovitev ali vsaj interpretacij, ki se v celoti ali pa v posameznostih razlikujejo od do sedaj uveljavljenih. Tako je pismo Alojzija Kuharja iz Londona v Ljubljano marca 1943, ki je bilo po dosedanji razlagi namenjeno škofu Gregoriju Rožmanu, po Kristenovi analizi bilo naslovljeno pač na Miloša Stareta, člana naj-ožjega vodstva Slovenske zaveze. Podobno je pisec poudaril, da gre med povode in okoliščine, ki so Komunistično partijo vodile k sklenitvi t. i. Dolomitske izjave šteti tudi "nevarnost" napovedujočega se zavezniškega izkrcaja na Jadranu. Partija si je s tem zagotovila prevladujoč položaj in ob morebitnem prihodu Angležev ji je kot potencialno nevarna ostajala le še sicer šibka sredina. Avtor se je zelo potrudil in opisal tudi do sedaj manj znano prizadevanje Čokovega odbora, da bi dosegel združitev četnikov in partizanov, pač vse v funkciji uspešnosti boja za osvoboditev Primorske. Podobno je natančno predstavil različna prizadevanja slovenskih in jugoslovanskih subjektov, da bi dosegli neka konkretna britanska jamstva za korekcijo meje na Primorskem in Istri, seveda v korist Slovencev in Hrvatov. Dodajmo, da bi pri tem veljalo upoštevati še zbornik "Britanci o Kraljevini Jugoslaviji" v uredništvu Živka Avramovskega. Tudi trditev, da sta bila Ivan Šubašić in Sava Kosanović sovjetska agenta, je seveda več kot zanimiva. Ne zgolj zanimiva pa je ugotovitev, da se je pred kapitulacijo Italije Centralni četniški odred premaknil v Grčarice ne le zaradi morebitnih povezav s četniki z juga, temveč tudi zaradi morebitnega sestanka med britanskimi predstavniki in italijanskim generalom Gambaro. Kot nekakšen višek pronicljivosti pa vsaj po mnenju podpisanega velja oceniti avtorjevo ugotovitev o nekakšni "metodični etnogenezi" Hrvatov po drugi svetovni vojni na območjih južno od Dragonje, kjer je bilo ob starejših štetjih

sicer zanemarljivo ali pa kar nično število Hrvatov. Ta "etnogeneza" se je pač dogodila kot rezultat tamkajšnjih povojnih administrativnih preureditev.

Ob tem dodajmo, da pisec ni pozabil omeniti tudi nekaterih drugih indikativnih dejstev, ki so bila morebiti do sedaj premalo poudarjena. Med slednjimi navedimo dejstvo, da so prvi padalci pri primorskih partizanih imeli s seboj 27.000 letakov s pozivi na mirovanje (gverile), češ da se bliža čas izkrcanja oziroma da "se čas osvoboditve bliža". Podobno je v kontekst morebitnega zavezniškega izkrcanja na jadranski obali umestil znana marčna pogajanja med partizani in Nemci in še, da je kasneje, septembra 1944 komandant partizanske 18. divizije Stane Semič-Daki bil pred tem, da se premakne na območje Gorskega Kotarja, kjer naj bi zavrnil morebitno zavezniško izkrcanje. Posebej ob vzročno-posledičnem povezovanju obilice posameznih dogodkov ter potez različnih v knjigi nastopajočih subjektov je avtor pogosto zelo smel, v večini primerov sicer tudi logičen in prepričljiv. Res pa je, da včasih svoje izpeljave omili in omehča z ustreznimi pridevniki ali prislovi. Ob veliki količini podatkov in njihovem umeščanju v ustreznih kontekst je seveda skoraj nujno prišlo tudi do kakšne nerodnosti oziroma nepazljivosti. Omenimo n.pr., da se na strani 240 ob omembi faksimila skice istrskega prebivalstva v listu "Istra" namesto pravilne 1935 pojavi napačna letnica 1943.

Knjiga ob svoji nabitosti s podatki seveda zahteva zelo pozorno branje, čeprav je vsebina po drugi strani zelo zanimiva, opisano dogajanje pa razgibano in ponekod spominja na dramaturgijo Iana Fleminga. Kljub temu bi se vsaj s strokovnega zgodovinopisnega vidika lahko bralcu marsikaj olajšalo. Opombe pod črto v veliki meri niso zgolj referenčnega značaja, temveč predstavljajo obširne vsebinske dopolnitve. Ob dodatnem dejstvu, da so natisnjene v drobnem tisku, so odločno preobširne. Podpisani tu stoji na stališču, da v kolikor je vsebina teh opomb pomembna, naj se jo vključi v glavno besedilo, če pa temu ni tako, pa se opomba lahko izpusti ali pa zgolj na kratko povzame. Enako v opombah nekoliko motijo dolgi citati v tujih jezikih, avtor pa skozi celotno besedilo uporablja nenavadne in tudi nepotrebne tujke. To nas navaja na misel, da besedilo knjige morda sploh ni bilo lektorirano. K seznamu osebnih imen, ki je seveda najpomembnejši, bi lahko uredništvo dodalo še seznam krajev, seznam kratic in morda tudi stvarni indeks. Zelo dobrodošel bi bil seveda tudi sistematični seznam virov in literature. Pohvaliti pa gre dodatek z reprodukcijami različnih kart o razmejitvi v Istri, predvsem pa s faksimilom Šepičevega elaborata. Kar zadeva že omenjene vire in literaturo, naj za zaključek poudarimo, da je Kristen pri pisanju knjige uporabil izredno veliko arhivskega gradiva, med drugim tudi iz britanskih Državnih arhivov ter Diplomatskega arhiva Državnega sekretariata za zunanje zadeve v Beogradu, da ne govorimo o številnih fondih iz Arhiva Slovenije. Uporabil je tudi mnogo historiografskih in biografskih del, ki jih sicer ni moč najti v slovenskih knjižnicah, kar priča o njegovem velikem tozadevnem prizadevanju. Tudi to kaže na dejstvo, da gre v primeru knjige "Meje in misije" za bogato in izredno povedno delo, v katerega pisanje je bilo vloženo veliko energije.

Boris Mlakar

Jože Prinčič, Neven Borak: Iz reforme v reformo. Slovensko gospodarstvo 1970-1991, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana 2006, 677 strani.

Knjiga *Iz reforme v reformo. Slovensko gospodarstvo 1970-1991* je rezultat skupnega dela dveh uveljavljenih in priznanih raziskovalcev, dr. Jožeta Prinčiča in ddr. Nevena Boraka. Jože Prinčič je plodovit slovenski zgodovinar srednje generacije. Raziskuje gospodarsko zgodovino v obdobju od konca druge svetovne vojne do osamosvojitve Slovenije. Doslej je preučeval industrializacijo, poddržavljenje, modernizacijske procese, medrepubliške gospodarske odnose, gospodarsko sodelovanje s sosednjimi državami, bančno zgodovino, regionalni razvoj in razvoj posameznih podjetij. V zadnjem obdobju je posebej veliko pozornosti namenjal preučevanju uspešnih slovenskih podjetnikov v letih 1960-1990 ter Tovarni vijakov v Kropi, ki je odličen primer razvoja lokalnega gospodarstva. Jože Prinčič je avtor oziroma soavtor številnih znanstvenih in strokovnih monografij, virov, razprav in člankov. Zadnji odmevnejši deli pred knjigo *Iz reforme v reformo. Slovensko gospodarstvo 1970-1991*, katerih avtor oziroma soavtor je, sta bili *Zgodovina slovenskega bančništva* (2000) in *Bančniki v ogledalu časa: Življenjske poti slovenskih bančnikov v 19. in 20. stoletju* (2005). Ddr. Neven Borak ima doktorat znanosti tako s področja ekonomije kot tudi iz zgodovine. Je priznani slovenski ekonomist in poznan kot avtor, soavtor ter urednik številnih znanstvenih, strokovnih in publicističnih del iz področja ekonomije in ekonomske zgodovine. Njegovi večji deli pred nastankom dela v sodelovanju z dr. Prinčičem sta bili *Denarne reforme* (1998) in *Ekonomski vidiki delovanja in razpada Jugoslavije* (2002). Jože Prinčič in Neven Borak sodita med redke raziskovalce, ki se že vrsto let sistematično ukvarjajo z gospodarsko zgodovino Slovencev po drugi svetovni vojni. Treba je poudariti, da sta v pričujoči knjigi vključila tako zgodovinski kot tudi ekonomski pristop in pogled na obravnavano obdobje.

Knjigo *Iz reforme v reformo. Slovensko gospodarstvo 1970-1991* je izdala Fakulteta za družbene vede z letnico 2006 in je izšla v nakladi 200 izvodov.

Delo je ob predgovoru in zaključku razdeljeno na petnajst poglavij in obsega 677 strani. Vsako poglavje zase je zaključena celota in obravnava določen problem.

Prvo poglavje predstavi evropsko in svetovno gospodarstvo po drugi svetovni vojni. Obdobje 1950-1973 je označeno kot "zlata doba" kapitalizma oziroma obdobje blagostanja. To obdobje, za katerega je bil značilen hiter gospodarski razvoj, je temeljito spremenilo podobo zahodnega kapitalističnega in vzhodnega socialističnega sveta. Za konec zlate dobe se šteje leto 1973 - leto tako imenovanega prvega naftnega šoka. Po tem letu je tako zahodni kot vzhodni svet zajela kriza. Zahodni svet je prešel iz stagflacije v "evrosklerozo", vzhodni pa iz reform v zlom. Socialistična gospodarstva se niso bila sposobna tako dobro prilagoditi travmatičnim in kriznim razmeram, kot je to zmogel njihov kapitalistični tekmeč.

V drugem poglavju avtorja Slovenijo umestita v jugoslovanski gospodarski prostor. Poudarki so na predstavitvi družbenega proizvoda, gibanja števila prebivalstva, ki je na primer v začetku osemdesetih let predstavljalo 8,4 odstotka celotnega jugoslovanskega prebivalstva, ter na industrializaciji. Industrija je bila glavna gospodarska dejavnost in je predstavljala petino jugoslovanske industrije oz. 43 odstotkov celotnega družbenega proizvoda Slovenije ter je zaposlovala 47 odstot-

kov vseh zaposlenih. Predstavljeni so tudi najpomembnejši industrijski objekti. V nadaljevanju je opisano poglobljanje regionalnih razlik znotraj jugoslovanske federacije, razvojno oddaljevanje ter različni pogledi na razvoj, ki so bili pogosto predmet sporov. V različnih delih Jugoslavije so se namreč pojavljali različni razvojni pogledi. V sklepu poglavja so podrobneje opisane naloge ekonomske federacije ter leta 1974 sprejeta jugoslovanska ustava in njena vloga pri nastajanju "nacionalnega gospodarstva".

Tretje poglavje obravnava gospodarsko sodelovanje Slovenije z drugimi federalnimi enotami. Najprej avtorja predstavita, kakšna so bila politična izhodišča in interesi posameznih federalnih enot, kakšna gospodarska menjava Slovenije s posameznimi federalnimi enotami ter kakšna sta bila sodelovanje med podjetji in finančna ureditev. Ustava iz leta 1974 in zakon o združenem delu sta namreč dokončala decentralizacijo podjetij, predpisala pogoje za ustanavljanje in delovanje ter samoupravno organiziranje podjetij oziroma združenega dela v različne oblike povezovanja in medsebojnega sodelovanja in predpostavila, da na notnem jugoslovanskem trgu ni ovir za njihovo nemoteno delovanje. V tem poglavju lahko beremo tudi o migracijskih trendih, za katere je bilo značilno, da se je delež priseljenega prebivalstva iz drugih republik v obdobju 1949-1981 nenehno povečeval, o ciklični industrijske proizvodnje ter o slovenski regionalni plačilni bilanci, ki je podrobno predstavljena tudi v tabelah.

Četrto poglavje obravnava gospodarsko reformo in njen zaton. Najprej je opisano obdobje od male reforme do sedemletnega plana. Uvod v gospodarsko preobrazbo je bila tako imenovana mala reforma ali nova gospodarska ureditev, ki se je začela januarja leta 1960, ko sta Zvezni izvršni svet in Zvezna skupščina sprejela predpise za preureditev deviznega, zunanjetrgovinskega, kreditnega in bančnega sistema. Reforma je bila neuspešna. Že v prvem reformskem letu se je nabralo več kot dovolj dokazov, da se reforme niso lotili v pravem času in da bodo njeni ukrepi delovali le na deviznem področju. Epizoda s sedemletnim gospodarskim planom je bila še en dokaz, da se v prvi polovici šestdesetih let niso mogli poenotiti o novi razvojni usmeritvi. Za pripravo nove gospodarske reforme je bila izbrana posebna delovna skupina, ki jo je vodil Boris Kraigher. Gospodarska reforma se je začela 24. julija 1965 in je predvidela številne spremembe. Sprememba cenovnih razmerij, okrepitev terciarnega gospodarskega sektorja, posodobitev sistema ekonomskih odnosov s tujino, sprememba davčnega sistema in politike, konvertibilnost domačega denarja, uravnovešanje porabe z dohodki ter nov odnos do nerazvitih republik in območij so bili glavni cilji gospodarske reforme. Reforma je bila kratke sape in dober mesec pred smrtjo, decembra 1966, je Boris Kraigher Stanetu Kavčiču dejal, da bo propadla, ker nima "stvarne idejnopolitične podpore". Glavna razloga za propad te reforme avtorja vidita v sami politiki oziroma naravnosti gospodarske stabilizacije ter v razhajanjih na državni ravni in v različnih interesih posameznih republik. Avtorja ugotavljata, da je gospodarska reforma iz leta 1965 imela izredno negativne posledice za slovenska podjetja, ki so se znašla v skoraj brezizhodnem položaju, in da so bili vzroki za njen neuspeh predvsem politične narave.

Peto poglavje obravnava stabilizacijski program po neuspehu gospodarske reforme. Opiše, kakšno gospodarsko perspektivo so iskali, zvezni in republiški stabilizacijski program ter kako "gospodarski voz ni mogel potegniti".

Šesto poglavje prikaže, kako je potekal obračun z gospodarsko politiko vlade

Staneta Kavčiča. Kavčičev "liberalni" gospodarski koncept je naletel na neodobranje. Stane Kavčič je spoznal, da brez učinkovitega in tržno usmerjenega gospodarstva ne more napredovati nobena družba, tudi socialistična ne. Postal je navdušen zagovornik gospodarske reforme in najvidnejši predstavnik tako imenovane "liberalne" usmeritve znotraj Komunistične partije Slovenije. 9. maja 1967 je postal predsednik Izvršnega sveta skupščine Socialistične Republike Slovenije. Njegova priljubljenost je vztrajno rasla, zato ni čudno, da je izgubil podporo vladajoče partije. Med drugim se je zameril tudi samemu Titu, ker je februarja 1969 zavrnil uradno kandidaturo za predsednika Zveznega izvršnega sveta. Avtorja opišeta tudi cestno afero, kako je Stane Kavčič v središče svojih prizadevanj postavil nacionalni gospodarski interes in so ga zato začeli imenovati "oče nacionalne ekonomije" ter obračun z njim, ki je sledil. Kot sta zapisala avtorja, je "po političnem obračunu s Stanetom Kavčičem in njegovimi somišljeniki partijsko vodstvo znova prevzelo vse niti vodenja gospodarske politike v svoje roke. V bodoči gospodarski politiki ni bilo več prostora za tržno gospodarstvo in nacionalni gospodarski interes. Vsa energija je bila usmerjena v samoupravno preobrazbo gospodarstva".

V sedmem poglavju avtorja opišeta vzpon in padec dogovornega gospodarstva. Najprej je opisana priprava za nastanek le-tega ter nato gospodarskopolična načela dogovornega gospodarstva. Združeno delo je pomenilo način organizacije proizvodnje brez dobička kot temeljnega cilja poslovanja in brez kapitala kot lastniškega razmerja. Organizacijske oblike združenega dela so bile temeljne organizacije združenega dela (tozd), organizacije združenega dela (ozd), delovne organizacije in sestavljene organizacije združenega dela (sozd). Beremo lahko, da se je preobrazba zaustavila pri tozdih. "Največkrat se je zgodilo, da so delovne enote v podjetjih preimenovali v temeljne organizacije združenega dela. Delovni odnosi v njih in poslovni odnosi z drugimi ozdi, kot tudi z družbenim okoljem, pa so ostali nespremenjeni," sta zapisala avtorja in še, da je "v letih 1974 in 1975 Slovenija bila edina med republikami, ki je bila nezadovoljna s počasnostjo preobrazbe gospodarstva". Velika težava nove gospodarske ureditve je bila v tem, da je ta dala podjetjem le nov videz, vsebina pa je ostala stara. Idejni cilji dogovorne ekonomije so bili povsem zgrešeni in obsojeni na propad. Kljub temu da je bilo to jasno, pa so vztrajali pri tem načinu in sistemu. Tako je bil na primer tozd še leta 1986 vedno temelj dogovornega gospodarstva in tako postal "simbol in sopomenka" za nesrečo. Kljub vsemu pa leta 1988 spontanega procesa preoblikovanja organizacijskih oblik združenega dela v podjetja ni bilo več mogoče zaustaviti. V začetku leta 1989 je bilo v Sloveniji doseženo soglasje o tem, da je za delovanje tržnega gospodarstva treba vzpostaviti trg proizvodov in storitev, trg kapitala in trg delovne sile.

Osmo poglavje obravnava restavracijo razvojne politike. Najprej so opisane nove razvojne prioritete ter gospodarska gibanja v prvi polovici sedemdesetih let, ki so bila zaskrbljujoča. V nadaljevanju beremo, kako politika ni nič ukrepala oziroma, kot sta se izrazila avtorja, je vse skupaj šlo "v isti vpregi naprej" in imelo za posledico to, da so se težave samo še bolj kopičile in poglobljale.

V devetem poglavju nam avtorja predstavita bremena nerazvitosti. Na začetku tega poglavja lahko beremo, kako druga jugoslovanska država ni poznala regionalne politike, temveč je ves čas skušala voditi le politiko zmanjševanja razlik v stopnji nerazvitosti, pri čemer so imeli ves čas status manj razvitih Bosna in Hercegovina, Črna gora, Makedonija in Kosovo in do leta 1965 so bili mednje

občasno vključeni še nekateri deli Srbije in Hrvaške. V nadaljevanju je opisano, kako je potekalo financiranje razvoja manj razvitih republik in pokrajin in kakšna je bila vloga Slovenije pri pospeševanju gospodarskega razvoja manj razvitih območij v državi. Veliko sredstev iz Slovenije se je stekalo v zvezno blagajno tudi za manj razvite republike. Stanje Slovenije pa tudi ni bilo rožnato. Tako je v drugi polovici osemdesetih let Slovenija bila še daleč od resnične gospodarske povezanosti z Evropo in svetom. Njen zaostanek za razvitejšima sosedoma, Italijo in Avstrijo, se je še povečal. V sklepu tega poglavja je opisano pospeševanje gospodarskega razvoja manj razvitih območij v Socialistični Republiki Sloveniji.

Deseto poglavje obravnava obmejno gospodarsko sodelovanje. Trgovinsko menjavo Jugoslavije z Avstrijo, Italijo in Madžarsko so urejali meddržavni blagovni sporazumi. Avtorja podobno predstavita obmejno gospodarsko sodelovanje z Avstrijo, Madžarsko in Italijo. Tovrstno sodelovanje je bilo izjemno pomembno. Slovenija je namreč v kontekstu obmejnega gospodarskega sodelovanja vodila razmeroma samostojno gospodarsko politiko.

Enajsto poglavje nam predstavi izjemno pereč problem Jugoslavije, in sicer problem zadolževanja v tujini in razdolževanje. Dolžniška kriza, ki je zajela Jugoslavijo, je imela globoke korenine. Za njo so se skrivali globlji vzroki gospodarske krize. Najmanje posojil v tujini se je začelo leta 1957, okrogla milijarda dolarjev dolga je bila zabeležena šele leta 1964, leta 1970 pa je bil dolg že podvojen. Sledilo je obdobje močnega zadolževanja v letih 1971-1981. Avtorja sta zapisala: "Seдемdeseta lahko iz zornega kota zadolževanja razčlenimo na dve obdobji: 1972-1976 in 1977-1981. V prvem obdobju se je zadolženost povečala za 4,7 milijarde, v drugem pa za več kot 13 milijard dolarjev. Veliki skoki zadolževanja so se zgodili v letih 1978, 1979 in 1980. Petletni družbeni plan za obdobje 1976-1980 je imel visoke investicijske cilje." To poglavje opiše tudi, kako se je Jugoslavija lotila preračunljivosti obveznosti in vračanja dolgov. Odnos tujih upnikov do Jugoslavije je postal odvisen od odnosov Jugoslavije z Mednarodnim denarnim skladom. Avtorja predstavita tudi, kako je zadolževanje potekalo v Sloveniji. Slovenija ni bila tako zelo naklonjena najemanju tujih kreditov oziroma za slovensko politiko sta bila najmanje in vračanje tujih dolgov dva enakovredna dela istega procesa. Slovenija je veliko napora vložila tudi v obrambo obstoječega deviznega sistema.

Dvanajsto poglavje sta avtorja naslovlila z *Navidezne uspešnosti je konec*. Opisuje gospodarsko krizo, v kateri se je znašla Slovenija. Leto 1980 je bilo mejnik v gospodarskem razvoju Slovenije. V tem letu je prišlo do skromnejše gospodarske rasti in industrijske proizvodnje. So pa bili do leta 1983 kazalniki gospodarjenja in rast industrijske proizvodnje boljši od jugoslovanskega povprečja. V letih 1984 in 1985 so se rezultati gospodarjenja poslabšali, realne vrednosti "ekonomskih agregatov" so padle na raven leta 1980, zato se je Slovenija močno približala jugoslovanskemu povprečju. "Precejšnja razlika med Slovenijo in celotno državo pa je bila v obsegu razpoložljivega družbenega proizvoda in njegovi končni razdelitvi," sta zapisala avtorja. Po mnenju avtorjev je bila ključni problem slovenskega gospodarstva v prvi polovici osemdesetih let zastarelost opreme. Gospodarska kriza je tako zelo poslabšala likvidnostni položaj slovenskih podjetij. V sklepu dvanajste poglavja še lahko beremo, kako so kljub gospodarski krizi nadaljevali s staro razvojno usmeritvijo in kako so poskušali "gasiti požar", čeprav neuspešno oziroma so se stvari lotevali na nepravi način.

Trinajsto poglavje nam predstavi neenotnost pri iskanju izhoda iz krize. Obstajali so različni pogledi in videnja prihodnosti. V drugi polovici osemdesetih let se je spor med zagovorniki socializma kot tržne ekonomije in zagovorniki socializma kot sociale okrepil. Gospodarske razmere so se dramatično slabšale in postale eden od pomembnejših razlogov razhajanj, ki so vodila v razpad države. To poglavje nam poda tudi ocene gospodarske neučinkovitosti ter jugoslovanske gospodarske programe v obdobju 1982-1990. Poskusi zveznih vlad v tem obdobju, da bi zaustavile krizo in preuredile gospodarstvo, so bili vsi po vrsti neuspešni. Najprej se je z nakopičenimi problemi spopadla vlada Milke Planinc (1982-1986), a neuspešno. Nič bolje se ni godilo vladi Branka Mikulića (1986-1988), ki je kot prva zvezna vlada odstopila. Vajeti je nato prevzel Ante Marković. Marković je ob svojem nastopu obudil žarek upanja, da se bodo razmere v državi popravile. Njegov program gospodarskih reform in ukrepov za njihovo uresničitev v letu 1990 je temeljil na konvertibilnem dinarju in fiksnem tečaju, na restriktivni denarni in na finančni politiki, na liberalizaciji cen in trga ter na zamrznitvi plač na ravni iz novembra 1989. Program je bil deležen splošne podpore doma in v tujini, hkrati pa tudi opozorila ekonomistov, da se utegne zgoditi, da ga v pol leta "ne bo dosti ostalo". Ključno pa je bilo, da program ni vključeval dobrega protiinflacijskega načrta ter programa za prestrukturiranje in je jeseni 1990 kljub vsem prizadevanjem propadel. V sklepu tega poglavja so še predstavljene ustavne spremembe in razpadanje federacije.

Štirinajsto poglavje nam predstavi potek gospodarskega osamosvajanja. Gospodarstvo v drugi polovici osemdesetih let avtorja označita kot "gospodarjenje na beraški palici". Kljub temu da je Slovenija gospodarila previdneje kot druge republike, jo je v prvih mesecih leta 1985 zajel leden gospodarski "tuš", ki je trajal vse od osamosvojitve in čez. Avtorja opišeta odločnejši odnos slovenske politike do Beograda. Leta 1985 se je slovenski politični vrh odločil za "ofenzivnejšo" politiko do zveznega središča. Leta 1988 se je slovenska politika morala soočiti z dejstvom, da so razvojne možnosti slovenskega in jugoslovanskega gospodarstva omejene in brez prihodnosti. Avtorja navajata, da sta v Jugoslaviji "prevladali dve razvojni strategiji, slovenska in srbska". Poleg tega je prišlo še do razprav o spremembah v zvezni ustavi. Septembra 1989 je tudi slovenska vlada sprejela dopolnila k slovenski ustavi in ena je bila tudi zahteva po ekonomski suverenosti. V nadaljevanju tega poglavja lahko beremo o srbski gospodarski vojni proti slovenskim podjetjem in poti Slovenije v gospodarsko samostojnost. Z zmago Demosa se je začel dejanski proces trgovanja slovenskega gospodarstva od jugoslovanskega. Avtorja ta proces razdelita na tri obdobja. Prvo je trajalo od maja 1990 do decembra 1990, drugo od decembra 1990 do 25. junija 1991 ter tretje od 26. junija 1991 do 7. oktobra, ko je slovenska skupščina sprejela zakon o denarni enoti Republike Slovenije - tolarju. Vsako od omenjenih obdobj je v knjigi temeljito opisano. Treba je še dodati, kot sta zapisala avtorja, da je "navsezadnje samostojnih gospodarskih stikov s tujino, pretok blaga, storitev, kapitala in znanja iz zahodne Evrope bilo institucionalno povezano s priznanjem Slovenije". To pa se je zgodilo ob koncu leta 1991 oziroma v začetku leta 1992, ko sta Slovenijo priznali Nemčija in Evropska skupnost.

Zadnje, petnajsto poglavje sta avtorja naslovlila z *Iztek dobe*. V tem poglavju se dotikata obdobja po osamosvojitvi. Kot sta zapisala, se je "s samostojno državo

spremenil značaj slovenskega gospodarstva. V njem so se zgodili trije preobrati: iz socialističnega se je spremenilo v (zasebno in tržno) kapitalistično, iz samoupravnega, dogovornega in planskega v tržno in iz regionalnega v samostojno narodno gospodarstvo z lastno denarno in fiskalno ureditvijo, pozneje z ustavo opredeljeno kot socialno-tržno gospodarstvo." V tem poglavju lahko beremo tudi o gospodarskih razmerah v letih 1990 in 1991. Zanimiva so stališča nekaterih slovenskih ekonomistov in direktorja Krke Miloša Kovačiča o stanju slovenskega gospodarstva ob osamosvojitvi ter videnju njegovega nadaljnega razvoja, ki so tudi predstavljena v zadnjem poglavju. Poleg tega sta opisani še strategija ekonomske politike postopnosti in strategija državnega prestrukturiranja gospodarstva. V sklepu zadnjega poglavja se avtorja dotakneta še približevanja Slovenije Evropski uniji, kar ji je uspelo 1. maja 2004.

Knjiga *Iz reforme v reformo. Slovensko gospodarstvo 1970-1991* je rezultat zgodovinarja in ekonomista, ki sta izvrstna poznavalca gospodarske zgodovine. Kakovost knjige je znova potrdila, kako pomembna in priporočljiva je interdisciplinarnost. Delo namreč združuje tako zgodovinski kot tudi ekonomski vidik obravnavanega obdobja. Zgodovinar je pri svojem delu oprt na dostopne arhivske vire, ekonomist pa na statistično in drugo dokumentacijo. Avtorja sta se v tem delu lotila dramatičnega in dinamičnega gospodarskega razvoja v sedemdesetih in osemdesetih letih prejšnjega stoletja. To so bila leta nestabilnosti in krize ter negotovosti v politiki, ki je vodila v gospodarski zlom in razpad države. Obdobje in tematika, ki ga obravnava knjiga, še ni doživelo poglobljene tovrstne obravnave in tako zapolnjuje praznino pri sintetičnih obravnavah naše gospodarske zgodovine. Knjiga je vsekakor izvirno znanstveno delo, ki je pisano na arhivskem gradivu in dopolnjeno s spoznanji iz že obstoječe literature, ki pa je doslej v takšni obliki in vsebini, kot jo daje to delo, še nismo imeli. Avtorja nista zaobšla temeljnih problemov obravnavanega obdobja. Mnoge probleme in dogodke sta na novo, zelo podrobno in poglobljeno predstavila v knjigi. Eden takšnih je politični obračun s politiko Staneta Kavčiča. Knjiga, napisana v lepem jeziku, je nasploh logično strukturirana, ena od njenih značilnosti, kljub vsej njeni strokovnosti, pa je jasno in tekoče pripovedovanje. Delo je zanimiva in pomembna pridobitev za širšo strokovno javnost. V veliko pomoč bo zgodovinarjem, ekonomistom, pa tudi drugim sorodnim humanističnim in družboslovnim vedam. Seveda pa jo priporočamo tudi nestrokovnim bralcem in vsakomur, ki ga zanima gospodarska zgodovina zadnjih desetletij.

Aleksander Lorenčič

Jože Prinčič: Tovarna vijakov Plamen Kropa: od konca druge svetovne vojne do stečaja in novega začetka (1945-1997), Muzeji radovljiške občine, Radovljica 2007, 208 strani, ilustrirano.

Pričujoče delo je rezultat uveljavljenega in priznanega raziskovalca, dr. Jožeta Prinčiča, znanstvenega svetnika na Inštitutu za novejšo zgodovino. Dr. Prinčič je plodovit slovenski zgodovinar, ki raziskuje gospodarsko zgodovino od konca dru-

ge svetovne vojne do osamosvojitve Slovenije. Po njegovi zadnji izjemno uspešni knjigi *Iz reforme v reformo. Slovensko gospodarstvo 1970-1991* se je končalo njegovo skoraj dvajsetletno raziskovanje širših gospodarskih gibanj, prelomnic, dogodkov in osebnosti, ki so v letih 1945 do 1991 odločilno zaznamovali gospodarsko življenje na ravni takratne države in naše republike. Sledil je logičen korak, da razišče, kako in v kolikšni meri so se gospodarski načrti in politične zapovedi udejanjali v konkretnem gospodarskem življenju, to je v neposredni proizvodnji oziroma podjetju. Tovarna vijakov Plamen iz Krope je bila idealen primer za tovrstno mikroanalizo.

Monografija *Tovarna vijakov Plamen Kropa: od konca druge svetovne vojne do stečaja in novega začetka (1945-1997)* je izšla leta 2007 v okviru sedme številke Vigenjca, glasila Kovaškega muzeja v Kropi, ki ga od leta 2001 izdajajo Muzeji radovljiške občine. Delo je ob spremni besedi prof. dr. Jožeta Mencingerja, besedi avtorja, slikovni prilogi in povzetku razdeljeno na trinajst poglavij in obsega 208 strani. Vsako poglavje je logično zaključena celota.

V prvem poglavju je predstavljena zgodovina Krope, ki se je začela razvijati v 14. stoletju, ko se je gozdno železarstvo z rudnih nahajališč na Jelovici začelo seliti v dolino k potokom. Od tega časa naprej je bil zgodovinski razvoj Krope in tudi bližnjih naselij tesno povezan s pridobivanjem in predelovanjem železa. Osnovna pripoved je vpeta v čas in širši družbeni prostor, kar pomeni da osvetli in komentira tiste dogodke in gospodarske procese, ki so potekali v letih 1945 do 1997 in so z njo neposredno povezani. S tega stališča je monografija še ena zgodba o poteh in stranpoteh slovenskega gospodarstva. Odkriva stvarne vidike zapletenega in problematičnega poslovanja socialističnega podjetja v izpostavljeni industrijski panogi, ki je moralo svoje poslovanje prilagoditi zahtevam vladajoče politike ter razmeram domačega in tujega trga. Kroparski Plamen se je moral prilagajati družbenoekonomskim ciljem, zahtevam in vrednotam, ki so se v letih 1945 do 1997 večkrat korenito spremenili. Država je Plamen vseskozi nadzirala, mu veliko jemala in mu tudi pomagala, kadar se je znašel v težavah. Tudi njegov obstoj ni bil ogrožen. Prebivalci Krope in njene okolice so imeli zagotovljena delovna mesta. Ko pa je država spremenila sistem in je odnose med gospodarskimi subjekti prepustila trgu in političnim lobijem ter zanemarila socialni čut, se je podjetje znašlo v težavah, iz katerih se samo ni moglo izvleči. Zato zgodba o Plamenu nima srečnega konca. Zadruga se je po koncu druge svetovne vojne, v kateri je utrpela znatno izgubo, znašla v okolju, v katerem zasebna lastnina in pobuda nista bili zaželeni. Lastna sredstva in iznajdljivost združnega vodstva ter zamisli o novi tovarni in trgih so bili premalo za preživetje. Zadrugniki so morali pristati na lastninsko preobrazbo in na vključitev v centralnoplanski sistem. Leta 1947 do 1950/51 so bila za državno industrijsko podjetje Plamen zelo težka in travmatična. V kratkem času se je moralo prilagoditi novemu načinu vodenja in poslovanja ter do konca obremeniti proizvodne zmogljivosti, če ni hotelo preveč zaostati za visoko postavljenimi cilji. Še preden se je priučilo pravilom prerivanja okoli državnih jaslí, se je gospodarska ureditev spremenila. Sproščeni trg in večja konkurenca sta njegovo vodstvo prisilila, da je pospešilo priprave za posodobitev zastarele tehnologije in zamenjavo dotrajanih delovnih prostorov. Dolgo načrtovana rekonstrukcija, ki jo je leta 1957 začel direktor Nace Majcen, se ni iztekla po pričakovanjih. Zaradi likvidnostnih in drugih težav ter sporov je bila konec leta

1963 vpeljana prisilna uprava. Šele novi direktor Jaka Sartori je do konca izkoristil prednosti večje in sodobnejše proizvodnje. V naslednjih desetih letih se je Plamen po uspešnosti poslovanja uvrstil med najboljša podjetja vijačne industrije v državi, izvoz pa je postal njegova temeljna usmeritev. Pri imenovanju novega direktorja je prišlo do zapleta, ki ga je rešilo šele republiško partijsko vodstvo. Ko je junija 1974 prevzel krmilo Plamena Franc Mlakar, so bila prizadevanja za oblikovanje dogovornega gospodarstva na višku. Delavci so se upirali razbitju DO na več TOZD-ov, vključitev v Združeno podjetje Slovenske železarnice pa so podprli, saj jim je to omogočilo, da so bili še naprej navzoči na sovjetskem trgu, ki je bil najboljši kupec njihovih izdelkov. Kot je zapisal avtor, pa je bilo uživanje sadov rekonstrukcije kratko. Do leta 1978 je Plamen še užival sadove rekonstrukcije, ki so bili ustvarjeni v prejšnjih letih. Potem pa so se rezultati gospodarjenja poslabšali in vse bolj odstopali od planskih zasnov. Do leta 1980, ko so se začeli kazati znaki splošne gospodarske krize, se je rentabilnost vloženih sredstev poslabšala, fizični obseg proizvodnje in investicijske graditve sta se zmanjšala, prodaja na domačem in tujem trgu se je zaostрила, rast dohodka pa upočasnila. Plamen je začel porabljati več, kot je ustvaril, zato se je problem likvidnosti zaostřil, stopnje produktivnosti, akumulativnosti in drugih kazalnikov pa so se približale ravni, na kateri se začne negativno poslovanje. Leta 1980 je bila usodna ločnica v razvoju jugoslovanskega socialističnega gospodarstva. Viri tuje akumulacije so usahnili, začela se je gospodarska kriza. Tudi Plamen se je z vstopom v osemdeseta leta, tako kot druga slovenska podjetja, soočil z nelikvidnostjo, omejeno in neredno oskrbo s surovinami, naraščanjem stroškov in s še drugimi posledicami splošne gospodarske krize. Dolgoletno obdobje pospešenega zaposlovanja se je končalo, začelo pa obdobje zniževanja realnih osebnih dohodkov, kar je krepilo nezadovoljstvo med zaposlenimi. Kljub zaostrenim pogojem gospodarjenja pa je Plamen v drugi polovici osemdesetih let še zmožel dovolj sredstev in podjetnosti, ki so bili potrebni za uresničitev obsežnega posodobitvenega programa. Januarja 1989 je bil objavljen razpis za direktorja Plamena. Delavski svet je za novega direktorja imenoval Viktorja Hribarja. Ta je takoj po nastopu mandata omejil pristojnosti delavskega sveta. Konec leta 1989 se je začelo obdobje, ko se je vodstvo Plamena osredotočilo na ukrepe, nujne za preživetje podjetja. V letu 1990 so se finančne razmere v Plamenu zelo poslabšale, neugodno razmerje med terjatvami in dolgovi pa se je leta 1991 še poslabšalo. Politične in gospodarske spremembe na začetku devetdesetih let so bile še ena ločnica v razvoju Plamena, saj se je moral prilagoditi novi podjetniški organiziranosti. Kratek čas je deloval kot družbeno podjetje, potem pa je njegov lastnik - tako kot tudi drugih podjetij znotraj koncerna Slovenske železarnice - postala slovenska država. Slednja pa je med podjetji, ki so sestavljala koncern Slovenske železarnice, hotela ohraniti le tehnološko in tržno perspektivna, to je železarnice, preostalih podjetij, med katerimi je bil tudi Plamen, pa se je hotela čim prej odkrižati. Že tako slabe obete za prihodnost je vodstvo podjetja še poslabšalo, saj je z zgrešeno naložbo napravilo priložnost, da se reši likvidnostnih težav in pridobi nove kupce. V naslednjih letih je njegova poslovna politika zasledovala en sam cilj, in sicer preživetje. Najprej je bil na vrsti pravi "mimohod" direktorjev, ki so bili vsi po vrsti neuspešni, zato se je izguba le še povečevala. Za uspešno "ozdravitev" Plamena ni bila dovolj le zamenjava vodstva. Treba je bilo poiskati nove trge, dvigniti produktivnost, posodobiti organizacijo dela, povečati proizvodnjo in

izboljšati ponudbo. Delavci v Plamenu niso imeli več možnosti, da bi vplivali na poslovno politiko podjetja. Skupaj s prebivalci Kroke so lahko le upali, da se bo, tako kot že večkrat v svoji stoletni zgodovini, uspelo prebiti mimo nevarnih brzic in čeri. Pri tem pa niso bili več tako povezani s Plamenom, kot so bile starejše generacije, saj se večidel niso odločili za vložitev svojih certifikatov v podjetje. Kot zgrešena poteza podjetja sta se izkazala tudi poskusa koncerna, da s prenosom proizvodnje lesnih vijakov iz Lesc in preselitvijo proizvodnje Ljubljanske tovarne vijakov v Kropo popravi katastrofalni likvidnostni položaj Plamena. Ko Gorenjska banka kot glavna upnica, tako kot pri številnih drugih gorenjskih podjetjih, ni podprla sanacijskega programa, je šel Plamen septembra 1997 v stečaj. Ta odločitev je delavce zelo razburila. Na seji sveta delavcev so direktorju Marjanu Korinšku očitali vrsto nepravilnosti, nesposobnost in slabo vodenje podjetja, saj mu v enajstih mesecih ni uspelo združiti Plamena in Tovila, podjetje pa je v tem času ustvarilo veliko izgubo in poslovalo še slabše kot pod prejšnjimi direktorji. Kakor koli že - po razglašenem stečaju je prišlo do razprodaje premoženja. Del premičnega in nepremičnega premoženja je bilo prodanega nemški družbi MÖhling iz Altere pri Dölsseledorfu, ki se je izkazala kot najboljši kupec. Ta družba je ustanovila družbo Novi Plamen, ki je tri dni po podpisu začela s proizvodnjo. Novi direktor Anton Potočnik je zaposlil 50 delavcev. V primerjavi z nekdanjimi 560 delavci, kolikor jih je Tovarna vijakov Plamen zaposlovala v letih vzpona, je bilo to malo, vijakarska stroka pa se je v Kropi le ohranila. Direktor Möhlinga je Potočniku po pol leta proizvodnje čestital za dosežen poslovni rezultat in dejal, da je Novi Plamen v pol leta napredoval bolj kot vzhodnonemška podjetja v šestih letih. Pomenljivo je še dodal: "Imeli smo srečo z vami." V sklepnem poglavju pa še beremo o Plamenu kot "univerzalnem" socialističnem podjetju.

Dr. Jože Prinčič je v svojem zadnjem delu še enkrat znova pokazal svoje kvalitete. V svetu je preučevanje podjetništva kot temeljnega procesa nastajanja nove vrednosti in osrednjega gibalnega gospodarskega napredovanja že vrsto let pogost predmet znanstvenih obravnav. Slovensko zgodovinopisje na tem področju zaostaja za svetovnim trendom. Do sedaj objavljena poglobljena zgodovinopisna dela o podjetjih, podjetnikih, njihovih družinah in usodah so omejena le na obdobje do konca druge svetovne vojne. Za čas po letu 1945 pa jih tako rekoč ni. Ravno zato ima pričujoča monografija še toliko večjo vrednost. Vsekakor je med prvimi, ki skuša rekonstruirati vidike in načine prilagajanja slovenskega podjetja pogostim spremembam gospodarske ureditve in razvojne politike v času druge jugoslovanske države. Avtor se v delu opredeli do razhajanj o tem, v kolikšni meri se je v podjetju kot najnižji "celici" socialistične družbenoekonomske ureditve lahko izražalo avtonomno podjetniško in dohodkovno načelo in v kolikšni meri je bilo podjetje samostojno pri vzpostavljanju notranje organizacije. Avtorju je uspelo odlično rekonstruirati in prikazati gospodarsko življenje na najnižji ravni. Monografija je vsekakor izvirno znanstveno delo, ki je pisano na podlagi obsežnega arhivskega gradiva. To je avtorju omogočilo izčrpno predstavitev tovarne v povojnem času, ki ni pomembna le za domačo lokalno zgodovino, temveč je vzorec za razumevanje povojnega časa in delovanja marsikaterega industrijskega podjetja v Sloveniji. Pričujoča monografija presega okvir klasičnega zgodovinskega dela in poleg zgodovinske interpretacije daje tudi muzealsko. Skrbno izbrane in tematsko razvrščene fotografije v osrednjem delu knjige ne samo dopolnjujejo, temveč še dodatno

osvetlijo in nadgradijo osnovno pripoved, ki s tem pridobi na svoji prepričljivosti, povednosti in žlahtnosti. Knjiga predstavlja korak naprej v interdisciplinarni obravnavi naše bližnje preteklosti in je velika pridobitev na področju gospodarske zgodovine. V branje jo priporočam ne le prebivalcem Kroke, temveč tudi raziskovalcem gospodarske zgodovine in širši javnosti.

Aleksander Lorenčič

Nina Vodopivec, Labirinti postsocializma : socialni spomin tekstilnih delavk in delavcev. Institutum Studiorum Humanitatis, Fakulteta za podiplomski humanistični študij, Ljubljana 2007, 224 str., ilustr. (Knjižna zbirka Documenta / ISH ; 16)

Znanstvena monografija antropologinje dr. Nine Vodopivec, ki je izšla v zbirki Documenta, v založbi Institutum Studiorum Humanitatis, predstavlja v slovenskem prostoru novost, saj bralca za razliko od večine drugih strokovnih del, ki obravnavajo zgolj makro analize institucionalnih sprememb po letu 1991, seznanja z zgodbami posameznikov in tako odgovori na vprašanje, kako v obdobju postsocializma posamezniki na mikro ravni doživljajo makro spremembe.

Delo, ki temelji na metodah socialne antropologije, je vezano tako na študije socialnega spomina in postsocializma, kot tudi na historično antropologijo, zgodovinske sociologije in ekonomije. Predstavi vpliv družbeno-politično-ekonomskih sprememb, ki so v Sloveniji prisotne od začetka devetdesetih let 20. stoletja, na delavstvo kot osrednjega akterja socialistične ideologije ter nazorno prikaže, kakšno vlogo so te spremembe odigrale v njihovem spominu na socialistično preteklost oziroma kako so vplivale na njihovo današnje doživljanje delovnega in širšega življenjskega okolja.

Avtorica se v svoji raziskavi, ki je strukturno razdeljena na razprave o družbeno komentiranem spominu in postsocializmu ter analizo preteklih in sodobnih predstav, osredotoči na delavke in delavce tekstilne industrije, nekdanj izhodišče industrializacije in danes prostor deindustrializacije (za ponazoritev le podatek, da je bilo leta 1990 v Sloveniji v tekstilni industriji zaposlenih 74.845 oseb, leta 2004 pa 21.535). Pri tem pa tekstilno industrijo, t. i. žensko industrijo, umesti tako v historičen kot tudi v transnacionalen kontekst in globalen političen prostor.

Avtorica v razpravi o doživljanju postsocializma zagovarja tezo, naj institucionalnih sprememb ne obravnavamo ločeno od ljudi. Prepričana je, da so institucija ljudje-akterji, ki s svojimi vzorci mišljenja in z dejanji sooblikujejo spomin na preteklost. Pozornost usmeri na to, kakšno vlogo ima spomin v življenju posameznikov, kako spomin deluje na organizacijo/hierarhizacijo družbenih ter kulturnih razmerij oziroma na povezave med kulturnim, družbenim in političnim nivojem. Pri tem poudari, da je oblikovanje spomina kompleksen proces, v katerem sodelujejo poleg aktivnih in upokojenih delavcev, upraviteljev in podjetnikov tudi razne strategije upravljanja podjetij in človeških virov ter nenazadnje vladna politika in sami raziskovalci.

Temelj monografije Nine Vodopivec tvorijo terenski zapisi posameznih situacij v Predilnici Litija oziroma analiza le teh, ki razkriva, kakšne pomene pripisujejo ljudje socialistični preteklosti, kako jih oblikujejo v sodobnosti in kako zgodbe o preteklosti povezujejo ljudi oziroma ustvarjajo ideje o skupnem socialnem spominu. Avtorica konstrukcijo spomina spremlja na dveh ravneh: na ravni pripovedovanja zgodb o preteklosti in na ravni praks iz vsakdanjega sodobnega življenja. Prvič gre za pripovedne konstrukcije, načine, kako pripovedovalci predstavijo preteklost, na drugo raven pa postavlja spomin kot strategijo ljudi v vsakdanjem življenju. Pri tem izhaja iz analiz terenskega dela, ki izpričajo način, kako se zaposleni v Predilnici soočajo s sodobnimi strategijami upravljanja podjetij, z reorganizacijo dela, prostorskih razmerij in spreminjajočih se pogledov na delavko ali delavca in kakšno je doživljanje posameznikov ob vsem tem. Ne le, da se avtorica zanima za njihovo življenje, delovanje in doživljanje danes - tako na nivoju vsakodnevnega življenja in delovanja kot tudi političnega diskurza - zanima jo tudi, v kakšni meri spreminjajo nove razmere pogled na obdobje socializma. Tekstilne delavke in delavce, ki so začeli izginjati iz ekonomskih in političnih diskurzov, priključuje iz anonimnosti. Še več. Obravnavano skupino poskuša s pomočjo analize skupinskega spomina umestiti tako v sedanost kot tudi v preteklost, ob tem pa prikaže različna socialna razmerja in izraze pripadnosti, ki jih je spomin oblikoval nekoč in ki jih oblikuje danes.

Študija Nine Vodopivec, ki temelji na analizi zbranega gradiva v Predilnici Litija ter intervjujih tako z upokojenimi kot še aktivnimi direktorji, tehničnimi vzdrževalci, uslužbenci, sindikalisti, delavkami in delavci številnih drugih slovenskih tekstilnih tovarn, hkrati pa zaobjema vso relevantno literaturo, raznovrstno periodiko, arhivsko in filmsko gradivo, je kljub visoki strokovnosti zanimivo in prijazno branje. Avtoričin adut ni zgolj njen način pisanja temveč tudi njen odnos do obravnavane skupine, ki ji je v svojem delu omogočila odkrito samoartikulacijo.

Predstavitev knjige *Labirinti postsocializma*. Socialni spomin tekstilnih delavk in delavcev zaključujem z avtoričinimi sklepnimi mislimi: "Kljub sodobni kritiki in sodbi socializma kot napake mogočnega projekta ljudje tega dela preteklosti ne zavračajo, saj je del njihove preteklosti in hkrati strategija, s katero si lahko zagotovijo pozicijo in konstituirajo svoj jaz v sodobnem svetu."

Mojca Šorn